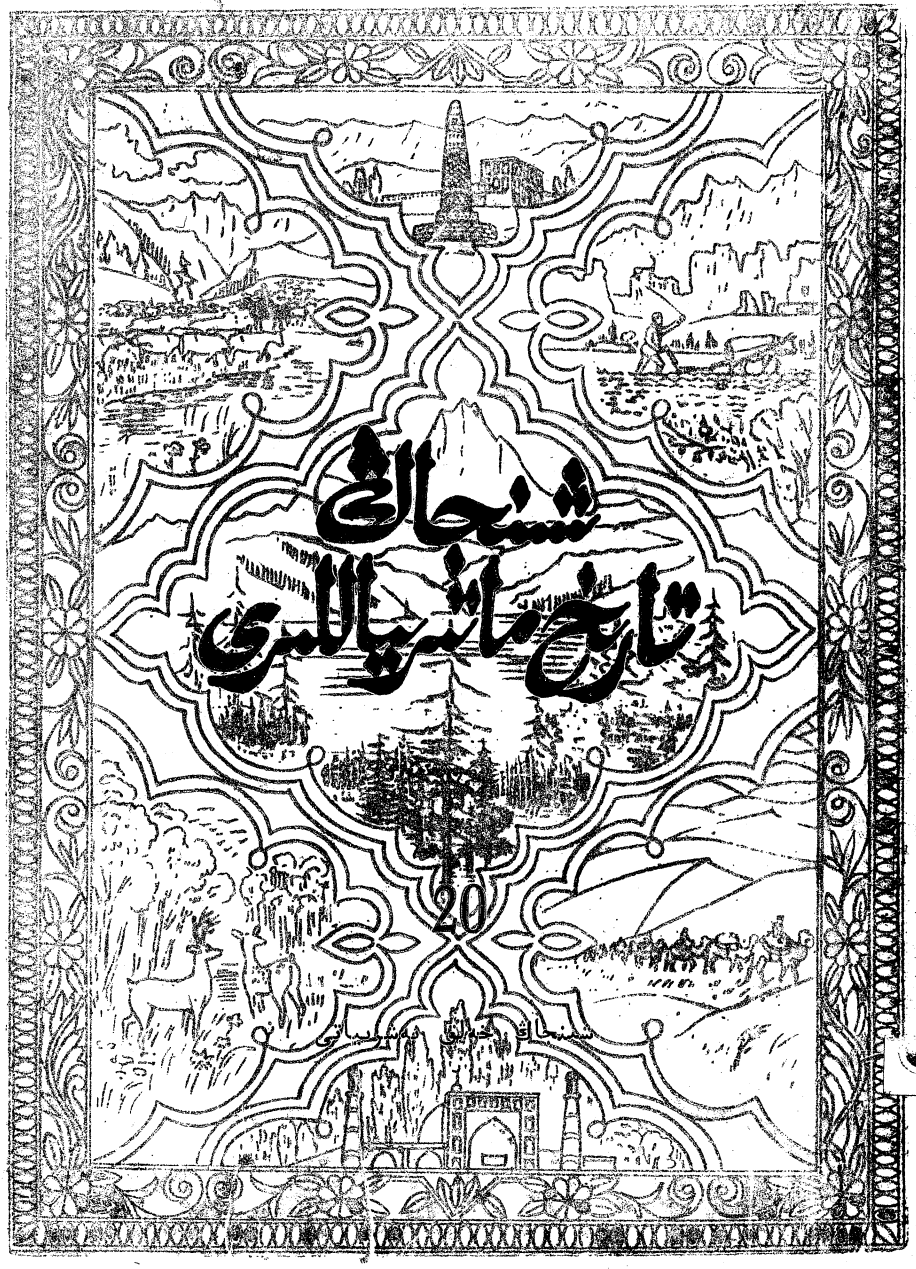
شیخ حالی
تاریخ ماشیالسری
20

00735

K294.5
8809

شىنجاڭنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(20)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (20)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا 306 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتى باسمازاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 8.375
1986 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1987 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 11098.194
تىراژى: 6,000 ـــ 1
باھاسى 0.65 يۈەن

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ قىسقىچە تارىخى .....ئۆمەر ئەمەت 1
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىي ـ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە
.....جاپپار ئەمەت 32
يەكەندە مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى ۋە تەرەققىياتى .....ئابدۇرىشىت يۈسۈپ 60
كۇچا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە .....ئىمىن مۇھەممەد، ئابلىمىت نىياز 76
گۇچۇڭ ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە .....
ئابدۇقادىر ئابدۇسەمەت ھاجى، ئابلا ئەخمەتنىياز 97
ئاستانە يېزىسىدا يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى.....
(تۇرپان ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى تۈزگەن) 108
يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدىن ئەسلىمە
.....ئىگەم خېلىل 122
ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ھەققىدە ئەسلىمە.....نەسرىددىن ناسىرى 125
شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە.....روزى ئىبراھىم 142

گۈما ناھىيىسىدىكى مەدەنىي - ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە..... 150
.....ھوشۇرمەت بارات، تۇرسۇنمەت ھۇسەيىن
خوتەندە ئۇيغۇر مەدەنىي - ماتارىپى ۋە يېڭىچە ئەدەبىي - سەنئەتنىڭ تۇنجى قېتىم مەيدانغا كېلىشى 155
.....مەمتىمىن توختى
كۇچا ناھىيىسىدە ھازىرقى زامان سەھنە (تىياتىر) سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى 162
..... نىياز مەھمۇت
قاراشەھەردە دەسلەپكى سانايى نەپىسە ئىشلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... 186 ئەيسا مۇسا
شىنجاڭدا 30 - يىللاردىكى ئوقۇغۇچىلار پائالىيىتى 193
.....خالىق ساقى
پېشقەدەم كوممۇنىست — يولداش شۇي لياڭ تۇغرىسىدا ئەسلىمە ..... 203 ئابدۇلقادىر ھېيت
ماتارىپىمىزدىكى مەرھۇم بەكرى قارىنىڭ ماتارىپ پائالىيىتىنى ئەسلەش..... 218 غۇپۇر ياقۇپ
يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننىي مەكتەپ مەتلەئىل ئىرپان ھەققىدە ئەسلىمە..... مۇھەممەت ئابدۇللا 230
ئاقسۇ كونىشەھەر ماتارىپ تەزكىرىسى.....
.....ئابدۇراخمان مامۇت دىيار 236
باي ناھىيىسىدە پەننىي ماتارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى .....ئابلىز مۇھەممەد سايرامى 247

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى قەشقەر ماتارىپىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ئەھۋالى

ئۆمەر ئەمەت

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى قەشقەر ماتارىپى كونا دىنىي ماتارىپ ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

1933 - يىلى 11 - ئايدىن بۇرۇن قەشقەردە يېڭى ئىسلام-پەن ئوقۇتىدىغان زامانىۋى مەكتەپ بولمىغاچقا، خەلق ئوز پەرزەنتلىرىنى خۇسۇسىلار تەرىپىدىن ئېچىلغان دىنىي مەكتەپ-لەرگە بېرىپ دىنىي بىلىمگە ئىگە قىلاتتى. قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، يەكەن، مەكىت، پوسكام، مارالبېشى، پەيزىۋات، ئاتۇش، ئولوغچات، تاشقورغان، يوپۇرغا قاتارلىق 12 ناھىيىدە بالىلارنى ئوقۇتىدىغان دىنىي مەكتەپ ۋە بىر نەچچە چوڭ مەدرىسە بار ئىدى. شۇنداقلا ھەر قايسى بەگلىك يېزا رايونلارىدىمۇ ئاددىتىكى دىنىي مەكتەپلەر خېلى كوپ ئىدى. قەشقەردىكى پۈتۈن خەلق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن پەرزەنتلىرىگە ئىسلام دىنى ئەقىدە-لىرىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بالىلىرى يەتتە ياشقا كىرگەن ھامان ئوز ئىختىيارلىقى بىلەن دىنىي مەكتەپكە ئاپىرىپ خەلپىتىم،

موللام دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قولىغا تاپ-شۇرۇپ بېرەتتى. دىنىي ئوقۇتقۇچىلار بالىلارنى يېشى ۋە بىلىمىگە قاراپ سىنىپقا ئايرىماستىن (دەرۋەقە ئۇ ۋاقىتلاردا سىنىپقا بۆلۈنىدىغان ئۇنچە كۆپ ئۆيلەرمۇ يوق ئىدى) بىرئۆيدە 100 دىن ھەتتا 150 كىچە بالىنى ئولتۇرغۇزۇپ دەرس ئۆتەتتى، يەكى موللامنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە چوڭ ئوقۇغۇچىلار كىچىك ئوقۇ-غۇچىلارغا ئايرىم دەرس بېرەتتى.

دىنىي مەكتەپنىڭ ئاساسلىق دەرسى ئىسلام ئەقىدىلىرى-دىن باشلانغۇچ ساۋات، ئەدەپ - ئەخلاق ۋە ئەرەبچە قۇرئان سۆزلىرىنى ۋە كىتابلارنىڭ خېتىنى تونۇپ، يادلاپ ئوقۇشتىن ئىبارەت ئىدى. قۇرئان ساۋاتى چىقىپ بولغانلارنى ئاتا - ئا-نىلىرى (يەنى - سەھەرا ۋە ناھىيە، شەھەرلەردىن) قەشقەر شەھىرىدىكى خانلىق مەدرىسە، قازان مەدرىسە، ھېيتكا جامە، ئوردا ئىشىكى، چاپان بازىرىدىكى مەدرىسە، ساقىيە مەدرىسە، لاي پەشتاق مەدرىسە قاتارلىق چوڭ مەدرىسە ۋە جامەلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىپ، يۇقىرى دىنىي بىلىمگە ئىگە قىلاتتى.

ئۇ ئوقۇغۇچىلار بىلىم ئېلىش ئۈمىدى بىلەن شەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، بىرىنچى تۇركۈمدىكىلەر 30 پارە قۇرئانىنى ئەرەب قائىدىسى بىلەن تولۇق يادلىۋېلىپ، قارى قۇرئان بولسا، ئىككىنچى تۇركۈمدىكىلەر قۇرئاننى شەرھىلەپ بېرىدىغان تەپسىر ۋە ھەدىس كىتابلارنى ئوقۇپ، ئەرەبچە، پارسچە تىل ئۆگىنەتتى، بۇلار كېيىن ئىمام، خاتىپ، قازى، مۇپتى، بالا ئوقۇ-تىدىغان خەلىپىتىم، مەزىن قاتارلىق دىنىي كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار قەغەز ئۈستىدىكى خەتنى قاراپ ئوقىيالىسىمۇ مۇتلەق كەپ قىسمى خەت يېزىشنى بىلمەيتتى. ئادەتتە ئۇستاز-لار، تالىپلارغا خەت يېزىشنى ئۆگەتسە «ياخشى بولىدۇ» دەپ

خەت يېزىشنى ئۆگەتمەيتتى. تالىپلارنىڭ ئوقۇش خىراجىتىنى ئاتا - ئانىلىرى ئۈستىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن كەمبەغەل، ئىقتىسا-دى ئاجىز كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئاغزى ئىمانغا كېلىپ، ئىسلامىيەتنىڭ باشلا-نغۇچ ساۋاتلىرىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن شەھەرگە بېرىپ، چوڭ ئوقۇش يۇرتى — مەدرىسىلەردە ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولالمای، ئائىلىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ھۆكۈمرانلار، خەلق بىلىم ئېلىپ كۆزى ئېچىلىپ كەتسە ھاكىمىيەتكە قارشى چىقىشىدىن ئەنسىرەپ خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مىللىي مائارىپقا قىلچە ئەھمىيەت بەرمەيتتى. ئەشۇنداق شارائىتتا، ئابدۇقادىر دامۇللامغا ئوخشاش ۋەتەن ۋە خەلقپەرۋەر، ئىلغار زاتلار قەشقەر لاي پەشتاق مەدرە-سىدە يېڭىچە دىنىي مەكتەپ ئېچىپ، تالىپلارغا ئۆز ئانا تىلىمىزدا دەرس ئۆتتى. شېئىر ۋە ناخشىلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئۆگەتتى. ئۇيغۇر تىلىدا كىتاب يېزىپ نەشر قىلىپ، خەلقنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە كىرىشتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھەر قوم دەرۋازا سۈت - قايماق كوچىسىدىكى ئىمىن ھاجى خەلپىتىم (ھامۇت ئىمىنوفنىڭ دادىسى)، ئىبراھىم ئاخۇن خەلپىتىم، جانان كوچىسىدىكى تۇردى ھاجى خەلپىتىم، قۇمۇلۇقتىكى قاسىمھاجى خەلپىتىم، ئودا ئالدى-دىكى تۇرغۇن ئاخۇن خەلپىتىم، توققۇز تاشتىكى كەنجىئاخۇن خەلپىتىم، ھەزرەتتىكى سىدىق ئاخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلار ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئوقۇتىدىغان دىنىي مەكتەپكە پارتا - ئورۇندۇق قاتارلىقلارنى ياسىتىپ، تالىپلارنىڭ يېڭىچە ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلىشىغا

ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى (ئىلگىرى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدىلا يەردە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى)، تالىپلارغا شېئىر، ناخشا ئۆگىتىپ، سەپكە تىزدىپ، كوچىغا ئېلىپ چىقىپ رەتلىك يۈرۈش قىلدۇرۇپ، دىنىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇش تۈزۈمىگە يېڭىچە ئىسلاھات كىرگۈزدى. بۇنداق ئىشلار شۇ چاغدىكى خەلق ئاممىسىغا نىسبەتەن ئاجايىپ يېڭىلىق بولۇپ تەسىر قىلغاچقا ئۇلارنى ھايا جانغا كەلتۈرگەنىدى. لېكىن ئايرىم مۇتەئەسسىپ كىشىلەر بۇ يېڭىلىققا قارشىلىق بىلدۈرۈپ «جەددىت» (دىنسىزلار) دەپ ئاتاشتى. لېكىن ئۇلارنىڭ قارشىلىقى يېڭىلىققا تەشنا بولۇۋاتقان تالىپلارنىڭ ئالغا بېسىشىنى توختىتالمىدى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن باشلاپ زالىم چىڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ئاخىرقى قالدۇق مۇستەقىل كىنەزلىكى جىن‌شۇرېن ھاكىمىيىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ـ ماڭارىپ جەھەتتە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىدى.

1931 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خوجىنىيازھاجى باشچىلىقىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئوت يالقۇنلىرى قەشقەرگىمۇ يېتىپ كەلدى.

1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قەشقەردە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، زېرىپ قارى ھاجى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلار خەلقنى نادانلىق، ساۋاتسىزلىق بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ يېڭى زامان پەن، تەرەققىياتىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، «ئۇيغۇر خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشما» سىنى تەسىس قىلدى. يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا كىرىشتى ۋە ئۇنىڭ جان تومۇرى بولغان ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى

يۇرت مۇتەۋەرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شۇ كۈنگىچە ھېچ كىم قىلىشقا پېتىنالمىغان مازار، مەسچىت، مەدرىس، جامەلەر ـ نىڭ ۋەخپە يەر كىرىمىنى ۋە ئۆشرە ـ زاكات، قۇربانلىق سو ـ يۇلغان قوي تېرىلىرى قاتارلىقلارنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرد ـ پىدىن باشقۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كىرگەن ئىقتىسادىي كىرىمىلەرنى يېڭى مەدەنىي ـ ماڭارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلىشنى قارار قە ـ لىپ بېكىتىپ بەردى. ماڭارىپ ئىدارە باشلىقلىقىغا ئابدۇكېرىم ـ خان مەخسۇم، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە كېرىمخانلار بەل ـ گىلەندى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە يېڭى بىر ماڭارىپ دەۋرى باشلىنىپ كەتتى.

1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن باشلاپ قەشقەر ئۇيغۇر ئۇ ـ يۇشمىسى مەدرىس ـ جامەدە ئوقۇۋاتقان چوك تالىپلار ۋە جەم ـ ئىيەتتىكى بەزى ساۋاتلىق كىشىلەرنى، شۇنداقلا دىنىي مەكتەپ ـ نىڭ خەلپەتلىرىنى يىغىپ قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەر تەييارلاش كۇرسى ئېچىپ، ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. نوۋېمبىردىكى بۇتخانىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى مەكتەپ سېلىندى. ئەنجان كوچا، پاخال بازىرى، دۇغبەك كۆلبېشى، قو ـ ناق بازىرى قاتارلىق 5 ـ 6 ئورۇندا يېڭى مەكتەپ قۇرۇلدى. شۇنداقلا ھەر قايسى يېزىدىكى بەگلىك رايونلاردا، دەسلەپتە بىردىن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇنى كۆرگەن شۇ چاغدىكى ئىلغار كىشىلەردىن توختى ھاجى ئۆزى يېنىـ دىن پۇل چىقىرىپ قىزىل دۆڭبىگە 5 سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سالدى. ئۆمەر داموللا، يۇنۇس قازى ئوپال بازىرىغا 7 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدى. مەمتىلى ئەپەندى ئاتۇشقا بىر مەكتەپ سالدى. ئەمەتبەگ ھاجى تازغۇن رايون كېرىمله كەنتىگە 10

سىنىپلىق بىر يېڭى مەكتەپ سالدى. مۇقارى هاجى ياپچان ئەرمىدۆڭگە 5 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدى. بەشكېرەم چۈمبۇسقا بىر مەكتەپ سالدى. قادىر هاجىم، ئىبراهىم لوزۇك ئاپپاق غۇجامغا بىر مەكتەپ سالدى. شۇنداق قىلىپ بىر يىل ئىچىدە كونىشەهەر، يېڭىشەهەر، يەكەن، پوسكام، مەكىت، مارالبېشى، پەيزىۋات، يوپۇرغا، ئاتۇش، ئۇلۇغچات قاتارلىق ناهىيىنىڭ شەهەر ۋە بەگلىك يېزىلىرىغا ئارقىمۇ - ئارقا يېڭى مەكتەپلەر سېلىنىشقا باشلىدى. مەكتەپ سېلىنمىغان جايلاردا دىنىي مەكتەپ ئورنىنى يېڭى پەننىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىپ، خەلپىتىم بىلەن تالىپلار ئۇيۇشما قارمىقىغا ئۆتكۈزۈلۈپ بولدى. بۇنىڭغا هېچكىممۇ قارشىلىق قىلمىدى، بەلكى ئۇنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن هەر قايسى مەكتەپلەرگە قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەرنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇغان مۇئەللىملەرنى بەلگىلەپ ئەۋەتتى، بۇ مۇئەللىملەر جاي - جايلاردا كەڭ دائىرىلىك تەشۋىق - تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەرنى مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ يېڭى مەكتەپلەر جەمئىيەتتە بارغانچە ياخشى تەسىر قوزغىغاچقا هەتتا ئوقۇشسىز قالغان ۋە 25 ياشقا كىرگەن ياشلارمۇ ئۆزلۈگىدىن تەلەپ قىلىپ كېلىپ يېڭى مەكتەپكە كىرىشكە ۋە ئوقۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن هەر قايسى يۇرتنىڭ نوپوزلۇق مۆتىۋەر كىشىلىرى، بەگلەر، يۈز بېشى، ئاقساقاللارمۇ يېڭى مەكتەپكە يېقىنلىشىپ ماددىي ۋە مەنىۋى جەهەتتىن ياردەم قىلىشقا باشلىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش داۋامىدىكى قىيىنچىلىقلىرى،

مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق مەسىلىلىرى، مۇئەللىملەرنىڭ ئولتۇرۇشلۇق ئۆيى - جاي مەسىلىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزلۈكىدىن هەل قىلىپ بەردى. جۈملىدىن مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش جابدۇقلىرى، پارتا - ئورۇندۇق قاتارلىقلارنى ئۆزلۈگىدىن ياسىتىپ بېرىشتى. شۇنداق قىلىپ مەكتەپمۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن تولدى. شەهەر ۋە يېزىلاردا يېڭى بىر مەدەنىيەت بەرپا قىلىنىپ، ۋەزىيەتتە يېڭى بىر ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئەينى ۋاقىتتا يېڭى مائارىپقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان هوقۇقلۇق بىر ئورگان بولۇپ، مەدەنىي - مائارىپنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي كىرىم - چىقىملىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. شۇنىڭدەك مەكتەپنىڭ تۇرلۇك جاهازلىرىنى ياسىتىش، ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىش، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ، كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى هەل قىلىپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ هەممىسگە ئۇيۇشما رەهبەرلىك قىلاتتى. ئۇيۇشما بىرەر مۇئەللىمنى يېراق بىر ناهىيىلەرگە ۋە چەت يېزىلارغا ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلىسە، ئۇ مۇئەللىممۇ بۇ خىزمەتنى هېچ قانداق ئىككىلەنمەستىنلا ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن: ئۇيۇشمىدىن ئەبەيدۇللا ئەپەندىنى تاشقورغان ناهىيىنىڭ مۇئەللىملىكىگە بەلگىلىگەندە، ئۇ دەرهال قوبۇل قىلىپ ئېلىپ 10 نەچچە كۈن تۆگە بىلەن يۈرۈپ، تاشقورغانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇ يەردە تاجىك خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەپ داڭدار ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالغانىدى. هازىرقى تاجىك كادىرلىرىنىڭ تولىسى ئەنە شۇ ۋاقىتتا ئەبەيدۇللا ئەپەندىدە ئوقۇغان زىيالىلاردۇر.

1935 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناھىيىلەردە، ناھىيىلىك بەگلىك رايونلاردا شۆبە ئۇيۇشمىلارنى قۇرۇپ، ئۇيۇشمىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە باش - لانغۇچ ماتارىپنى ئومۇملاشتۇردى. مەسىلەن: قوغان، سەمەن، بەشكېرەم، ئاۋات، توققۇزاق، بۇرۇختاي (بۇلاقسۇ)، ئوپال، تاشمىلىق رايونلىرىدا بىردىن شۆبە ئۇيۇشما قۇرۇلۇپ، بەگلىك رايون تەۋەسىدىكى 15 - 20 مەكتەپنى شۇ تارماق ئۇيۇشما ئار- قىلىق باشقۇرۇپ كەلگەن. يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ئۇيۇشما ئۆز تەۋەسىدىكى ياندۇرما، تازغۇن، ياپچان، خانېرىق قاتار- لىق بەگلىك رايوندا بىردىن تارماق ئۇيۇشما تەسىس قە - لىپ مەكتەپلەرنى باشقۇرۇپ كەلگەن. باشقا ناھىيىلەردىمۇ بىردىن تارماق ئۇيۇشمىلار قۇرۇلۇپ ھەممىسى يۇقىرىدەك ئىشلارنى بېجىرىپ كەلگەن.

قىرغىز خەلقى قەشقەر قىزىل دەرۋازىدا (ھازىرقى پوچ- تا تېلېگراف مەكتىپىنىڭ ئورنى) 1934 - يىلى ۋىلايەتلىك قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇپ، قىرغىز خەل- قىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ئابدۇقادىر توختاروپ، مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇللار بۇ ئۇيۇش- مىنىڭ رەئىسلىكىنى ئىلگىرى - كېيىن ئۇستىگە ئېلىپ ئولۇغ- چات، ئاقچى، ئاقتۇ، قاراكېچىك، تاشقورغان، ئۆز نۆۋىتى بو- يىچە قادىر ئاتىش ئېسەن كەلدى، تۇرغان قۇچامباي، قارا- جول تېگىرمىتى، ئويىتاغ كۆككوي قاتارلىق جايلاردىكى قىرغىز چارۋىچى خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرى ئوقۇيدىغان مەكتەپ- لەرنى تەشكىل قىلىپ، يېڭى ئىلىم - پەن ئۇرۇقىنى قىرغىز خەلقى ئارىسىغا چاچقان. كېيىن مۇشۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ چىق-

قان قىرغىز پەرزەنتلىرىدىن ئارسىن ئالمىقان، مۇھەممەت ھەسەن تۆرەقۇل، ئاۋاز قوتى، مۇھەممەتجان، ماتى، ماتىش قاتارلىق ياشلارنى بىرىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، پۈتۈن ئوقۇش خىراجىتىنى ئۇيۇشما ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ تەربىيىلىگەنىدى.

ھازىر جەمئىيىتىمىزدە ئىشلەۋاتقان تاھىر ئىسرائىل قا- تارلىق پىشقەدەم قىرغىز كادىرلىرى شۇ چاغدا تەربىيىلىنىپ چىققان بىرىنچى ئەۋلاد ئوقۇغۇچىلاردۇر.

يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇش- مىسى قۇرۇلۇپ، بارلىق بۇتخانىلارنىڭ مۇلكىگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ، ئۇ خەنزۇ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدى ۋە نۇرغۇنلىغان خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنى تەر- بىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ چىقتى.

قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆزىگە بىۋاسىتە قارىشىلىق 6 شۆبە ئۇيۇشمىسىدىن يىلىغا ئۆشرە ھېسابىدا تۆت مىليون جىڭ- غا يېقىن ئاشلىق، يۇزمىڭدىن ئارتۇق تېرە - ئۈچەي يىغ- ۋالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئاپتاق غۇجا مازىرىنىڭ 16 مىڭ مو، چاپان بازىرىدىكى چوڭ مەسچىتنىڭ 5 مىڭ مو، ھېيتكا جامەنىڭ 3 مىڭ مو، ئاق مازار، يۇسۇپ قادىرخان ما- زىرى، سۆگەللىك مازار، ئارسلانخان مازىرى، مىراق باقشى ئاتام، قۇتبىددىن غۇجام، شام پاششا، خوجا باغ غۇجام قاتارلىق چوڭ - كىچىك مازارلارنىڭ 100 مودىن مىڭ موغىچە ۋەخپە يەر زىمىنلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىجارە ئاشلىقى، دۇكانلىرىنىڭ ئىجارە پۇللىرى ئۇيۇشمىغا كىرىم بولاتتى. بۇ غايەت زور مەبلەغ ئىدى. ئۇيۇشما يۇقىرىدىكى ۋەخپىلەردىن خەۋەر ئالمىدىغان ئاخۇن، شەيخلەرگە ۋە ئۇنى يىغىپ ئۇيۇش -

مىغا تاپشۇرىدىغان ئاشىر ۋە مۆتىۋەرلەرگە مۇۋاپىق تۇرمۇش راسخوتى بېرەتتى. بۇ كىرىم ئەڭ ئاساسلىقى مۇئەللىملەرنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن ماتارىپ راسخوتى قىلىپ تارقىتىلىپ بېرىلەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما باشقۇرۇدىغان 2500 سىنىپتىن ئۇشۇق مەكتەپتە 3000 دىن كۆپرەك مۇئەللىم ۋە خىزمەتچىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر ئايلىق ئىش ھەققى ئۇچۇن 200 جىڭدىن 600 جىڭغىچە ئاش - لىق (مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇغداي) تارقىتىپ بېرىلەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا قارايدىغان مۇئەللىملەرنىڭ ئىش ھەققى مۇقىم، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى خېلى ياخشى ئىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىي — مەبلەغ جەھەتتە قولى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي خەيرىيەت ۋە قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىق ئىشلارنى يولغا قويۇپ، يۇتۇن خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ۋە ياردىمىگە، جەمئىيەتنىڭ ھېسداشلىقىغا ئىگە بولغان. كوچا - بازارلاردا ئىگە - چاقسىز قالغان ئاتا - ئانىسى يوق يېتىم - يېتىمەكلەر ئۇچۇن ياۋاغدا دارىلتام مەكتىپىنى قۇرۇپ 300 دىن ئارتۇق بالىلارنى پۇتۇن تەمىنات بىلەن تەمىنلەپ ئوقۇتۇپ تەربىيىلىگەنىدى. بۇ مەكتەپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مۇدىرلىقىنى ئەبراز ئاكا ئۆز ئۇستىگە ئالغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان يېتىم - يېسىر بۇ كىشىنىڭ قولىدا ئوقۇپ، تەربىيىلىنىپ چىققان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارايدىغان كىشىسى يوق يېتىم - يېسىرلەر، ئاجىز- مېيىپ ئادەملەر، تىلەمچىلەر قاتارلىق كىشىلەرگىمۇ غەمخورلۇق قىلىپ ئۇلارنى قۇتقۇزۇش يۇزىسىدىن ياۋاغ دەرۋازا تېشىدا بىر دارىلئاجىزدن

قۇرۇپ، ئۇلارنى يىغىۋېلىپ، ياتاق، ئورۇن - كۆرپە، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلىدى. مەخسۇس دوختۇرلارنى بەلگىلەپ، كېسەللەرنى داۋالىدى. شۇنىڭ بىلەن كوچا - بازارلاردىكى يېتىم - يېسىر ئاجىزلار ئازايدى ۋە بۇلارنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە بولدى.

1935 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەردىكى شۆبە ئۇيۇشمىلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، يېزا - قىشلاقلار - دىمۇ ئارقىمۇ - ئارقا باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى تەشكىل قىلىنىشقا ۋە ياش، ئۆسمۇر ئوغۇل - قىزلار بەس - بەستە مەكتەپكە قويۇل قىلىنىپ، قەشقەرنىڭ مەدەنىي - ماتارىپ تەرەققىياتىدا ئاجايىپ بىر يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەنىدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن جەمئىيەتتىكى تالانتلىق زىيالىلارنى ئىزدەپ تېپىپ مەكتەپلەرنىڭ مۇئەللىملىكىگە ئورۇنلاشتۇردى. مەسىلەن: مەجىدىدىن ئەپەندى، ھېسامىدىن ئەپەندى، يۇسۇپ ئەپەندى، ھەمىتلى ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى قاتارلىق يېڭى ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى بايقاپ، ئەڭ ئاۋۋال ئېچىلغان نوۋېتى مەكتىپىنىڭ مۇئەللىملىكىگە بەلگىلىدى. بۇلار «مۇئەللىم» لىكتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلارغا ئانا تىلى، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇتتى. شېئىر ئوقۇتۇپ، كوچىلاردا مەشىق قىلىپ كىشىلەرنىڭ قەلبىنى يېڭى مەكتەپكە جەلپ قىلدى. باشقا ناھىيە ۋە يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرىمۇ نوۋېتى مەكتىپىگە كېلىپ، تەنتەربىيە، گىمناستىكا ئويناش، شېئىر ئوقۇش،

دۇمباق - بارابان چېلىش قاتارلىقلارنى ئۆگىنىپ ئۆز مەكتەپ-لىرىدە يولغا قويىدى. ئۇلارمۇ يۇقىرقىدەك ئۇسۇللار ئارقىلىق يېڭى ماتاريال، يېڭى مەكتەپنى تەشۋىق قىلىپ خەلق ئامما-سىنىڭ دىلىنى يورۇتۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزىنى ئاچتى. شۇنداق قىلىپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۈندىن - كۈنگە راۋاج-لىنىشقا باشلىدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مەكتەپلەرنىڭ كۆپىيىشى، ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقى، مۇئەللىملەرگە بولغان ئېھتىياجنى-كۈ-كۈچەيگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، 6 ئايلىق ياكى بىر يىللىق مۇددەت بىلەن مۇئەللىملەر يېتىشتۇرۇش كۇرسلىرىنى ئاچتى. بۇ كۇرسلارغا ھېسابىدىن ئېپەندى، مەجىددىن ئېپەندى، تۇرسۇن ئېپەندى، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، سالاھىدىن ئېپەندى، ئابدۇقادىر سەئىدى، زىياۋۇدۇن مەخسۇم قاتارلىق زىيالىلار مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىنىپ دەرس ئۆتۈپ بەردى. كۇرسانت-لارنىڭ دەپتەر - قەلەم، ياتاق - تاماق قاتارلىق ئوقۇش خىرا-جەتلىرى، مۇئەللىملەرنىڭ ئايلىق مۇئاشى قاتارلىقلارنىڭ ھەم-مىسىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان كىزىملەردىن چىقىم قىلىپ تۇردى.

بۇ چاغدا قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇ-نىڭ غەلىبىسى قەشقەرگىمۇ يېتىپ كېلىپ، يۇمۇلاق شەھەردە ھەربىي قوماندانلىق شتابىمۇ قۇرۇلغاندى، مەھمۇت سە-جائ قەشقەر مىللى ماتاريىلىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مەكتەپكە مادىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بەردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئابدۇراخمان

مۇھتى، سەيپىدىن ئەزىزى، سەيدۇللا سەيپۇللايوپ، ئابلىمىت مەخسۇتوپ، ئەيسا نىياز، مۇھەممەت يۇسۇپ جالالىدىنوپ، ئابلا زۇ-نۇنوپ، قاسىم پەرسايوپ، ئىسمايىل ھۆزۇللايوپ، مۇسا ھاجىيوپ، خەلپەت سۇزۇك ھاجىيوپ، ئابدىرائوپ ئەخمىدى، ئابلىمىت ھاجىيوپ، ئابدۇقادىر توختاروپ، لېتىپ توختايوپ، تۇرغان قا-تارلىق بىر قانچىلىغان ياشلارنى قەشقەرنىڭ ھەر قايسى مەكتەپلىرىدىن تاللاپ چىقىپ، سوۋېت ئۆزبېكىستانىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن تېخنىكىسى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما بۇلارغا چەت ئەلگە چىققاندا كىشىگە لازىملىق قىممەت باھالىق كىيىم - كېچەكلەر (بوبىرىك پەلتۇ، سارجا كاستۇم - بۇرۇلكا، خۇرۇم ئۆتۈك، يىمپەك كۆڭلەكلەر) ئېلىپ بېرىپ ئۇلارنى يولغا سالدى. ئۇلار قەشقەردىن ئاتلىق چىقىپ چۆل - جەزىرىلەرنى كېسىپ، نۇرغۇنلىغان جاپا - مۇشەق-قەتلىك سەپەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەركەشتام ئوش بىلەن ئەنجانغا بېرىپ، ئاندىن پويىزغا ئولتۇرۇپ تاشكەنتكە يېتىپ باردى ۋە بەلگىلەنگەن مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. جۇملىدىن يەنە تۇرسۇن ئىلى، ئابلەت ئوشۇروپ، ئۆمەر تۇردىيوپ، ئابدۇلھەق ئەزىزى، ئەمەت تۇردى، ئابدۇ-باقى ئابباسوپ، ئەمەت ئۆمەر، ھامىت مەھمۇت، ئىلياس يۇنۇس قاتارلىق 200 نەچچە ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن ۋە گىمنازىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بەردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇلارنىمۇ تېگىشلىك خىراجەت، كىيىم - كېچەكلەر بىلەن تەمىنلەپ، داغدۇغىلىق ھالدا ئۇزىتىپ قويۇش بىلەن بىللە، يول ئۈستىدىكى ۋىلايەت، ناھىيە ئۇيغۇر ئۇيۇش - ملىرىغا ئوقتۇرۇش قىلىپ، بۇلارنىڭ بەزى قىينىچىلىقلىرى

بولسا هەل قىلىپ بېرىشلىرىنى تاپىلىندى. ئۇ چاغدا قەشقەر - ئۈرۈمچى يولىدا تاشيول بولمىغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار ياريا هارۋىلارغا ئولتۇرۇشۇپ قەشقەردىن چىقىپ كۈن چىقىشقا قاراپ، ياندۇرما، شاپتۇل، پەيزىۋات - ئۆدەكلىك، غولتوغراق، قاراقىلچىن، مارالبېشى، كەلپىن، ئاقسۇ يېڭىشەهەر ۋە كونىشەهەر، باي، كۇچا، توقسۇ، بۈگۈر، كورلا، قاراشەهەر، توخسۇن، داۋانچىك قاتارلىق ۋىلايەت - ناهىيىلەرگە يېتىپ بارغاندا ۋالىمەهكىمە، ناهىيىلىك هۆكۈمەتلەر ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قاتارلىق ئىدارە ئۈرۈنلار قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋېلىپ تۇردى. ئات هارۋا كولىكلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى تولۇقلاپ بېرىشتى. بۇلار قەشقەردىن ئات هارۋىسىغا ئولتۇرۇپ 1600كىلو-مېتىردىن ئارتۇق يولنى بىر نەچچە ئاي مېڭىپ ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغاندا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇللا داموللام قاتارلىقلار ئۆزلىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋېلىش بىلەن چوڭ زىياپەت بېرىپ قارشى ئالغان. ئاندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك گىمنازىيە ۋە هەربىي مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىپ رەسمىي ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇلار 3 يىل جەريانىدا تىرىشىپ ئوقۇپ بىلگىلىك بىلىم ئالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ هەر قايسى جايلىرىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى ۋە ئۇ يەرلەردە يېڭى مەدەنىي - مائارىپ ئۇرۇقىنى چېچىپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - مائارىپىدا يېڭىدىن - يېڭى بۇرۇلۇش هاسىل قىلدى. هازىر شىنجاڭنىڭ هەر قايسى جايلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان مۇهىم كادىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇ چاغدا دارىلمۇئەللىمىن ۋە گىمنازىيە قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغانلار ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىدۇر.

00735

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەدەنىي - مائارىپ خىزمىتى ۋە هەممە مەكتەپلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلەۋاتقان پەيتتە، 1936 - يىلى قەشقەردە ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭغا سابىت ئەپەندى باشلىق بولۇپ بەلگىلەندى. شۇندىن باشلاپ مائارىپقا رەهبەرلىك قىلىش ئىشى هۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتتى. ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئۇيغۇر ئويۇشمىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىلگىرى ئويۇشما باشقۇرۇپ كەلگەن شەهەر ئىچىدىكى نوبېشى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئەنجان كۇچا قىزلار باشلانغۇچ مەكتەپ، قوناق بازىرى باشلانغۇچ مەكتەپ، دورغا بەك كۆل بېشى قىزلار باشلانغۇچ مەكتەپ، هەزرەت باشلانغۇچ مەكتەپ، خانىبرىق باشلانغۇچ مەكتەپ، ئاۋات باشلانغۇچ مەكتەپ، توققۇزاق بازار باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوپال باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارلىق 10 باشلانغۇچ مەكتەپنى هۆكۈمەت ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. ۋىلايەتلىك ئۇيغۇشما بۇ مەكتەپلەرنى هۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋاقتىدا مەكتەپنىڭ بارلىق ئىمارەتلىرىنى تولۇق رېمونت قىلىپ، پارتا - ئورۇندۇق قاتارلىق جاهازلارنى تولۇقلاپ «هەممىنى تەل» قىلىپ بېرىپ، مەكتەپ-نىڭ پۈتۈن ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

هەر قايسى ناهىيىلەردىمۇ ناهىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ ناهىيىلەرنىڭ شەهەر مەركىزىدىكى مەكتەپ-لىرىمۇ ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. هۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكەن مەكتەپلەرنىڭ پۈتۈن مالىيە - ئىقتىسادىي خىراجىتىنى هۆكۈمەت پۈتۈنلەي

ئۆز ئۈستىگە ئالدى. شۇنداق قىلىپ ھەر كەتىپلەر «خۇيلى» (ئۇيۇشما قارمىقىدىكى) مەكتەپ، «شەنلى» (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى) مەكتەپ دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. مەكتەپلەرنى ئىلگىرى ئۇيۇشما ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە مۇئەللىملەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن ئاشلىق (بۇغداي ۋە قوناق) تارقىتىپ بېرىلگەچكە ھەممە مۇئەللىملەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. مەكتەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن پۇل بېرىلمەيدىغان بولدى. بۇ چاغدا پۇلنىڭ قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئەرزان بولغانلىقتىن ئىش ھەققىگە پۇل ئالمىغان ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئاشلىق ئالمىغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئارىسىدا خېلى پەرق ھاسىل بولۇپ قالدى. مەسىلەن، ئاشلىق ئالمىغان ئوقۇتقۇچىلار بىر ئايلىق ماتاشىغا بېرىلگەن ئاشلىق بىر ئايدا 400 جىڭ بولۇپ، پۇلغا سوندۇرغاندا 15 سەر كۈمۈش تەڭگىگە بارابەر ئىدى. ھالبۇكى ئىش ھەققى ئۈچۈن پۇل ئالمىغان ئوقۇتقۇچىلارغا ھەر ئايلىق ماتاشىغا 60 دوللار قەغەز پۇل بېرىلىپ كۈمۈش ھېسابىدا 30 سەر كۈمۈش تەڭگىگە توغرا كېلەتتى. ئەنە شۇ سەۋەبلىك ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولىسى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەردە ئىشلەشنى ئارزۇ قىلاتتى. 1948 - يىلىغا كەلگەندە بۇ ئىككى خىل مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىمۇ تاناسىپ بولۇشقا باشلىدى. چۈنكى بۇ چاغدا جەمئىيەتتە پۇل پاخاللىقى يۈز بېرىپ، بانكىدىن تارقىتىلغان پۇللار يۈز-

يۈەنلىكتىن بىر مىليون يۈەنگىچە يېتىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئايمۇ - ئاي بېرەلمەي 3 - 4 ئايدا ئاران بىر قېتىم بېرىپ تۇرۇدىغان ئەھۋالدا قالغىنى ئۇچۇن، بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئىنتايىن قىيىن بىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ مۇئەللىملىرىنىڭ ئىش ھەققىگە ئوخشاشلا ئاۋۋال قىسمەن نەق ئاشلىق بېرىلىپ تۇرۇۋېردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى بىر قىسىم مەكتەپلەرنى ھۆكۈمەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ يۈكى بىر ئاز يېنىكلىگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىي يۈكى ھېچقانداق يېنىكلىمىدى. چۈنكى جەمئىيەتتە داۋاملىق ئۆسۈپ، ئوقۇش يېشىغا يېتىۋاتقان ئۆسمۈرلەرنى داۋاملىق ھالدا مەكتەپكە قوبۇل قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە. مانا بۇنداق ۋەزىپە ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنىدى.

1935 - يىل ئۇيغۇر ئۇيۇشما قەشقەر شەھەر ئوردا ئىشكىدە 10 سىنىپلىق بىر دارىلمۇئەللىمىن، ئەنجان كوچىسىدىكى ئابدۇللا بايۇەتچىنىڭ قوروسىدا 5 سىنىپلىق دارىلمۇئەللىمىن (قىزلار سىفېن مەكتىپى) قۇردى. ئوقۇغۇچىلىرىنى لەيلى (مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇيدىغانلار)، ناھارى (كەچقۇرۇنلۇقى ئۆيىگە قايتىپ كۇندۇزى كېلىپ ئوقۇيدىغانلار) دەپ ئىككىگە بۆلۈپ، لەيلى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق - تاماق، ئورۇن - كۆرپە قاتارلىق مەسىلىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش خىراجەتلىرىنى ئۇيۇشما ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ناھارى ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيۇشما تەرىپىدىن دەپتەر - قەلەم ئېلىپ بەرسىمۇ، قالغان ئوقۇش خىرا-

جەتلىرىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۈستىگە ئالغاندى.

1938 - يىلى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنى ھۆكۈمەت ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىن ئۆتكۈزۈۋىلىپ، ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى ۋە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى باشقۇردى، مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي خىراجىتى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت ئۆز ئۈستىگە ئىلىپ، مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىغا نۇرىدىن قارىنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئوتتۇرا مەكتەپ پەيدا بولدى. كېيىن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نەزەر باغقا (ھازىرقى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنى) 50 ئوقۇغۇچى سىغىدىغان 10 سىنىپلىق ئۆي، 500 كىشىلىك چوڭ زال، 20 ئوقۇغۇچى ياتاقلايدىغان 25 ئېغىزلىق ياتاق ئۆي، ئىشخانا - ئىدارە، ئاشخانا قاتارلىقلارنى سېلىپ دارىلمۇئەللىمىنى شۇ ئورۇنغا يۆتكىدى. ئىمارەت ئۆيلىرى ئۈستى قەلەيلەر بىلەن يېپىلغان، سىنىپلار تاختايلىق، دېرىزىلىرى چوڭ، يورۇقلۇق يېتەرلىك چۈشىدىغان قىلىپ زامانىۋى ئۇسۇلدا ياسالغا بولۇپ، بۇ ئەينى زامانداغى قەشقەرنىڭ ھۆسنىگە ھۆسۈن قوشقانىدى.

بۇ مەكتەپكە كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، يېڭىسار، مەكىت، مارالبېشى، پەيزىۋات، يوپۇرغا، ئاتۇش، تاشقورغان قاتارلىق 12 ناھىيىدىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز، تاجىك ئوغۇل - قىزلىرىدىن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ 3 يىلدىن ئوقۇپ، مائارىپ ئىدارە ۋە ئۇيۇشمىنىڭ تەقسىماتى بويىچە ھەر قايسى جايلارغا مۇئەللىملىك خىزمىتى ئۈچۈن ئەۋەتىلەتتى.

جۈملىدىن ئۇ چاغدىكى شارائىتتا ئوغۇللار بىلەن قىزلارنى ئايرىپ ئوقۇتىدىغان بولغاچقا، ئەنجان كوچىسىدىكى 5 سىنىپلىق (250 كىشىلىك) قىز ئوقۇغۇچىلار يېتىپ ئوقۇيدىغان بىر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇتۇلاتتى. كېيىن بۇ مەكتەپنىمۇ ئاق ئوردىغا يېڭىدىن ئىككى قەۋەتلىك بىر بىنا سېلىپ كۆچۈرۈپ ئاپاردى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى، جۈملىدىن بارلىق مەمۇرىي خىراجەتلىرى ۋە تەشكىلىي ئىشلىرىغا نەزەرباغ دارىلمۇئەللىمىن مەسئۇل بولغان بولۇپ، مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئابدۇقادىر سىدىقى، نۇرىدىن قارى، تۇرسۇن ئىلى، ئابلا زۇنۇن، ئابدۇرېھىم ئەھمىدى، ئابدۇرېھىم تۇردى قاتارلىق زىيالىلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان. جۈملىدىن تاشكەنت ۋە ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلگەن يۇقىرى بىلىملىك زىيالىلاردىن ئوبۇلقاسىم سېيىت ، ئابلەت ئوشۇرۇپ، ئۆمەر ئەھمىدى، ئابلىمېيت ئىلى، ئابدۇقادىر ھىسامىدىن، ساۋۇت كەنجى، ئابدۇقادىر يۈسۈپ، مەھمۇت مالىك، ئابدۇقادىر كەنجى، سەمەر ھۈسەين، ئابدۇرىشىت تۇردى، ئەمەت ئىمىن، سەيدۇللا تۇردى، ھامىت سابىر، تۇرغۇن ئالماس، نىزامىدىن سالىيوپ، ياسىن سەيدىن، مەمتىلى ئىمىنوپ، سەلىمە تالىپ، سادەت ئىلى، ئىزىزە كېرىم، سەيپىدىن مۇھەممىدى، ئىسمايىل سابىر، ئىبراھىم ئىلى قاتارلىق زىيالىلار ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. دارىلمۇئەللىمىن بىلەن دارىلمۇئەللىماتنىڭ ئورۇنلاشقان ئورنىنىڭ ئارىلىقى 3 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يول بولسىمۇ، يۇقىرىدىكى مۇئەللىملەر پىيادە بېرىپ - كېلىپ دەرس ئۆتۈشكەنىدى. شۇنداق قىلىپ مەزكۇر زىيالىلار

ئۆزلىرى ئوقۇتقان ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچىلىرى ئارقىلىق پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يىراق بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە ئىلىم - پەننىڭ يورۇق نۇرىنى چېچىپ، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇشتا ئۇنتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

1942 - يىلى دارىلمۇئەللىمىن ئىچىدە يەنە 3 سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ تەشكىل قىلىنىپ، بۇنىڭدا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى دارىلفۇنۇنغا ئەۋەتىپ بېرىلدى، قالغان قىسمى ناھىيىلەرگە مۇئەللىملىك خىزمىتىگە بەلگىلەندى.

1942 - يىلى يەنە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى بىلەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىرلىكتە نەزەرباغدا بىر كەسپىي مەكتەپ (تېخنىكوم) ئاچتى. بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت رەھىم ئاخۇن بولۇپ، مۇھەممەت يۈسۈپ، ئىلى روزى، تۇرسۇن مۆمىن، ئابدۇقادىر قاتارلىقلار شۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى بولۇغانىدى. بۇ كەسپىي مەكتەپ قەشقەردە توقۇمىچىلىقنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان تۇنجى ئوتتۇرا تېخنىكوم بولۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوتتۇرا مەكتەپ بىلىملىرىدىن دەرس ئالاتتى. ھۇنەر - سانائەتتە گۈللۈك يېپ ئەدىيال، يىپەك، شايى، ئەتلەس، بەقەسەم ۋە گىلەم توقۇش كەسپىلىرىنى ئۆگىنەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن مائارىپ ئىدارىسى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ۋە تۇرمۇش خراجەتلىرىنى توختىتىپ قويماسلىق شەرتى بىلەن 6 ئايلىقتىن بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى ئېچىپ، ھەر قېتىمدا 150 نەپەردىن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ بېرىپ تۇردى. بۇنداق نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش تاكى ئازادلىققا قەدەر داۋاملىشىپ تۇردى.

1941 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تاجىك چارۋىچى خەلقلىرىنىڭ كۆچمەن ھالىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، قەشقەر نەزەرباغدا ئۈچ سىنىپلىق بىر تاجىك باشلانغۇچ مەكتىپى ئېچىپ بەردى. بۇنىڭ مۇدىرى قۇربان دۆلەت بولۇپ، تاشقورغاندىن 150 نەپەرگە يېقىن تاجىك ئوقۇغۇچىلىرىنى قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىپ، پۈتۈن تەمىناتى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئوقۇتۇشقا باشلىدى. بۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ چىققان تاجىك ئوقۇغۇچىلىرى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن، ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن، ھەربىي مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىلدى. ھازىر جەمئىيىتىمىزدە ئىشلەۋاتقان زۇلال ياقۇپ قاتارلىق پىشقەدەم تاجىك كادىرلىرى ئەنە شۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن پامىر ئېگىزلىكىگە ئىلىم - پەن ئۇرۇقىنى چاچقان زىيالىلاردۇر.

1940 - يىلى قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما نەزەرباغدا 40 كىشىلىك «بالىلار جەمئىيىتى» قۇرۇپ، ھەر قايسى مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ باشلىقلىرى ۋە ساز، تەنھەرىكەت، سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنى تالىلاپ كېلىپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ مەسئۇللىقىدا ياتاق - تاماق ۋە باشقا تەمىناتلىرىنى بېرىش بىلەن مەخسۇس تەربىيىلىدى. بۇلار مەلۇم مۇددەت تەربىيىلىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن (يەنى ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش، تەنھەرىكەت تۈرلىرى قاتارلىقلارنى) ئۆز مەكتەپلىرىگە قايتىپ بېرىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ئۆگەتتى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەردىمۇ ئەدەبىي - سەنئىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى بولغان يېڭى بىر روھ قەزىغىن كەيپىيات بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. جۈملىدىن ئەينى

ۋاقىتتا ھەر يىلى بايرام تەرىقىسىدە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇدىغان «12 - ئاپرىل بايرىمى» كېلىش ئالدىدىن ھەممە مەكتەپلەردە چوڭ تەييارگەرلىك ئېلىپ بېرىلىپ، تەنھەرىكەت ئويۇنلىرى ۋە مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلەتتى، تەنھەرىكەت قاتناشچىلىرىنى باھالاپ مۇكاپات بېرىلىپ تۇراتتى.

ھەر بىر مەكتەپلەردە ئىزچىلار (توكزىجۇن) تەشكىللىمۇ ئويۇشتۇرۇلغانىدى. بۇنىڭغا مەكتەپلەردىكى دەرستە، ئەخلاقتا، ئىنتىزامدا ياخشى ئوقۇغۇچىلار تاللاپ قوبۇل قىلىناتتى. بۇ ئىزچى بالىلار يالغۇز مەكتەپ ئىچىدىلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامى، ئۇلارنىڭ ئامانلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىپ قالماستىن، بايرام ۋە باشقا كۈنلەردە جامائەت ئىنتىزامىدا ۋە ھەمئىيەت ئامانلىقىنىمۇ مۇھاپىزەت قىلىشتەك تەربىيىلەرگە ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەينى ۋاقىتتا، جامائەت ئىچىدە ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئابرويى ئىنتايىن ئۇستۇن ئىدى. جامائەتكە ھەر قانداق مەسىلە ئۇستىدە مەسلىھەت بەرسە قوبۇل قىلاتتى. مۇئەللىملەرنى ھاقارەتلەيدىغان، خارلايدىغان ئىللەتلەر يوق دېيەرلىك ئىدى.

يېڭى مەكتەپلەر ئېچىلىپ مائارىپ تەرەققىياتى خېلى ئالغا سۈرۈلگەندىن كېيىن ئانا تىلى «تىل - ئەدەبىيات» دەرسلىكى مۇھىم ئورۇننى تۇتقاچقا، ساۋات چىقىرىش، خەت - يېزىق ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇيغۇر يېڭى ئېلىپبە دەرسلىكى تۈزۈپ چىقىشنىڭ زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى. چۈنكى ئىلگىرى تېخى قائىدىگە چۈشۈرۈلگەن بىرەر ئېلىپبە ئوقۇش كىتابى بولمىغانلىقتىن ئەرەبچە ئىملا قائىدىسى بويىچە دەرس ئۆتۈش توغرى كەلگەنىدى. شۇڭا ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا تاكى

36 - يىلغىچە كونا ئەرەب ئىملاسى ئاساسىي يېزىق قىلىپ ئىشلىتىلدى. شىنجاڭدىن تاشكەنتكە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1937 - يىلدىن باشلاپ ئەرەب يېزىقىدىكى 30 ھەرپ ئىچىدىن بىر - بىرسىدىن ئاھاڭداش 10 ھەرپ چىقىرىپ تاشلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكا - فونېتىكىسىغا ئاساسلىنىپ يېڭىدىن 12 ھەرپ قوشۇپ جەمئىي 32 ھەرپلىك تولۇق ۋە يېڭى ئۇيغۇر ئېلىپبە سىستېمىسى ئىشلەپ چىقىلدى. بۇ 32 ھەرپ بىلەن ئۆز تىلىمىزدىكى سۆز ياكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ھەر قانداق سۆز ئاھاڭلىرى بولسۇن ئۆز ئەينى بىلەن تولۇق ئىپادىلىگىلى بولىدىغان بولدى. يېڭىچە مائارىپ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۇرۇنقى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش، ھەرپلىرىنى ئىجادىي يوسۇندا توغرىلاپ مۇكەممەللەشتۈرۈش 1937 - يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ يېزىق جەھەتتىكى تارىخىي تۆھپىسىدۇر.

مەدەنىي - مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خەلقنىڭ ئەدەبىي - سەنئەتكە بولغان تەشنالىقىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. 1939 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، «قەشقەر ھېيتكا» كۈلۈبى سېلىندى ۋە مۇشۇ كۈلۈبنى ئاساسىي ئورۇن قىلىپ، ئەدەبىي - سەنئەت كۈرۈژۈكى تەشكىل قىلىنىپ، خەلقنى ئەدەبىي - سەنئەت نومۇرلىرى، تىياتىر، دراملار، كىنو قاتارلىقلار كۆرسىتىلىشكە باشلىدى. جۈملىدىن كۈلۈب ئەتراپىدا مەدەنىيەتلىك چايخانا - كۈتۈپخانا، دەم ئېلىش ئورۇنلىرى تەشكىل قىلىنىپ، خەلقنىڭ مەدەنىيەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرىشىگە ئاساس سالدى. قەشقەردە سېلىنغان بۇ بىنا تا ھازىرقى كۈنگىچە ئۆز ۋاقتىدىكى مەدە -

نسي - مائاردىپ مەركىزىنىڭ جانلىق سىمۇولى بولۇپ، ھازىرقى چوڭ بىنالار قاتاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

ئەينى ۋاقىتتا بۇ كۇلۇبتا ئويۇن - تىياتىر، دراملار قويۇلۇشقا باشلىدى. مەسىلەن: ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايى نەفىسە- سى تەرىپىدىن «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە»، «رابىيە- سەئىدىن»، «ئارشىن مال ئالان»، «سامساق ئاكاڭ قايناپدۇ» قاتارلىق چوڭ - كىچىك ئوپېرا، دراملار قويۇلۇپ، كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، سازەندە (مۇزىكانت) لارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن ئالدىنقا «سەنئەت كۇرسى» ئېچىپ سازەندىلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبلىدىكى ئاتاغلىق مۇزىكانت قۇربان ئىبراھىم قاتارلىقلار مۇشۇ كۇرستا ئوقۇپ يېتىلگەنلەردىن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا بوغالتىرلىق كۇرسى، تىككۈچىلىك كۇرسى قاتار- لىق كۇرسلارنىمۇ ئاچقانىدى. بۇ مەزگىللەردە قەشقەر ۋىلا - يىتىگە قاراشلىق بارلىق ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشما ۋە بەگلىك رايونلاردىكى تارماق ئۇيۇشمىلاردا ھەتتا ھەر قايسى مەكتەپ - لەردىمۇ سانايى نەفىسە ۋە سەنئەت گۇرۇپپىلىرى تەشكىل قىلىنىپ، ئويۇن - تىياتىر ئىشلىرى بەس - بەس بىلەن تەرەق- قىي قىلىشقا باشلىدى. جۈملىدىن كۇلۇب، تىياتىرخانا بىنا قىلىش ئىشلىرى ھەر قايسى ناھىيە ۋە يېزىلارغىچە ئەۋج ئېلىشقا باش- لىدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىجتىمائىي مائا- رىپنى مەجبۇرى ئومۇملاشتۇرۇپ، ۋىلايەت بويىچە ھەممىلا يەر- دە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش مەكتەپلىرىنى ئېچىپ، ھەر بىر كىشى

نىڭ ساۋات چىقىرىشىنى مەجبۇرى ۋەزىپە قىلىپ بېكىتكەنىدى. شۇڭلاشقا تايخان غوجىدەك ئىشانلارمۇ ئۆز مۇرىتلىرىنى ئەگەش- تۇرۇپ مەكتەپكە كېلىپ ساۋات چىقىرىشقا مەجبۇر بولا - غانىدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا 1937 - يىلىغا قەدەر قەشقەردە مەدەنىي - مائارىپ ۋە سانايى نەفىسە ئىشلىرى تېز راۋاجلا- نىپ، گۈللەپ ياشنىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن بىر پەيتتە، شىنجاڭدا «يەرلىك پادىشاھ» بولۇۋالغان مىلىتارىست، ئىككى يۈزلىمچى جاللات شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى ئەمەل- گە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىلىم ئىگىلىرى، ئىختىساس- لىق كىشىلەرنى، ۋەتەنپەرۋەر مىللىي دېموكرات زاتلارنى يوقۇ- تۇپ تاشلاپ، گۈللەپ ياشناۋاتقان مىللىي مائارىپىمىزنى ئۇجۇق- تۇرۇۋېتىش بىلەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن شىنجاڭدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەھشەتلىك ئاق تېرورلۇق يۈرگۈ- زۈشكە باشلىدى.

1937 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىللىي قوشۇن قومان- دانى مائارىپچىرۋەر مەھمۇت مۇھىتى، جاللات شېڭ شىسەي- نىڭ بۇنداق يامان غەرىزىنى بايقاپ، چەت ئەلگە قېچىپ چە- قىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلى ئۆلكىمىزنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇچۇق ئاشكارا ھالدا ئاق تېرورلۇق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئاتاغلىق زىيالىلار ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى ئارقىمۇ - ئارقا تۇتقۇن قىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى قەشقەرگە ھەممىدىن ئىلگىرى پەن - مائارىپ ئۇرۇقىنى چاچقان، مەشھۇر زىيالىلاردىن قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، ھىساممىدىن ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، مەجە- ددىن ئەپەندى، مەمتىلى ئەپەندى، يۈسۈپ ئەپەندى، سالاھە-

دىن ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنى «پانتۇركىست» دېگەن بەدنام بىلەن قولغا ئېلىپ، ياۋاغ تېرەكلىك جىگىساجۇ تۇرمىسىده تىرىك ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈپ، دەھشەتلىك تۇردە ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن 1939 - يىلى ئاتەسى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قولغا ئېلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، دارىلمۇئەللىمات، گىمنازىيە قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى ئايرىپ چىقىپ، يىراق ئالتاي تاغلىرىغا سۈرگۈن قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ئاگېنتلىرىنى ئۆلكە بويىچە ھەممە مەكتەپ، ئىدارە جەمئىيەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، يوشۇرۇن ھالدا يالغان ماتېرىيال توپلاپ، ناھەق ئەنزە پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئېلىغارلارنى داۋاملىق قولغا ئېلىش، باستۇرۇش ئىشلىرىنى جىددىلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتە، ئىدارە ۋە مەكتەپلەردە كىشىلەر كېچە - كۈندۈز ۋەھىمە ئىچىدە ياشايدىغان قورقۇنۇچلۇق بىر ۋەزىيەت پەيدا قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى بىرىنچى قېتىم تۇنجۇقتۇرۇپ تاشلىدى.

1942 - يىلى شېڭشىسەي، گىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىدىن ئۆلگىدەك قورقۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ ئۆزىنى جىياڭ جېيشىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، دارىلفۇنۇن، دارىلمۇئەللىمىن، گىمنازىيە ۋە باشقا مەكتەپلەردە ئوقۇلۇۋاتقان سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن بارلىق دەرسلىك كىتابلارنى يىغىۋېلىپ كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. چۈنكى بۇ كىتابلار ۋە دەرسلىكلەرگە ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ، ئوقۇغۇچىلارنى ماركسىزم - لېنىنىزم

نەزەرىيىسى ۋە ھازىرقى زامان پەن تېخنىكىسى بىلەن تەرەبىيىلەيدىغان كۆچلۈك قوراللار ئىدى. جاللات شېڭ شىسەي مائارىپ ساھەسىدە مۇشۇنداق بىر قاتار ئەكسىيەتچى سىياسەتلەرنى يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ھەر قايسى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتىنى بىر يىل ئۇزارتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى مەزمۇن بىلەن تولغان دەرسلىكلىرىنى زورلاپ ئوقۇتۇشقا كىرىشتى. بۇ شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭ مائارىپىغا قارىتا يۈرگۈزگەن ئىككىنچى قېتىملىق باستۇرۇش سىياسىتى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي - مائارىپى، پەن تەرەققىياتىغا بولغان ئىنتىلىشىنى بوغۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت بولدى.

1944 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسە سادالىرى چاقماق تېزلىكىدە ئاقسۇ ۋە قەشقەر، يەركەنلەرگە يېتىپ كەلدى. 1945 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ تاشقورغان، ئۇپال، تاشمىلىق، يېڭىسار ئېگىزيار قاتارلىق يەرلەرگە يېتىپ كەلگەندە، يەرلىك خەلقىلەر ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تۈلۈك قاتارلىق ماددى ئەشيالار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنداق پەيتتە مائارىپچىلارمۇ جىددىي ھەربىكەت قىلىپ خوجا ئابدۇراخمانغا ئوخشاش بىر قىسىم مائارىپچىلار مىللىي ئارمىيىگە قاتنىشىپ كەتتى ۋە قەشقەر يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. گومىنداڭچىلارمۇ مائارىپچىلاردىن ھەددىدىن زىيادە گۇمانلانغانلىقتىن 1945-يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق 12 ناھىيىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق مائارىپچى - ئوقۇتقۇچىلىرىنى «يازلىق تەلىم - تەربىيە لاگېرى» غا ئېلىپ چىقىشىنى باھانە

قىلىپ، قەشقەر نەزەرباغ دارىلمۇئەللىمىنده نەزەريەنت قىلىپ قويىدى. بۇ لاگېرغا قەشقەر ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى يىڭ فۇلۇيجاڭ باشلىق، ناتۇەنفۇ (نېمىتۇللا) مائاۋدن باشلىق، ھەربىي سەنمۇلىقغا يىڭ فۇسىڭ قاتارلىقلار بەلگىلىنىپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ 10 نەچچە نەپەر ئاگېنتلىرىنى مۇئەللىملەرنى باشقۇرىدىغان دۇيجاڭ، فۇدۇيجاڭلىققا بېكىتىپ قويۇش بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى نازارەت قىلىنىپ تۇرىدىغان بولدى.

شۇ يىلى 9 - ئاي بېيتىپ كەلگەندە، مەكتەپلەردە ئوقۇش باشلايدىغان ۋاقىت بولۇپ قالغانلىقتىن لاگېرىدىكى مۇئەللىملەرگە ئىلى «شەرقىي تۈركىستان» چىلار ھەربىكىتىگە قاتناشماسلىق، سىياسەتكە ئارىلاشماسلىق ھەققىدە ئالاھىدە ۋەز نەسىھەت قىلىپ، ئائىلاج ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ مۇئەللىملىرىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن مۇئەللىملەر ئۆز يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن ھەر قايسى سورۇنلاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھىنىڭ زۇلمىنى پاش قىلىپ يۇشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا تەشۋىق ئېلىپ بېرىشتى.

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي يېتەكچىلىرىدىن سەيپىدىن ئەزىزى قەشقەرگە كېلىپ مائارىپ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، مائارىپچىلارنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەربىيىدە تۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھىنىڭ زۇلمىنى پاش قىلىش لازىملىقى، بۇنىڭ ئۈچۈن گومىنداڭغا قارشى «ياشلار ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكى توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. شۇنىڭدەك قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، نىزامىدىن سالىيوف، ئالىم ئاخۇن، بارات ئاكا قاتارلىق كىشىلەرمۇ قەشقەرگە كېلىپ، مائارىپچىلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە

خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇشقا رىغبەتلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپچىلار يېتەكچىلىكىدىكى ياشلار ھەرىكىتى باشلىنىپ، ھەر قانداق يىغىن سورۇنلاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جىنايى ئىشلىرىنى پاش قىلىش قاتارلىق تەشۋىقات، تەرغىبات ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. جۈملىدىن نوبېشى مەكتەپىدە «مۇئەللىم» دېگەن گېزىت نەشىر قىلىنىپ، گومىنداڭ ئىستىبدادىچىلىرىغا قارشى يېزىلغان ماقالە ۋە شېئىرلار ئارقىلىق كۆچلۈك تەشۋىقات ئىشلىرى بولغا قويۇلدى.

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندى. بىتىمنىڭ روھىغا ئاساسەن جايلاردا يېڭىدىن سايلام ئۆتكۈزۈش كېرەك ئىدى. قەشقەردىمۇ سايلام ئۆتكۈزۈشكە باشلاپ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ نازارىتىدە قەشقەر كونىشەھەردە ھاكىم سايلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. ئىلگىرىكى كونا ھاكىم ئېلىپ تاشلىنىپ ئورنىغا تۇرسۇن ئابلىز ھاكىم، ئەيسا ھاجى مۇئاۋدن ھاكىم بولۇپ سايلاندى. جۈملىدىن قەشقەرگە قاراشلىق ھەممە ناھىيىلەرمۇ ھاكىم ۋە مۇئاۋدن ھاكىم سايلاپ چىقتى. شۇنىڭدەك ھەممە ناھىيىلەردىكى مائارىپ ئىدارىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئۆزگەرتىلىپ باشقىدىن بېكىتىلدى. جۈملىدىن قەشقەر ۋىلايىتىگە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ۋالى، قاسىمجان قەمبىرى مۇئاۋدن ۋالى بولۇپ تەينىلەنگەندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىدا يەنە يېڭىدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

بەختكە قارشى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن تۈزگەن 11 بىتىمگە خىيانەت قىلىپ، ئۇشتۇمتۇنلا ياشلار ھەرىكىتىگە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئېلىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى ۋە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزدى. قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ، ئابدۇلھەق ئىزىزى، ئۆمەر سەلەي، ياقۇپھاجى، ئابلىز ئەبەيدى، ئابلا قاسىموپ، تۇرغۇن ئالماس، سەلەي بارات، نىزامىددىن سالىيوپ، ئالىمئاخۇن، بارات ئاكا قاتارلىق 50 نەچچە ئادەمنى قولغا ئېلىپ، يېڭىشەھەر ھەربىي تۇرمىسىگە قاماپ قويدى. ھەربىي ھالەت يۈرگۈزگەن كېچىسى ئادەم تۇتقىلى چىققان ھەربىي ۋە ئىشپىيونلار نەزەر-باغ دارىلمۇئەللىمىنىدە ئابدۇرېھىم ئۆمەرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. دارىلمۇئەللىمىندىكى يازلىق كۇرستا ئوقۇۋاتقان بارلىق مۇئەللىملەر ئۆز يۇرتلىرىغا قېچىپ كېتىشتى. كونىشەھەردىكى مائارىپچىلارمۇ يىراق - يېقىن يېزىلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن 1947 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە مەكتەپلەر ئوقۇش باشلىيالماي قالدى. ھۆكۈمەت تەرەپتىن ھەربىي ھالەت ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئېلان قىلىنمىغانلىقتىن، خەلق كېچە - كۈندۈز ۋەھىمە ئىچىدە ياشاشقا مەجبۇر بولدى. بۇنداق شارائىتتا باللارنى ئوقۇتۇش - ئوقۇش ئىمكانىيىتى تېخىمۇ مۇمكىن بولمىدى. دېمەك مانا بۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قەشقەر مائارىپىنى 3 - قېتىم باستۇرغانلىقى بولىدۇ.

1937 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە جاللات شېڭشىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھى ئەمەلدار-

لىرىنىڭ قاتمۇقات زەربە بېرىشى، باستۇرۇشى تۈپەيلىدىن، ئىلغار مائارىپچىلار، ئوقۇتقۇچىلار خانىۋەيران بولۇپ، ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىۋاتقان قەشقەر مىللىي مائارىپى ۋەيران بولۇش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. لېكىن قەشقەر مائارىپچىلىرى بىر تەرەپتىن قاتتىق سىياسى بېسىمغا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېغىر ئىقتىسادىي قىينىچىلىققا بەرداشلىق بېرىپ، جاپادىن ۋە ئۆلۈمدىن قورقماي قەتئى كۈرەش قىلىشى ۋە داۋاملىق ھالدا تۈرلۈك ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ مەكتەپ باشقۇرۇشى ئارقىسىدا قەشقەر مائارىپى يەنە داۋاملىق ھالدا ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىپ، 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى پۈتۈن ئۆلكىمىزىنىڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولۇشىغا ئۇلۇشۇپ، ھازىرغىچە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سەمىمى غەمخورلۇقىدا مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشمەكتە.

خوتەن ئۇلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىي ـ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

جاپپار ئەمەت

دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن «جەدىت» مەكتەپلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى

مانجۇ ھاكىمىيىتىدىن يالۇزبۇشىن ،جىنشۇرېن ھاكىمىيىتىگە قەدەر بولغان ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە ھۆكۈمران گۇرۇھلار «خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەچكە، ئۇلار يەرلىك فېئودال كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ پەننىي مائارىپقا، يېڭىلىققا جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ كەلدى. ئۇلار مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە خاس دىنىي ئەقىدىلەر ـ نىلا ئوقۇتۇشقا رۇخسەت قىلىپ، ھەتتا ئىسلام دىنىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىمۇ چەتكە قاقتى. شۇ مەزگىللەردە خوتەن ئۇلايىتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىر قانچە دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەكتەپلەر دە پەننىي بىلىملەر ـ دىن قىلچە ئەسەر يوق ئىدى. خەت يېزىش «گۈناھ» ھېسابلانغاچقا، دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ كۆپ قىسمى خەت

ئوقۇشىنى بىلمىدىغان، يازالمايدىغان چالا ساۋاتلاردىن ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە تەڭ بولغان دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ياش قۇرامى ۋە سەۋىيىسى بويىچە سىنىپلارغا ئايرىلماي ھەممىسى بىر ئۆي ئىچىدە ئوقۇيتتى، ئۇستەل ـ بەنىدىگۈمۇ يوق ئىدى. ئوقۇغۇچىلار تاختىغا يېزىلغان «ئىلىپبە» بويىچە ئەرەب چە يېزىقىنى تونۇغاندىن كېيىن، «قائىدە»، «ھەپتىيەك» ۋە «قۇرئان» ئوقۇپ، زىر ـ زىۋەرلىك ئەرەب يېزىقىنى ئۆگىنىپ چىقاتتى. ئاستى ـ ئۈستىگە زىر ـ زىۋەر قويۇلمىغان چاغاتاي يېزىقىنى ئوقۇيالمايتتى. ئوتتۇرا مەكتەپ ھەجمىدىكى «مەدرىسە» ـ لەرگە چىققاندىن كېيىن بولسا، بەزىلەر «قۇرئان» نى ياد ئىلىپ «قارى» بولاتتى. ئۇلار قۇرئاننى ئوقۇيالمىسىمۇ مەنىسىنى چۈشەنمەيتتى. بەزىلەر «دەرس» قاتارلىق كىتابلارنى ئوقۇپ ئەرەب ۋە پارىس تىللىرىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن «قۇرئان» ئايەتلىرىگە ئانچە ـ مۇنچە مەنا ئېيتىدىغان بولۇپ چىقاتتى، كىلاسسىك ئەدەبىياتتىن ناۋايى، نۇۋېتى ۋە خوجاھاپىز شىرازى شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، مەنىسىنى چۈشىنەلەيتتى، لېكىن ھېسابتىن خەۋەرسىز ئىدى. خوتەنلىك ئۆزىدە بىرەمدەر ياخشى ئوقۇغانلار مىسىر، بۇخارا، دېھلى ۋە قەشقەرگە بېرىپ ئوقۇپ ياكى خوتەنلىك ئۆزىدە ئاتاقلىقىراق ئۆلىمالاردا ئوقۇپ، «مەۋلۇي»، «دامولا»، «ئاخۇنۇم» ئۇنۋانلىرىغا ئېرىشەتتى. مۇشۇنداق بىر يۈرۈش ئوقۇش جەريانىغا 10 يىلدىن 20 يىلغىچە ۋاقىت كېتەتتى. بۇ جەريانىدا ئەڭ ياخشى ئوقۇغانلار «قۇرئان» قاتارلىق دىنىي كىتابلارغا مەنا ئېيتالايدىغان ۋە شەرھىلەپ بېرەلەيدىغان «تەرجىمان» سەۋىيىسىگە ياكى دىنىي مەكتەپلەردە مۇدەررىس (ئوقۇتقۇچى) بولۇش لايىقىتىگە ئىگە بولاتتى. دىنىي

مەكتەپلەردە ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى قالاق، ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەن بولغاچقا، ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ساۋاتسىز قالاتتى.

ياكۇبژىشىن دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن ۋىلايىتىدە زامانىۋىي مەكتەپ ھېسابىغا كىرىدىغان «شۆتاك»دەپ ئاتىلىدىغان بىرلا مەكتەپ بولۇپ، ئورنى ھازىرقى سۇ دەرۋازىسىدىكى خوتەن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى خەنزۇ تىل - يېزىقى بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى، مەكتەپتە خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن تاشقىرى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارمۇ بار ئىدى، ئۇلارغا مەكتەپكە كىرگەن كۈنىلا خەنزۇچە ئىسىم قويۇلاتتى ۋە خەنزۇچە كىيىم كىيەتتى، ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ھېسابىدا ۋە كۆڭزى - مېڭزى تەلىماتىنى ئاساس قىلغان تىل - ئەدەبىيات بولۇپ، خەنزۇچە سۆز ۋە خەتلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى چۈشەندۈرۈپ بېرىلمىگەچكە، مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر خەنزۇچە كىتابلارنى ئوقۇيالمىسىمۇ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بېرەلمەيتتى، پەقەت ئېغىز تەرجىمانلىقىغا يارايتتى. مەكتەپنىڭ بارلىق راسخوتى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلەتتى. مەكتەپنىڭ تەربىيەلەش نىشانىسى — ئەمەلدار يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئامبال، يامۇل (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت)، باجخانا، سودا قاتارلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا كاتىپ ياكى تۆكچى (تەرجىمان) بولۇپ ئىشلەيتتى، بەزىلىرى يېزا - قىشلاقلارغا «بەگ» بولۇپ بەلگىلىنەتتى. شۇڭا خەلق ئاممىسى بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلارنى ئىنتايىن ئۆچ كۆرەتتى.

گومىنداڭ ژاقتىدا خوتەنگە ژالىي بولغان خادىڭباڭ

(نۇربەگ)، نەن شۇسەن (روزى مەھەممەت بەگ)، ژالى مەھكىمىسى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا مۇھىم مەنسەپلەردە بولغان ئەمەت بەگ، نايىپ بەگ، قاسىم بەگ، سالى بەگ، دۆلەتنىياز بەگ، ئالىم بەگ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىرىنچى تۈركۈمدە «شۆتاك» پۈتتۈرگەنلەر ئىدى. بۇلاردىن قارىقاشلىق روزىبەگ كېيىنكى يىللاردا «شۆتاك» نىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ قالغانىدى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىسلام مەملىكەتلىرىدە پەنىي مائارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، بولۇپمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا زامانىۋى مائارىپنىڭ ئومۇملىشىشى شىنجاڭغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ھەج قىلىش ياكى سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن چەت ئەلگە بېرىپ قايتقان بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ئارىسىدا «پەن - مەدەنىيەت ئارقىلىق مىللەتنى ئاسارەتتىن قۇتقۇزۇش»، «پەن - مەدەنىيەت ئىگەللەپ ئادەمدەك ياشاش» كۆز قارىشى تېكلىنىشكە باشلىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭدا بىرىنچى بولۇپ ئابدۇقادىر دامۇللا بىننى ئابدۇۋاھىدىس قەشقىرى جاھالەت تۇمانلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتكەن بۇرۇقتۇم ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، 1920 - يىلى دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭى تىپتېكى مەكتەپنى قۇردى ۋە بۇ خىل مەكتەپلەرنى ھەممە جايدا قۇرۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ئۆزى ئاچقان مەكتەپتە تىل - يېزىق مەشىقى، خۇشخەت، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلغانىدى. شۇنىڭدەك دىنىي قائىدە، ئەھكاملارنى چۈشەندۈرىدىغان «ئەقايىت زۆرۈرىيە»،

«ئەقايىت جەۋھرىيە» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ، دىنىي مەكتەپلەردە ئەرەب ۋە پارىس تىلىدا ئوقۇتۇش ئورنىغا ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تەشەببۇسىدىن كېيىن بۇ خىل مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن بۇ خىل مەكتەپلەر ماھىيەت جەھەتتە دىنىي مەكتەپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بىر قىسىم پەننىي دەرسلەرمۇ ئوتۇلگەچكە ۋە خەت يېزىش مەشىقى مۇھىم دەرس سۈپىتىدە تۇتۇلغاچقا، بۇ مەكتەپلەر ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، ئاھالىنى پەن بىلەن قوراللاندۇرۇش جەھەتتە ئىلغار ئەھمىيەتكە ۋە ئىجابىي رولغا ئىگە بولغانىدى. دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بۇ دەۋردە بۇنىڭدىن باشقا يول تۇتۇشقىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ خىل مەكتەپلەر دوتەي ۋە ئامباللارنىڭ چەكلىشىگە، مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ يەكلىشىگە ئۇچرىدى. يېڭىلىقتىن ئۆلگىدەك قورقىدىغان ئەكسىيەتچى كۈچلەر دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپلەرنى «جەدىت» مەكتىپى (يېڭى مەكتەپ) دەپ ئاتاپ، بۇ خىل مەكتەپلەر «دىننى سۇسلاشتۇرىدۇ» دەپىشتى.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ خوتەن ۋىلايىتىدىمۇ 1920 - يىلى دېھلىدە ئوقۇپ كەلگەن قاسىم ئەپەندى، تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئىسمايىل ھەقىقى ۋە خانى ئەپەندىلەر تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، خوتەن شەھىرىنىڭ ئالتۇنلۇق مازار مەدرىسىدە «جەدىت» مەكتىپى ئاچتى. مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خوتەنلىك ئەكچوك دىنىي ھۆكۈمدارى سۇلايمان ئەلەم بىلەن بولغان بىر قېتىملىق مۇنازىرىدە «يەر يۈمىلاق ۋە قۇياش ئەتراپىدا

ئايلىنىدۇ» تەلىماتىنى ياقىلاپ، سۇلايمان ئەلەمنىڭ «يەر يىلپىلاق، ئۇنى ھۆكۈز مۈڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ» دېگەن تەلىماتىغا رەددىيە بەرگەنلىكى ئۈچۈن سۇلايمان ئەلەم، قاسىم ئەپەندى قاتارلىقلارنى «دىنسىز» دەپ ئەيىپلەپ چىقىپ دارىغا چاقىرىدۇ. بۇ مەكتەپنى تاقىۋېتىشكە باھانە تاپالماي تۇرغان چىقىپ دارىن دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مەكتەپنى تاقىۋېتىش بىلەن ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. خوتەندە ئۆتكەن مۇھەممەت ئىمىن بوغرا، تۈپ ئابدۇكېرىم ھاجى، ئەمەتجان باي ھاجى، سەمەجان باي ھاجى قاتارلىقلار ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇغان بىرىنچى تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار ئىدى.

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى خوتەن ۋىلايىتىدە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭ غەلبىسىدىن كېيىن مۇھەممەت ئىمىن بوغرا يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان «ئىسلام ھۆكۈمىتى» سۇ دەرۋازىسىدىكى بۇتخانىنى چېقىپ تاشلاپ ۋە «شۆتاك» مەكتىپىنى ئۆنكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا «دارىلمۇئەللىم» ناملىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپنى ئاچتى. مەكتەپنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرى تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئاتۇشلۇق مۇسا ئەپەندى ۋە خوتەنلىك تۇرسۇن دامۇللام قاتارلىقلار ئىدى. مەكتەپتە تۆت سىنىپ، 200 ئوقۇغۇچى بولۇپ، مەكتەپنىڭ بارلىق راسخوتى «ئىسلام ھۆكۈمىتى» تەرىپىدىن بېرىلەتتى. مەكتەپ دىنىي دەرسلەردىن تاشقىرى سەرىپ نەھۋى (گىرامماتىكا)، ئىملا، خۇشخەت، ھېساب، تەبئەت، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى.

شۇ يىللىرى تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئىدرىس ئەپەندى يېزا ئىگىلىكى ۋە پىلە ئۈزمىچىلىك بىلىملىرىنى ئوقۇ-

تۇشنى ئاساس قىلغان «زىرائەت مەكتىپى» نى ئاچتى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم سەۋىيىسىگە ئىگە بۇ مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار يېزا ئىگىلىك ئاساسلىرى، زىرائەت ئۆستۈرۈش، پىلە - ئۈزۈمچىلىككە دائىر نەزەرىيەۋى بىلىملەرنى ئوقۇغاندىن تاشقىرى، دەرستىن كېيىن پىلە ئۇرۇقى چىقىرىش، پىلە بېقىش، ئۈزۈمە كۆچەتلىرى يېتىشتۈرۈش، ئىنكىباتوردا چوجە چىقىرىش قاتارلىق ئەمگەك لەرگە قاتنىشاتتى. بۇ مەكتەپنىڭ خوتەننىڭ پىلە - ئۈزۈمچىلىك تەرەققىياتىغا قوشقان ھەسسىسى خېلى چوڭ بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىدە تۇنجى قېتىم پىلە ئۇرۇقىنى چەت ئەلدىن كىرگۈزۈشكە خاتىمە بېرىپ، ئۆز ئورنىدا چىقىرىلغان سۈپەتلىك پىلە ئۇرۇقىنى ئۆز ئورنىدا تارقىتىشنى يولغا قويغان، سۈپەتلىك ئۈزۈمە سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ ۋىلايەت بويىچە ئومۇملاشتۇرغانىدى. مەكتەپ 1937 - يىلغىچە داۋام قىلىپ، 100 نەپەردىن ئارتۇق پىلە - ئۈزۈمچىلىك تېخنىكلىرىنى يېتىشتۈردى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلار شېڭ شىسەي ۋاقتىدا ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ پىلە - ئۈزۈمچىلىك تېخنىكلىرى بولۇپلا قالماي، ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئابدۇراخمان ئەپەندى، تۇردى ئاخۇن، مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىق بىر مۇنچە يولداشلار پىلە - ئۈزۈمچىلىك ۋە ئورمانچىلىق ساھەسىدىكى تايانچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

خوتەننىڭ مەدەنىي - مائارىپ تارىخىدا ئەمەت ھاجىم بىلەن ئابدۇللا دامۇللىنىڭ تۇتقان ئورنى خېلى چوڭ. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ مەكتەپ ئوقۇتۇش بىلەن بولۇپ كەلگەن

ئەمەت ھاجىم، 1933 - يىللىرى ھەرەمگە بېرىش سەپىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆتىدۇ ۋە ئەرەب ئەللىرىدە بولىدۇ. ئۇ يەردىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرىدۇ. ۋەتەنگە قايتىقاندىن كېيىن تەرەققىيپەرۋەر سودىگەر قۇربان ھاجى قايماقنىڭ ياردىمى ئاستىدا، 1934 - يىلى خوتەن قىرىق دەرۋازىسىدىكى «غوجامكۆل بېشى» مەھەللىسىدە «غوجامكۆل بېشى» مەكتىپىنى ئاچىدۇ، مەكتەپتە 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم سىنىپلارغا بۆلۈپ ئوقۇتۇش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار سەۋىيىسى ۋە ياش قۇرامىغا قاراپ 4 گۇرۇپپىغا ئايرىپ، دوسكا ۋە دەپتەر قەلەم ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەكتەپتە دىنىي دەرسلەردىن تاشقىرى، تۆۋەن يىللىق گۇرۇپپىلاردا خەت تونۇتۇش ئاساس قىلىنسا، يۇقىرى يىللىق گۇرۇپپىلاردا ئىملا، خۇشخەت، ھېساب دەرسلىرى (ئاساسەن 4 ئەمەل) ئۆتۈلىدۇ. كىلاسسىك ئەدەبىياتتىن «سۇپى ئاللا يار»، شائىر بابىرنىڭ دىنىي قائىدە - قانۇنلار شېئىرىي ئۇسۇلىدا بايان قىلىنغان «مۇبەيەن» ناملىق كىتابى، ئەلىشىر ناۋايى ۋە نوبىتى دىۋانلىرى ئوقۇتۇلىدۇ. مەكتەپتە يەنە شېئىر، رەسىم دەرسلىرىمۇ بولغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر مەزگىل تۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەننىي مائارىپ ئىشلىرىدىن زور ئىلھام ئالغان ئابدۇللا دامۇللا خوتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1936 - يىلى قاردىقاش ناھىيە زاۋا - شاقىلىق يېزىسىدىكى «ئىشان غوجام مەدرىسى» دە شاخلىق مەكتىپىنى ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپتە 3 سىنىپ، 150 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، مەكتەپ خىراجىتىنى قوشۇمچە دېھقانچىلىق ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىق ھەل قىلىدۇ. ئابدۇللا دامۇللا ئەرەب

پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلىدىغان، مەنتىق (لوگىكا)، ھىساب، جۇغراپىيە قاتارلىق پەنلەرنى خېلى ياخشى ئىگەللىگەن دىنىي زىيالى بولۇپ، ئۇمۇ ئۆز مەكتىپىدە دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن پەنىنى ئوقۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى ھەم خەت، ھەم ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە ساۋاتلىرىدىن خەۋىرى بولغان يېڭى تالىپلاردىن قىلىپ يېتىشتۈردى.

يېڭى تۈزۈمدىكى پەنىنى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى

1933 - يىلىدىكى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ - نىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا پەنىنى مائارىپنى ئاساس قىلغان يېڭى مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئورنىنى پەنىنى مەكتەپلەر ئىگەللىدى. لېكىن خوتەن ئۇلايىتى بىر مەزگىل «ئىسلام ھۆكۈمىتى» نىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا، بىر مەزگىل ماخۇسەنىنىڭ زۇلمى ئاستىدا قالغاچقا، پەنىنى مائارىپ ئىشلىرى ئەڭ كېيىن باشلاندى. 1937 - يىلى كۈز پەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەمگە كەلگەن مەۋلانوف باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئاتلىق پولك ۋە شەرقىي - شىمال ئارمىيە - سىدىن تەشكىللەنگەن سەي تۇنجاڭ باشچىلىقىدىكى شېڭ شىسەي ئاتلىق پولك سوۋېت ئايروپلانلىرى ۋە تانكا قىسىملىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەننى ئۆزىنىڭ «مۇستەقىل پادىشاھلىقى» قىلىۋالغان ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - دىۋىزىيىسى (ماخوسەن قىسىملىرى) نى تار مار قىلىپ، شېڭشىسەي ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. 1938 - يىلىنىڭ باش-

لىرىدا خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، بۇ ئۇيۇشمىغا مەرىپەتپەرۋەر ئەمەت ھاجى رەئىس بولۇپ سايلاندى. شۇنىدىن كېيىن خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، تۈركگان (خۇيزۇ) مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلدى. (1) خوتەننىڭ پەنىنى مائارىپ ئاساسى ئاجىز بولغاچقا، شۇ يىلى 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدىن بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار يۆتكەپ كېلىنىپ، ئالدى بىلەن خوتەن شەھىرىدە ئوغۇللار ئىپتىدائىي مەكتىپى، قىزلار ئىپتىدائىي مەكتىپى ۋە دارىلمۇئەللىمات (يېتىملار مەكتىپى) قۇرۇلدى. (بۇ مەكتەپلەر يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتدا مەدرىسە ۋە چوڭراق سارايلارنى مەكتەپ ئورنى قىلغانىدى). بۇ چاغدا خوتەن شەھىرىدە بىرىنچى بولۇپ ئەمەت ھاجىم ئۆزى باشقۇرۇپ كەلگەن «غوجامكۆل بېشى» مەكتىپىنى پەنىنى مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، پەنىنى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن قوللىدى. ئوقۇغۇچىلار 4 يىللىق تۈزۈم بويىچە سىنىپلارغا ئايرىپ دەرس باشلىدى. ئوقۇغۇچىلارغا بىر خىل پورمىدا ئوقۇغۇچىلىق كىيىمى تارقىتىلىپ بېرىلدى. ئۇلار مەكتەپكە

① شېڭ شىسەي تەختىكە چىققان دەسلەپكى يىللاردا مالىيە قىيىنچىلىقى ئېغىر بولغاچقا، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پىلانلىشى بىلەن خەلق كۆچمە تايىنىپ مائارىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلغان. بۇ ئۇيۇشمىلار باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى يولغا قويۇش ۋە مەدەنىيەت - سەئىدە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى گەۋدىسى بولۇپ قالغانىدى.

ئۆسمۈرلەرنى جەم قىلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى بىر نۆۋەتتىن سەپ بولۇپ، دۇمباق (بارابان)، كانايلىرىنى چېلىپ، ئوقۇغۇچىلار مارشلىرىنى ئوقۇپ، شەھەر كوچىلىرىدىن ئۆتكەندە تۈركۈم ـ تۈركۈم بالىلار سەپكە قوشۇلاتتى. ئاتا ـ ئانىلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە ئەكىرىپ بەرگەنىدى. بۇ چاغدا ئوقۇغۇچى 7 ياشتىن 20 ياشقا قەدەر بولغانلارنىڭ ھەممىسى قوبۇل قىلىناتتى، (چوڭ ياشلىقلار ئۆيلەنمىگەن بولۇشى شەرت ئىدى). دارىلئېتام مەكتىپىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق، كىيىم ـ كېچەك، ياتاق، دەپتەر ـ قەلەم قاتارلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ئۈيغۇر ئۆيۈشمىسى تەرىپىدىن بېرىلەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قارىقاش ناھىيىسىدە ئابدۇللا دامولا «شاخلىق» مەكتىپىنى ئۆيۈشما قارمىقىغا ئوتكۈزۈپ بېرىپ، بۇ ناھىيىدىمۇ ئوغۇللار ئىپتىدائىي مەكتىپى قۇرۇلدى. خوتەن ناھىيىسىدە قۇرۇلغان ئوغۇللارمەكتىپىنىڭ مۇدىرى ھاشىم ھېلىموپ، قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ھاجى خانىم، دارىلئېتام مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ئوسمان نىياز ھاجى بولۇپ، ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرى ئابدۇرېھىم لېتىپ (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ باش كاتىپى)، ئوبۇلقاسىم ئەييۇپ، ئابدۇراخمان ئەپەندى، ياقۇپجان (ئۆزبېك)، ئابدۇقادىر ئەپەندى، ئىسھاق نۇرى، سەيدۇاققاس نۇرى، ئەنۋەر ئەپەندى، قۇدرىتۇللا دامولام قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. قارىقاش ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلار ئابدۇللا دامولام، ساۋۇرجان، ئابلىمىت ئەپەندى، غازى روزىلار ئىدى. بۇلار خوتەن ۋىلايىتىگە بىرىنچى قېتىم پەنىي مائارىپ ئۇرۇقىنى چاچقان ئۇستازلار ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كىرىيە، گۇما، قاغىلىق (بۇ چاغدا قاغىلىق ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىگە قارايتاتتى) قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ شەھەر رايونىدا ئوغۇللارنى ئاساس قىلغان پەنىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. لېكىن ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا 1939 ـ يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇرۇلۇپ، بىرىنچى تۈركۈمدە 6 ئايلىق مۇددەت بىلەن 80 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەمەت ھاجىم ۋە ئابدۇللا دامولىلامدا ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغان چوڭ ياشلىق ئوقۇغۇچىلار ئىدى. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ھەرقايسى ناھىيىلەردە ئوغۇللار مەكتىپى ۋە دارىلئېتام مەكتەپلىرى تولۇقلاپ قۇرۇلدى. خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى 1939 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا 6 ئايلىق ۋە بىر يىللىق مۇددەت بىلەن جەمئىي 5 قارار ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىدى. مۇشۇ ئاساستا پەنىي مائارىپ شەھەردىن يېزىغا قەدەر پەيدىنپەي راۋاجلىنىپ، كۆلىمى چوڭراق بولغان يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى. شۇ مەزگىلدىكى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى ھاشىم ھېلىموپ ئابدۇراخمان ھىدايۇۋ، ئابدۇللا باقى سەدىردىن، ئابدۇراخمان ئەپەندى، ھاجى ياقۇپ، ئابدۇقادىر تۇردى ھاجى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. جۈڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرىدىن خوتەن گارنىزون قوماندانى، قوشۇمچە مەمۇرىي مەھكىمە ۋالىسى (شىن جىنجاڭ)، فەن بۇنەن (1942 ـ يىلى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن پارتىيىگە ئاسىيلىق قىلغان)، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشى ماجاۋ-

سىڭ (هازىر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە تارىخىي تەتقىقات ئىشخانىسىدا)، خوتەن گېزىتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى دېگەن قاتارلىق كىشىلەر، سوۋېت قىرغىز پولكىنىڭ قوماندانى مەۋلانوپ، سوۋېت مەسلىھەتچىسى ۋە ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ باشلىقى ئەلىزادە قاتارلىق كىشىلەر ماڭاردىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. فەن بۇنەن، ماجاۋسىڭ ۋە دېڭلار دائىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە سىياسەت، پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتۈشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. دائىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى، قىسقىچە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئاپتونومبىتكا (ئاساسەن 4 ئەمەل، ئاددىي كەسىر ئونلۇق كەسىر، نىسبەت، تاناسىپ، پروتسېنت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى)، تەبىئىي جۇغراپىيە، جۇڭگو جۇغراپىيىسى، تەبىئەت ساۋاتى، دۇنيا تارىخى قاتارلىق ئاساسىي پەنلەر ئۆتۈلەتتى، پەلسەپە، سىياسەت ۋە ئىجتىمائىي پەن دەرسلىرىدە ماركسىزم، لېنىنىزملىق پەلسەپە ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى، ئالتە بۆيۈك سىياسەتنىڭ مەزمۇنى سۆزلىنەتتى. شۇڭا ئوقۇش ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرگەن بىلىمى خېلى كۆپ ئىدى.

1939 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلكىلىك دائىلفۇنۇن، ئۆلكىلىك دائىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ۋە قەشقەر دائىلمۇئەللىمىن قاتارلىق مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ خوتەنگە تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ۋە خوتەنىنىڭ ئۆزىدە يېتىشتۈرۈلگەن بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيىپ

ماڭاردىپ سەپى زور بىر تۈركۈم تالانتلىق يېڭى كۈچلەر بىلەن تولۇقلىنىپ باردى، جۈملىدىن بۇلار ئېچىدە ئىمىن ئىسلام، ئەمەت ئۆمەر، ھەسەن تۇردى، ھۇشۇرنىياز، ئىبراھىم ئىلى، ئەمەت غۇپۇرى، ئابدۇكېرىم سائادەتوپ، جەمىلىدىن جەلىل، ئابلىز سەيدۇللا، سىيىت توختى، راخمان ئىمىن، ھېسامىدىن ئابدۇۋۇھلى، ئىمىن قاسىم، ئىبراھىمجان، زۇنۇن رۇستەم، ئابدۇللا قۇربان، مەتتۇرسۇن يۈسۈپ، نۇر مۇھەممەت قۇربان، ئەخمەت قۇربان، باھاۋۇدۇن توختى، ئابدۇرېھىم باقى، ئابلىمىت قادىر ھاجى، ئابدۇقادىر يۈسۈپ، نۇر روزى، يۈسۈپ زىيا، سۇلايمان داۋۇت، مەھەممەت خۇداۋەدى، ئابدۇۋۇھلى ئىسمايىل، نەسرىدىن سىدىق، مىجىت مۇسا، مەخسۇت ئابدۇرىشىت، مەمتىمىن توختى، ئابلىز تۇرسۇن، رەجەپ يۈسۈپ، ئوبۇلقاسىم توختى، ئابدۇۋايىت ئىلى، ئابلىمىت كېرىم ھاجى، قۇدرەت مۇسا، ئابلىمىت مەمتاجى، ھەسەن قادىر، ئەخمەت نىياز قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى، ئىقتىدارىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى ئىكەنلىكى ۋە مەدەنىي - ماڭاردىپ خىزمىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن، كەڭ جامائەتچىلىكىنىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دائىلمۇئەللىمىن مەكتەپىدە، بەزىلىرى ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ھىمايە قىلىپ، گومىنداڭغا قارشى پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنىش، خىزمەتتىن ھەيدىلىش قاتارلىق زىيانكەشلىكلەرگە ئۇچرىغانىدى.

شۇنى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئازادلىقتىن

ئىلگىرى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماتېرىيالىدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رولى ۋە كۆرسەتكەن خىزمىتى ناھايىتى چوڭ. 1940 - يىلدىن كېيىن ھۆكۈمەت ھەرقايسى ناھىيىلەردە بىردىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ (شەنلى مەكتەپ) قۇردى، كېيىنكى يىللاردا ناھىيە شەھەرلىرى ۋە چوڭراق بازارلاردىكى بىرقىسىم مەكتەپلەرنى ھۆكۈمەت قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. لېكىن يەنىلا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئومۇمىي مەكتەپ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلار سانى ئىچىدە 1/4 نىسبەتنى ئاران تەشكىل قىلاتتى. مەسىلەن: 1948 - يىلدىكى خوتەن ناھىيىسىدە بار بولغان باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئىچىدە چايخانا مەكتەپ (1 - باشلانغۇچ مەكتەپ)، قىزلار مەكتىپى (2 - باشلانغۇچ)، خەنزۇ مەكتەپ (3 - باشلانغۇچ)، 4 - مەكتەپ، خانئېرىق ۋە سەيشەنبە بازار باشلانغۇچ مەكتەپلىرى قاتارلىق 6 ئورۇندىكى مەكتەپ ھۆكۈمەت قارىمىقىدا بولۇپ، بۇ مەكتەپلەردە تەخمىنەن 40 تىن كۆپرەك سىنىپ ۋە 1500 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا يېزا - قىشلاقلاردا 60 تىن ئارتۇق مەكتەپ بولۇپ، بۇ مەكتەپلەردە 200 دىن كۆپرەك سىنىپ ۋە 8 مىڭدىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. خوتەن ۋىلايىتىگە بولۇپ، قاراشلىق 7 ناھىيىنىڭ 6 سىدە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى بولۇپ، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق، كىيىم - كېچەك، ياتاق ۋە ئوقۇش ماتېرىيالىرى خىراجىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن بېرىلەتتى. شەھەردە قۇرۇلغان مەكتەپ بىنالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى، يېزا - قىشلاقلاردا قۇرۇلغان مەكتەپ

بىنالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خىراجىتى بىلەن سېلىنغان. ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىش، مەكتەپلەرنى رېمونت قىلىش، ئوقۇتۇش جاھازلىرىنى ياساش، ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى، مەكتەپنىڭ ئىش راسخوتى ۋە ئىسىنىش راسخوتى، يېزىلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش راسخوتى قاتارلىق چىقىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بېرەتتى. ئۇيۇشمىلارنىڭ ئاساسلىق كىرىمى «ۋەخپە يەر»① لەردىن ئېلىنغان ئىجارە ھەققى، خەلقتىن يىغۇۋېلىنىدىغان ئۆشرە - زاكات② ۋە مەرپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئىختىيارىي ياردىمىنى ئاساس قىلاتتى.

1944 - يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئۈچ يىللىق تۈزۈمدىكى تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىنگە ئۆزگەرتىلدى، يېڭىدىن ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكومغا تەڭ سانائەت مەكتىپى قۇرۇلدى. بۇ ئىككى مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار سانى

① ۋەخپە يەر - كونا جەمئىيەتتە تەقۋادار كىشىلەر ئۆز يەرلىرىنىڭ بىرقىسمىنى مەسچىت، مەدرىسە، خانىقا ۋە مازايى - ماشايىقلارغا مەڭگۈلۈك مۇلۈك سۈپىتىدە «ۋەخپە» قىلىپ قالدۇراتتى. بۇ خىل ۋەخپە يەرلەرنى سېتىشقا ۋە ئالماشتۇرۇشقا بولمايتتى. دىنىي مۇئەسسىلەردە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقانلار ئىگىدارچىلىق قىلىپ باشقۇراتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن مەسچىتلەرنىڭ بىر قىسىم ۋەخپىلىرى ئۆزىگە قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، مۇتلەق كۆپ قىسىم ۋەخپە يەرلەرنى ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋالالمىغانىدى، ئۇيۇشما بۇ يەرلەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى ۋە ئىجارە ھەققى كىرىمىنى مەكتەپلەرگە ئىشلىتەتتى.

② ئۆشرە - زاكات — ئىسلام دىنىي قائىدىسى بويىچە دېھقانلار ھەر يىللىق مەھسۇلاتنىڭ 1/10 قىسمىنى ئۆشرىگە، سودىگەرلەر ۋە چارۋىچىلار ھەر يىللىق ئومۇمىي كىرىمنىڭ 1/40 قىسمىنى زاكاتقا ئايرىپ، كەمبەغەل ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرەتتى. كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بۇ خىل ئۆشرە ۋە زاكاتلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، مەدەنىيەت - ماتېرىيال ئىشلىرىغا ئىشلەتكەن.

300 تەپەردىن كۆپرەك ئىدى. شۇ يىلى يەنە 4 يىللىق تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 6 يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلىپ، ھەر قايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە رۇشتى سىنىپ (5 ـ 6 ـ يىللىق سىنىپلار) ئېچىلدى.

1938 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلىغا قەدەر (شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغانغا قەدەر) بولغان ۋاقىت خوتەن ۋىلايىتىدە پەننىي مائارىپنىڭ راسا گۈللەنگەن ۋاقتى بولدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىكى مەمۇرىي خادىملارنىڭ مائاشىدىن كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ھۆرمىتى ھەممىدىن يۇقىرى ئىدى. مۇتلەق كۆپ قىسىم ئوقۇتقۇچىلار مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلىقنىڭ شان ـ شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە، جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئىشلەيتتى. ئۇ چاغدا، تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بىر سىنىپقا بىرلا ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. مەكتەپلەر باش مەكتەپ ۋە تارماق مەكتەپلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، باش مەكتەپتىلا بىردىن مۇدىر ۋە ئىلمىي مۇدىر، بىر قانچىدىن يارىمچى ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. شۇڭا ھەربىر ئوقۇتقۇچى بىر سىنىپقا مەسئۇل بولۇپ، بارلىق دەرسلەرنى ئۆزى ئۆتەتتى. بەزى چەت ۋە تاغلىق رايونلاردا بىر سىنىپتا سەۋىيە ۋە ياش قۇرامى ئوخشاش بولمىغان ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغاچقا «قوشما تەلىم» ئېلىپ بېرىلاتتى. مەكتەپ باشقۇرۇش جەھەتتە، مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلاردا بۆلۈم باشلىقىدىن تاشقىرى، 2 دىن 3 كىچە مۇپەتتىش (ئىنسپېكتور)بولۇپ، ئۇلار ئىمزەتتىك ھۆددىسىدىن چىقالمىغان

مەكتەپ مۇدىرلىرىنى، ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەن بولغان ئوقۇتقۇچىلارنى خىزمەتتىدىن قالدۇرۇش ياكى دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، تەكلىپ ئورۇنلۇق بولمىسىلا دەرھال ئىجرا قىلىناتتى. سىنىپ كۆچۈرۈش ۋە سىنىپتا قالدۇرۇش، ئوقۇش پۈتتۈرۈش، تۈزۈملىرىمۇ جانلىق ئىدى. نەتىجىسى پەۋقۇلئاددە ياخشى بولغان ئوقۇغۇچىلارنى مەۋسۇم ئارىلىقىدا سىنىپ كۆچۈرۈشكە، ھەتتە دەرىجە ئاتلاپ سىنىپ كۆچۈرۈشكە، ئۆگىنىشتە پەۋقۇلئاددە ناچار ئوقۇغۇچىلارنى مەۋسۇم ئارىلىقىدا تۆۋەن يىللىق سىنىپلارغا چۈشۈرۈۋېتىشكە رۇخسەت قىلىناتتى. 1 ـ يىللىق سىنىپلارغا قويۇلغان تەلەپ ھەممىدىن كۆچلۈك بولۇپ، «ئېلىپبە» دەرسى پۈتۈن بىر يىل ئوقۇتۇلاتتى، ساۋاتلىق بولۇش ئۆلچىمىگە يەتمىگەن ئوقۇغۇچىلار 2 ـ يىللىققا كۆچۈرۈلمەيتتى. يۇقىرى يىللىق سىنىپلاردا ئوقۇش كىتابى (ئەدەبىيات ئوقۇشلۇقى) ۋە گرامماتىكا دەرسى ئايرىم ـ ئايرىم تەسىس قىلىنغاچقا، ئوقۇغۇچىلار گراممانىكا قائىدىلىرىنى خېلى پۇختا ۋە سىستېمىلىق ئىگىلىگەن بولاتتى. ماتېماتىكا دەرسىدە مەسىلە ئىشلەش ئاساسىي ئورۇندا، مىسال ئىشلەش قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى،شۇڭا ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەسىلىلەرنى يېشىش ئىقتىدارى يۇقىرى ئىدى. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىغا بولغان تەلەپ تېخىمۇ كۈچلۈك بولۇپ، ھەقىقەتەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش سەۋىيىسىگە يەتمىگەنلەر سىنىپتا قالدۇرۇلاتتى. يىللىق ئىمتىھاندا نەتىجىسى ئەلا بولغانلارغا مادداي مۇكاپات ۋە تەقدىرنامىلار بېرىلەتتى. ئۇ چاغدا مەكتەپلەردە ھازىرقى پىئونېرلار ئەترىتى ئورنىدا ئىزچىلار ئەترىتى (تۆۋزىجۇن تەشكىلى) بار ئىدى. ئەخلاق،

ئۆگىنىش، تەنتەربىيىدە ياخشى بولغان مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار «ئىزچى» لىققا قوبۇل قىلىناتتى.

ئوندىن باشقا ھەر قايسى مەكتەپلەر ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى تەشۋىقى - تەرغىبات، مەدەنىيەت ۋە ساۋاتسىزلىقنى يوپۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشنىڭ مەركىزى ئىدى. كۆپلىگەن مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن سەنئەت كۆرۈكلىرى ۋە مەكتەپ قىرائەتخانىلىرى بار ئىدى. كونسېرت، كۆرسىتىش دېكلاماتسىيە ئوقۇش قاتارلىق جانلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، پەن - مەدەنىيەتنى يۇرۇش قىلىش ھەققىدە كەڭ ئاممىغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىشتىن سىرتقى مائارىپنى تەشكىللەش،ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئىشلىرى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. شەھەر ۋە بازار مەكتەپلەردە دائىمىي يىللىق كەچكى ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى (كەچكۇرس)، يېزىلاردا مەھەللىلەر بويىچە كەچكى ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلار سىنىپ ۋە ئوچاستىكىلار بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ ئىشلەيتتى. شەھەر ۋە بازارلاردىكى كەچكۇرسلاردا ھەر كۈنى بىر سائەتتىن 2 سائەتكىچە يىلبويى دەرس ئۆتۈلەتتى، يېزا - قىشلاقلاردا دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىللىرى (ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، يازلىق يىغىم - تېرىم، كۈزلۈك تېرىلغۇ مەزگىللىرى) بىر قانچە كۈن دەرس توختىتىلغاندىن تاشقىرى، قالغان كۈنلەرنىڭ ھەممىسىدە يىل بويى ئوقۇيتتى، ساۋاتلىق بولمىغانلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى. شۇڭا

ئۇ چاغدىكى ساۋات چىقىرىش كۆلىمى ھازىرقىدەك كەڭ دائىرىدە بولمىسىمۇ، لېكىن يىل بويى ئوقۇش داۋاملاشتۇرۇلغاچقا ئۇنۇمى يۇقىرى ئىدى.

ھېلىمۇ يادىمدىن چىقمايدۇ: 1941 - يىلى 6 - ئايدا گىتلېر گېرمانىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى كۈز پەسلىدە خوتەن شەھىرىدىكى «چايخانا» مەكتەپتىن فاشىزمغا قارشى رەسسامەر كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. (مەن بۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىدىم). كۆرگەزمىنىڭ 1 - بۆلۈمىگە ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ چوڭايتىلغان رەسىمى، داھىلارنىڭ پائالىيىتىگە دائىر رەسسامەر، ستالىنىڭ سوۋېت خەلقىغە چىقارغان فاشىزمغا قارشى سەپەرۋەرلىك مۇراجەتنامىسىنى سۆزلەۋاتقان ۋاقتىدىكى فوتو سۈرىتى قويۇلغانىدى. كۆرگەزمىنىڭ 2 - بۆلۈمىگە سوۋېت ئارمىيەسى ۋە سوۋېت خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتىكى قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرىنى، 3 - بۆلۈمىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ۋە پەن - مائارىپ جەھەتتىكى ئۈتۈقلىرىنى، 4 - بۆلۈمىگە جۇڭگو خەلقىنىڭ جۇملىدىن 8 - ئارمىيە، يېڭى 4 - ئارمىيە ۋە پارتىزان ئەترەتلىرىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى جەڭگىۋار كۈرەشلىرىنى ئەكىس ئەتتۈرۈدىغان رەسىم ۋە فوتو سۈرەتلەر قويۇلغانىدى. دېمەك بۇ خىل تەشۋىقىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مەكتەپتىن مەركەز قىلىپ ئېلىپ بېرىلاتتى.

ئۇ چاغدا مەكتەپلەردە يەنە ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئوقۇش خېلى كەڭ قانات يايغانىدى. جۇملىدىن «پارتىزانلار ناخشىسى» (ھازىرقى دۆلەت شېئىرى)، «ماي قىزىل

گۈلى» «يېرى كەك، بايلىقى مول شىنجاك»، «ياپون ئالۋاستىلىرى» قاتارلىق مەملىكەت بويىچە تارقالغان ئىنقىلابىي ناخشىلار ــ ئوقۇغۇچىلار ئەك سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ناخشىلاردىن ئىدى. چوك بايرام ياكى ئوقۇغۇچىلار يىغىلغان چوك يىغىنلاردا مەكتەپلەر ئۆزئارا بەس ــ بەس بىلەن ناخشا ئوقۇشاتتى.

1943 ــ يىلى شىنجاڭدا گومىنداك پىرقىسى ئۆلكىلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ــ مائارىپ ئىشلىرى يىلدىن ــ يىلغا ئارقىغا چېكىندى. گومىنداڭچىلار ئوقۇتقۇچىلارنى «سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلار» دەپ قارىغاچقا، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئەك خەۋپلىك دۇشمىنى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا نەسىردىن سىدىق، جەمىلىدىن جەلىل، قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى قولغا ئالدى، ياش شائىر ئەمەت غوپۇرى دورا بىلەن زەھەرلەنگەندە قۇتقۇزۇۋېلىش ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق قۇتقۇزۇۋالماي، ئۆلۈمگە زامىن بولدى. گومىنداك ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوللىشى ۋە يەل بېرىشى ئارقىسىدا فېئودال كۈچلەر ۋە يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر تېخىمۇ غالجىرلىشىپ پەنگە، يېڭى مەكتەپلەرگە، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچىلارغا قارشى تۇرۇش تەتۈر قويۇنىنى چىقاردى. ئۇلار خەلقنىڭ دىنغا ئىشىنىش ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ، پەننىي مەكتەپلەرنى «دىننى يوقىتىدۇ» دەپ، ئوقۇتقۇچىلارنى «كوممۇنىستلارنىڭ قۇيرۇقى»، «دەھرى» دەپ ھاقارەتلەپ، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن كەك ئاممىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى پەننىي مەكتەپلەردىن چىقىرىۋېلىپ، دىنىي مەكتەپلەرگە بەردى

ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۈندىلىك دەرسكە قاتنىشىش نىسبىتىمۇ بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كەتتى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى، ئەتىسىگەن كەم دېگەندە ئىككى سائەت بەزىلىرى چۈشكىچە مەھەللىمۇ ــ مەھەللە يۇرۇپ بالا يىغاتتى، بەزىلەر ئاتا ــ ئانىلارنىڭ ھاقارەتلىشىگە، ئۇرۇپ ــ تىللىشىغا ئۇچرايتتى. 1946 ــ يىلى 3 ۋىلايەت ئىنىلابى تەرەپ بىلەن گومىنداڭ دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قىزغىن ھىمايە قىلىپ، گومىنداڭغا قارشى دېموكراتىك پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ دائىرىلىرى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ ئېشىپ كەتتى. ئۇلار 1947 ــ يىلى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، ئىنقىلابىي ياش ئىمىن ئىسلامنى سۆيىقەست بىلەن ئۆلتۈردى، شۇ يىلى 7 ــ ئايدا كەك كۆلەملىك ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈپ، ۋىلايەت بويىچە 300 دىن كۆپرەك كىشىنى قولغا ئېلىپ، نەزەربەنت قىلغاندا، ئاساسىي تىڭ ئوچىنى مەدەنىي ــ مائارىپ خادىملىرىغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا قاراتقانىدى. شۇڭا بىر قىسىم ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار قولغا ئېلىنىدى، بىر قىسىم ئىلغار ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتىن ھەيدەلدى.

بۇ يىللاردا يەنە پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلاشتى. بازار باھاسى كۈنسايىن ئۆسۈپ تۇراتتى، قەغەز پۇلنىڭ ئىناۋىتى يوق ئىدى. شۇڭا بەزى ئايلاردا بىر ئايلىق مائاشقا ئاران 2 ــ 3 چارەك ئاشلىق سېتىۋالغىلى بولسا، بەزى ئايلاردا بىر ئايلىق مائاشقا بىر

جىك گۆش ياكى بىر نەچچە قاپ سەرەڭگە كەلمەيدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغانىدى. مائارىپ مەمۇرىي ئورۇنلىرىدىكى ئەمەلدارلار بانكا خادىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن مائاشنى بىر قانچە ئاي سوندىگەرچىلىك ئىشلىرىغا سەرپ قىلىپ، پۇلنىڭ كۆرسى چۈشكەندە تارقىتىپ بېرەتتى.

مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلەپ كەتتى. ئىلگىرى دەرسلىك كىتابلارنىڭ كۆپ قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلىپ كېلەتتى، قەغەز - قەلەم قاتارلىق ئوقۇش قوراللىرىمۇ چەتتىن كىرگۈزۈلەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلگەندىن كېيىن مەكتەپلەردە دەرسلىك كىتاب بېتىشمەسلىك، قەغەز، قەلەمنىڭ باھاسى يۇقىرى بولۇپ ئوقۇغۇچىلار سېتىۋالالماسلىق ئەھۋاللىرى كېلىپ چىقتى. بىر قىسىم دەرسلىكلەر شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بولسىمۇ سۈپىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى. دەرس پروگراممىسىدىكى تېل - ئەدەبىيات ۋە ماتېماتىكا قاتارلىق ئاساسىي پەنلەرنىڭ ئوقۇتۇش ۋاقتىنى قىسقارتىش ھېسابىنى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرىنچى يىللىقىدىن باشلاپ سەنىمىز - جۇيى دەرسلىكى «ئەخلاق دەرسلىكى» قاتارلىقلار كىرگۈزۈلۈپ، ئاساسىي پەنلەرنى ئوقۇتۇش ۋاقتىنىڭ يېرىمى دېگىدەك قىسقىراپ كەتكەنىدى. ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلار ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن «تازىلاش» ياكى چەتكە قېقىشقا ئۇچراپ تۇرغاچقا دارىلمۇئەللىمىن، سانائەت مەكتىپى قاتارلىق ئوتتۇرا تېخنىكومىلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى لايىقەتسىز كىشىلەر ئىدى. شۇڭا ئالگىبرا، فىزىكا، خىمىيە، قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلمەيتتى ياكى ناھايىتى ئاز ئۆتۈلەتتى.

سانائەت مەكتىپىدە ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن ئىشچى ئورنىدا پىلە بېقىش، گىلەم توقۇش، دېھقان - چارۋىچىلىق ئەمگەكلىرىگە سېلىنىپ، ئەمەلىي ئوقۇش ۋاقتى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، كۈنىگە 2 قېتىم نان، بىر قېتىم سۈيۇقئاش بېرىلەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋاللار ئاستىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەر 6 يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، ئوقۇتۇش سۈپىتى 4 يىللىق تۈزۈمىدىكىدىنمۇ تۆۋەن ئىدى، 3 يىللىق تولۇقسىز تېخنىكومىلارنىڭ سەۋىيىسى ئىلگىرىكى بىر يىللىق كۇرستىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

مەدەنىيەت ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرى

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرى مائارىپ ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ، 1938 - يىلدىن كېيىن باشلاندى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھازىرقى خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ئورنىدىكى «شىڭدەن» دەپ ئاتىلىدىغان سارايدا ئىچكى ئۆلكىلەردىن تەكلىپ قىلىنغان چاڭچىلە ۋە سېرىك ئۆمەكلىرى ئاندا - ساندا ئويۇن قويۇپ تۇرسىمۇ بۇ ئويۇن كونا چاڭچىلە نومۇرلىرىنى ئاساس قىلاتتى. ئويۇن كۆرگۈچىلەر ئەمەلدارلار ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن چەكلىنەتتى، خوتەننىڭ ئۆزىدە تۇراقلىق سەنئەت ئۆمىكى ياكى سەنئەت كوللېكتىپى يوق ئىدى. زامانىۋى كىنو - تىياتىرىدىن ئېغىز ئاچقىلىمۇ بولمايتتى. ھەرىيلى روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت قاتارلىق مىللى بايراملاردا ھاشىم ھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق -

تۇغقانلىرىدىن ئىبارەت يەرلىك داۋازلار دارغا چىقىش ماھارىتىنى كۆرسىتەتتى، شەخسلەر چاقپىلەك ۋە ساغايدى ئويۇنلىرىنى ئويۇشتۇراتتى. سەنئەت ئىشلىرىدا ئەنئەنىۋى مەشرەپ ۋە تويۇتۇكۇن ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

1938 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەركىبىدە سانايى نەپىسە بۆلۈمى قۇرۇلدى. بۇ بۆلۈم ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەدەنىيەت خادىملىرى، ئوقۇتقۇچىلار ۋە خەلق ئىچىدىن تاللاپ ئېلىنغان سازەندىلەردىن تەركىب تاپقان «سانايى نەپىسە ئۆمىكى» (سەنئەت ئۆمىكى) نى تەشكىل قىلدى. ئۆمەكتە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن قاھارجان (ئۆزبېك) مۇزىكا ئۇستازى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ ئۆز دۆلىتىگە قايتقان ھاجى خانىم ئۇسسۇل ئۇستازى ئىدى. كېيىن بۇ ئۆمەككە ئەمەت ئۆمەر (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق دراما ئۆمىكىدە) قاتارلىق ماھىر سەنئەتكارلار قوشۇلۇپ، سانايى نەپىسە ئىشلىرى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى. ئۇلار-نىڭ يېتىشتۈرۈشى بىلەن ھوشۇر ئەيسا، نادىرخان، دىمەن ئاخۇن، مەتروزى مۇسا قاتارلىق ياش سازەندىلەر، ھاۋا ساقى، پاتەم باقى، ھەبىبەخان قاتارلىق ماھىر ئۇسسۇلچىلار يېتىشىپ چىقتى. سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا «بارات جەللىگۈر»، «ئاتا بىلەن بالا» قاتارلىق قىسقا كومېدىيە ئېيتىشىش، ناخشا ۋە ئۇسسۇل نومۇرلىرى ئوينىلاتتى. كېيىنرەك «چىمەنگۈل»، «كۆرەش قىزى» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى ۋە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە يارەم بېرىشنى مەزمۇن قىلغان بىرمۇنچە نومۇرلار ئىجاد قىلىنىپ ئوينالدى. بۇ چاغدا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا كىنو

قويۇش ئەترىتىمۇ بار ئىدى. ئەترەتتە چىك جۇكيۇەن، مەھەمەت شېرىپ قاتارلىقلار باش مىخاينىك ئىدى. ئۇ چاغدا قويۇلىدىغان كىنولار سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «لېنىن ئۆكتەبرده»، «چاپايېۋ»، «گىرانىشتات»، «چىرايلىق ۋاسسىلىسا» قاتارلىق ئىلغار فىلىملار ئىدى. مەخسۇس كۇلۇبى بولمىغانلىقتىن مەيلى تىياتىر، مەيلى كىنو بولسۇن مەكتەپ مەيدانلىرى، خەلق سورۇنلىرى قاتارلىق ئۇستى ئوچۇق جايدا قويۇلاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا 1940 ـ يىلى خوتەن خەلق كۇلۇبى سېلىنغاندىن كېيىن كىنو ۋە تىياتىرلار كۇلۇب ئىچىدە قويۇلىدىغان بولدى.

1941 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن 4 ـ نۆۋەتلىك دارىلمۇئەللىمنى بىر سىنىپ سازچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، 40 تىن ئارتۇق ياش ئىسكىروپكا، چاك، غىجەك، نەي، داپ قاتارلىق ساز تۈرلىرىنى ئۆگەندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى ناھىيىلەردىمۇ ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارنىڭ باشقۇرۇشىدا سانايى نەپىسە ئۆمەكلىرى قۇرۇلدى ۋە كىنو ئەترەتلىرىمۇ بارلىققا كەلدى.

1944 ـ 1947 ـ يىللىرى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مىللىي سەنئەت ئىشلىرىدا چوڭ جانلىنىش بولدى. 1944 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ۋە ۋىلايەتلىك ساقچى بىرلىشىپ تەشكىل قىلغان ئىشتىن سىرتقى بىرلەشمە سەنئەت ئۆمىكى «غەيرەت سەنئىم» ئوپېراسىنى سەھنىدە ئوينىدى. ئوپېرادا ھاۋا ساقى سەنئەم رولىدا، ئابلىمىت روزى غېرىپ رولىدا، ئەمەت ئۆمەر شاھى ئاببىاس رولىدا، تۇرسۇن قادىر ئابدۇللا شائۇرى رولىدا، ھەدىيە خانىم ئاغچى ئانا رولىدا چىقىپ، تاماشىچىلارنىڭ قىز-

یاردەمگە یۈگرۈش (كۆچ ئۇلاپ یۈگرۈش)، 200 ـ 100 مېتىرلىق
غىن ئالقىشىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشقا قىسقا مۇسابىقىغا یۈگۈرۈش، توساقلاردىن ئاتلاپ ئۆتۈش، ئېگىز-
سانايى نەپىسە ئۆمىكى «پەرھاد ـ شېرىن»، لوتپۇللا مۇتەللىگە سەكرەش، یىراقتا سەكرەش، گىرانات ۋە چۈیۈن توپ
یازغان «تاھىر ـ زوھرا»، ئەخمەت زىیائى یازغان «رابىیە ئېتىش، تورنىك ئويناش، ئارغامچا تارتىشىش، ۋالىبول، ۋاس-
سەئىدىن» ئوپېرالىرىنى مۇۋاپىقلەشتۈرۈلگەن ئويناپ چىقتى. 1946 كىتىبول، پۇتبول قاتارلىق تۈرلەر بويىچە مۇسابىقە ئېلىپ
یىلى قىزلار مەكتىپى مەكتەپ مۇدىرى ئابلىمىت ئەزىمەتنى بېرىلىپ، مۇسابىقىدە ئۇتۇپ چىققان ۋە رېكورد یاراتقان كول-
یېتەكچىلىكىدە ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ لېكتىپ ۋە شەخسلەرگە كۆمۈش لوڭقا، كۆمۈش مېدال، ۋېلىسى-
«سامساق ئاكاڭ قاینایدۇ»، «پىرىخون»، «یېتىم قىز» قاتارلىق پىت، یۇڭ ئەدىیال قاتارلىق مۇكاپەت بۇیۇملىرى تارقىتىپ
سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناندى. 1947 ـ یىلى گومىنداڭ دائىرە بېرىلەتتى. 1943 ـ یىلىدىن كېیىن بۇ ئىككى بايرام كۈنى
رىلىرى تىنچلىق بىتىمنى بۇزغانلىقىدىن كېیىن سەنئەت ئۆمەكلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەر یىلى 4 ـ ئاینىڭ
رىنى تارقىتىۋېتىپ، ئەمەت ئۆمەر، ئابلىمىت روزى، ئابلىمىت 1 ـ كۈنى بالىلار بايرىمى ئۆتكۈزۈش بەلگىلەندى. بۇ بايرامدا
ئەزىمىتى قاتارلىق بىر تۈركۈم ئاتاقلىق سەنئەتچىلەرنى ئىشتىرىكىلىپ بېرىلىدىغان تەنتەربىیە مۇسابىقىلىرى ئوقۇغۇچىلارنى
بوشاتتى. ئاساس قىلىغان بولۇپ، ھەر قايسى ناھىیىلەردە یاكى مەكتەپ-

خوتەنده ئاممىۋى خاراكتېرلىق تەنتەربىیە پائالىیەتلىرىلەرنىڭ ئۆزىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ
1939 ـ یىلىدىن كېیىن باشلاندى. بۇ چاغدا ھەر یىلى 4ـ ئاي ئاممىۋى خاراكتېرلىق تەنتەربىیە پائالىیەتلىرىمۇ ئۇچۇقتۇ-
«12 ـ ئاپرېل ئۆزگىرىشىنىڭ خاتىرە كۈنى»، 9 ـ ئاینىڭ 18 ـ رۇۋېتىلدى.

كۈنى یاپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرقىي شىمال 4 ئۆلكىسىنى
بىسىۋالغان پاجىئەلىك كۈنى ئىدى. ھەر یىلى 12 ـ ئاپرېل
بايرىمى ۋە 18 ـ سېنتەبر ۋەقەسى مۇناسىۋىتى بىلەن كەڭ
كۆلەملىك تەنتەربىیە پائالىیەتلىرى ئۇیۇشتۇرۇلاتتى. ئاپرېل
بايرىمىدىكى تەنتەربىیە مۇسابىقىسى ناھىیىلەر بويىچە
18 ـ سېنتەبردىكى تەنتەربىیە مۇسابىقىسى ۋىلایەت بويىچە
ئۆتكۈزۈلۈپ، 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە داۋاملىشاتتى. ۋىلایەت
بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەنتەربىیە مۇسابىقىسىدە ھەربىي
قىسىملار ئات ئۈستى مەشقىنى كۆرسىتەتتى. 10 مىڭ مېترلىق
5 مىڭ مېترلىق ئۇزۇنغا یۈگۈرۈش، 800 ۋە 400 مېترلىق

يەكەندە مەدەنىي ـ مائاردىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى ۋە تەرەققىياتى

ئابدۇرىشىت يۈسۈپى

يەكەن قەدىمىي شەھەر. ئۇ قەشقەرگە ئوخشاشلا ئىلىم پەن ـ مەرىپەتنىڭ ماكانى بولغان. جاھالەتلىك يىلىلارنىڭ مۇدھىش كۈنلىرىدە يەكەن مائاردىپىنىڭ چىرىقى ئۆچكەن ئىلىم ـ پەن ئورنىنى جاھالەت ـ نادانلىق قاپلىغان. شۇنداقتىمۇ يەكەن خەلقى داۋاملىق ھالدا ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشكە تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ كۆكۈل بۆلگەن. شەرت ـ شارائىتى بىلەن كىشىلەر پاكىستان، ھىندىستان، مىسىر، قاھىرە، باغداد، بۇخارالارغا بېرىپ ۋە سانى بۇخارا (2 ـ بۇخارا) دەپ ئاتالغان قەشقەرگە كېلىپ بىلىم ئالغان، ئىچكى تەرەپتە قانچىلىغان ئىلىم مەرىپەت سۆيەر كىشىلەر تۇرلۇك توسالغۇلارغا تىز پۈكمەي، ئىجتىھات بىلەن «ئەمنىيە»، «ئارتۇقىيە»، «مەھمۇدىيە» ناملىق يېڭىچە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىپ، ئىلىم ـ پەننى راۋاجلاندۇرۇشقا پائال كۈچ چىقارغانىدى. 1927 ـ يىللىرىدا ئارتۇق ھاجى دامۇللا (ئۆزبېك) يەكەن شەھەر ئىچكى سارايى كۆلىدىكى ئۆز قورا جايلىرىدا ئاچقان مەكتەپى «ئارتۇقىيە»، ئىمام مامۇت قارىمنىڭ خەندەككۆل بويىدا قۇرۇلغان «مەھمۇدىيە مەكتەپى»، ئىمىن قارىمنىڭ قوچقارئاتا مەھەللە

سىدە ئاچقان «ئىمىنىيە مەكتەپى» قاتارلىقلار تارىخىي ئىسپاتتۇر.

بۇ مەكتەپلەر گەرچە دائىرە جەھەتتىن كىچىك (ھەر بىر مەكتەپ بىر سىنىپ بولۇپ ئوقۇغۇچىسى 50 ـ 60 نەپەر) بولسىمۇ، يېڭىچە ئۇسۇلدا تەربىيىسى مۇكەممەل بولغانلىقى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇيغۇر مائاردىپىنىڭ مەشھۇر مەنسۇي يېتەكچىسى ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋاردىس قەشقەرى چەتئەللەردە ئوقۇش يىللىرىنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تالىپلارغا دەرس ئۆگەتكەن ۋە نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرگەن. شۇ مەزگىللەردە يەكەنىنىڭ دىنىي ئەربابى ئابدۇسادىق ئەلەم ئاخۇنۇم يەكەن مەدرىسىلىرىدە ئوقۇۋاتقان ئوغلى مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجىنى قەشقەر مەدرىسىگە ئەۋەتىپ، ئابدۇقادىر دامۇللامدا ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. مۇھەممەت ئابدۇللاخان ئوقۇش جەريانىدا ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر روھىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەردە ئېلىپ بارغان پەن، مائاردىپ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىغا ۋە ئۆزىنىڭ چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ سۇيىقەستلىك دىن تارقىتىشىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ تەسىرىي كۆچكە ئىگە بولىدۇ. كېيىن ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ، يەكەنگە قايتىپ كېلىپ ئۇرداكۆل، يېشىل مەدرىسلىرىگە مۇدەررىس بولۇپ، نۇرغۇن تالىپلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ ۋە بىلىم ئىپتىدائىنىڭ ئوقۇرىلىقى ئەرەب، پارس، ئوردۇ، تۈرك تىللىرىنى پىششىق بىلىشى، يېتىشكەن تارىخ، ئەدەبىياتچىلىقى بىلەن خەلق ئىچىدە ئالىم دەپ تونۇلىدۇ. 1927 ـ يىلى ھەج تاۋاب قىلىش ئۈچۈن

مەككىگە بېرىپ قايتىش سەپىرىدە مىسىر، ئىران، تۈركىيە، ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىدۇ. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىياتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۆز يۇرتىنىڭ ئىلىم - پەندە نەقەدەر ئارقىدا قالغانلىقىغا قاتتىق ئېچىنىدۇ. ئۇ 1930 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ بىرەر يېڭى مەكتەپ ئېچىپ ئىلىم - پەن ئارقىلىق ئۆز خەلقىنى تەربىيىلەش، ئويغىتىشقا بەل باغلايدۇ. ئاكىسى ئابدۇسادىق ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ زور مەدەت بېرىشى، يەنە كەندە تۇرۇۋاتقان خوتەن خەلق قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى ئىسمائىل ساھىپ، شاھ مەنسۇرلەرنىڭ قوللىشى بىلەن 1932 - يىلى باھار پەسلىدە يەكەندە تۇنجى قېتىم يېڭى مەكتەپ «مەتلەبۇل ئىل ئىرپان» (ئىرپانىنىڭ تۇغۇلۇش ئورنى) مەكتىپىنى قۇرۇدۇ.

«مەھمۇدىيە»، «ئەمنىيە»، «ئارتۇقىيە» مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەر قايسى خەلپەتلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ، مەكتەپ ئورنى يەكەن شەھەر مانجۇ كۆلبېشىدىكى ئىمىن بەگنىڭ ھويلىسىدا قۇرۇلۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە 5 سىنىپتا 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى دەرس باشلىدۇ. مەكتەپ ئىشكىگە «مەتلەبۇل ئىرپان» دېگەن ئۇدۇسكا ئېسىلىپ، پارتا، دوسكا، ئورۇندۇق قاتارلىق بىر تۇتاش جاھازلار بىلەن زىننەتلىنىپ، ئالاھىدە تۈسكە كىرىدۇ. مەھەممەت ئابدۇللاخان خوجام مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ۋە بەزى قىسىم دەرسلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش بىلەن يەرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار كىشىلەردىن غۇلام ھەسەنخان، ئارتۇق ھاجى داموللا ئۆمەر ئېلى داموللام، ھەلىمدىن ئاخۇنۇم قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىق ئىشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ. مەكتەپ راسخوتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجام ئۆزى چىقىرىدۇ ۋە ئاز بىر قىسمىنى خەلق يارەم قىلغان ئىقتىساد بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ تەجۋىد، ھۆسنىخەت، غەزەل، تەنتەربىيە، شىپاھ (تازىلىق) قاتارلىقلار بولۇپ، دەرسلەر كۈنلۈك، ھەپتىلىك پروگراممىسىغا ئاساسىدا رەتكە سېلىنغان. مەكتەپ ئىنتىزامى مۇكەممەل، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەستايىدىل دەرس ئۆتۈپ ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزلىرىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىشى بىلەن مەكتەپكە كىرگۈچىلەر كۈندىن - كۈنىگە كۆپىيىدۇ. كېيىن مەكتەپ ئورنى تارلىق قىلىدۇ. نەتىجىدە يەكەن جۇڭچى كۆلى ئالدىدىكى چوڭ مەدرىس مۇزاپىق كۆرۈلۈپ، بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىش بىلەن سىنىپ سانى كۆپەيىدۇ. ئوقۇغۇچىلارمۇ 1500 دىن ئاشىدۇ. مەكتەپ ھەر جەھەتتە تەرەققىي قىلىپ خېلى چوڭ بىر ئوقۇش ئورنىغا ئايلىنىدۇ، ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەر قايسى خەلپەتلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارمۇ كۈنسايىن كۆچىيىدۇ.

1933 - يىلى كۆز پەسلىدە ماجۇكىيەك قەشقەردە زور بىشىددىكى ئىمىن بەگنىڭ ھويلىسىدا قۇرۇلۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە 5 سىنىپتا 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى دەرس باشلىدۇ. مەكتەپ ئىشكىگە «مەتلەبۇل ئىرپان» دېگەن ئۇدۇسكا قىلىغاندا، يەكەنگە چۈشۈپ بىر نەچچە ۋاقىت تۇرىدۇ. بۇ چاغدا «مەتلەبۇل ئىرپان» بىر مەزگىل تاقىلىدۇ. ماخۇسەن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق گېنېرال مەھمۇد مۇھتىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدىن پولات تۇەنجاڭ يەكەنگە كېلىدۇ. 1934 - يىلى باي ئاخۇن ئەزىز ناھىيىگە ھاكىم بولىدۇ. ئۇ شۇنىدىن كېيىن يەكەن تىنچلىنىپ، مەكتەپمۇ قايتا ئېچىلىپ ئوقۇش باشلايدۇ. «مەتلەبۇل ئىرپان» نى ئاساس قىلغان ھالدا يەكەننىڭ شەھەر - يېزىلىرىدا كۆپلەپ مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ

لۇپ، مائاردىپ ئوقۇتۇش دولقۇنى راۋاجلىنىشقا باشلايدۇ. مەھەممەت ئابدۇللاخان خوجام مائاردىپ مۇدىرى بولىدۇ. 1935 - يىلى مائاردىپ خەلق ئاقارتىش ئۆيۈشمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ تەشكىل قىلىنىدۇ. يەنىلا مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجام ئۆيۈشمە- نىڭ رەئىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئۆيۈشما قۇرۇلغاندىن كېيىن مەدەنىي - مائاردىپ ئىشلىرىغا بولغان تەشۋىقات يەنىمۇ كۈچىيىپ، بىرەر يىل ئىچىدىلا نۇرغۇنلىغان باشلانغۇچ مەك- تەپلەر قۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇش دائىرىسى كېڭىيىدۇ. 1936 - يىلغا كەلگەندە ئۇيغۇر ئۆيۈشما قارمىقىدىكى مەكتەپ 199 غا، سان نىپ 650 كە، ئوقۇغۇچى 22000 گە يېتىدۇ. «مەتبەئىل ئىر- پان» ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى بۇ يېڭى قۇرۇلغان مەك- تەپلەرگە مۇدىر ۋە باش مۇئەللىم قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. مەھەم- مەت پاتى، زىيائىددىن، بەدىرىددىن، مۇھەممەت ئىمىن ئىلايى (هازىر سەئۇدى ئەرەبىستاندا)، سەمەت ئەھمەت (هازىر شىنخۇا كىتابخانىسىدا)، ئابدۇراهمان پەيزۇللا (هازىر يەكەن مال دوختۇرخانىسىدا) قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر «مەتبەئىل ئىر- پان» نىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ. هازىرقى ۋاقىتتا ئەڭ پىشقەدەم مائاردىپچىلاردۇر. مائاردىپچى مەھەممەت ئابدۇللاخان خوجام هەققىدە پۈتۈن خەلق ئاممىسى ۋە بارلىق ئوقۇتقۇچى- ئوقۇغۇچىلار:

«مائاردىپقا مۇدىردۇر مۆھتىرەم خوجام،
ئاقارتىشنىڭ يوللىرىنى بىلۈرلەر تامام.....»

دەپ، ناخشا ئېيتىپ مەدھىيىلىگەن. كېيىن بۇ ناخشا كەڭ تارقالغان.

1937 - يىلى قانخور شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدە قۇمۇل خەلق ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى رەئىس خوجىنىياز هاجىم باشلىق نۇرغۇن كىشىلەرنى قولغا ئالىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق گېنېرال مەھمۇت مۇھىتى شېڭ شىسەينىڭ سۈيىقەستىدىن ساقلا- نىش ئۈچۈن چەتكە چىقىپ كەتكەنىدى. شۇنداً جاللات شېڭ شىسەي شىنجاڭنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن زور كۆلەملىك تۈتقۇن قىلىپ نۇرغۇن ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى، ئوقۇمۇشلۇق زىيالىلارنى قولغا ئالدى. مۇشۇ قاتاردا يەكەندە تۇنجى قېتىم «مەتبەئىل ئىرپان» نى قۇرۇپ، مەدەنىي - مائاردىپ تەرەققى- ياتىغا يول ئاچقان مەھمۇت ئابلاخان خوجامنىمۇ تۇرمىگە تاشلاپ يوقىتىۋەتتى. ئابدۇكېرىم مەخدۇم، بەدىرىددىن قاتارلىق نۇرغۇن زىيالىلارنىمۇ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەكەن خەلقىنىڭ ئانا مەكتىپى «مەتبەئىل ئىرپان» نىڭ باشقۇرغۇچىسى مەھەممەت ئابدۇللاخان خوجام 1937 - يىلى دۇنيادىن مەڭگۈ- لۈك ۋىدالاشتى. لېكىن ئۇنىڭ يەكەن مائاردىپىغا قوشقان تۆھ- پىسى خەلقنىڭ قەلبىدىن ئايرىلمىدى.

1937 - يىلىغا كەلگەندە يەكەن خەلق ئۆيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى ئەسلىگە كېلىپ، ئالغا ئىلگىرىلەش ۋە مۇكەممەللىشىشكە باشلايدۇ. ئىچكى تەشكىلى ۋە مەكتەپلەر- گە قارىتا رەھبەرلىكى كۈچىيىدۇ. ئۆيۈشمىنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى رەتكە سېلىشتا ئۆيۈشما مالىيە مۇدىرى پازىلجان رەھىم، ئاۋقاپ مۇدىرى ئارتۇق هاجى داموللا زور كۈچ چىقىرىدۇ، پىشقەدەم ئارتىس، ئارتىسكە- لاردىن پازىلجان ئاكا، هاجى نۇرۇللا، زىيائىددىن قارىم، يۈسۈپ زىيا، ئابدۇقادىر يۈسۈپ، ئابدۇقادىر مۆھرىنى، خەيرىنىسا تۆ- لەندى (قەشقەر سەنئەت مەكتىپىدە)، مۇھەممەت رەھىم (ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپىدە) قاتارلىقلارنىڭ قاتنا-

شىشى بىلەن سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللىنىپ ئويۇن قويۇش ددغان مۇكەممەل بىر مەكتەپ بولۇپ تەشكىللەندى. بۇنىڭ ئىشلىرى يولغا قويۇلدۇ. ئارتۇق ھاجىتىڭ مەسئۇللۇقى ۋ پۈتۈن راسخوتلىرى ئۈيۇشما تەرىپىدىن تەمىنلىنەتتى. 1938 - تەھرىرلىكىدە «يەكەن خەۋىرى» ناملىق يازما گېزىت چىقد يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۈيۇشما 300 دىن ئارتۇق رىلىدۇ. بۇ گېزىتكە مەزمۇنلۇق ئىلمىي، ئەخلاقىي، ئەدەبىي ئوقۇتقۇچى ۋە بىر بۆلۈم ئىقتىدارلىق كىشىنى يەكەنگە دائىرىدىكى ماقالە ۋە مەكتەپلەر تەرەققىياتىغا دائىر خەۋەرلە ئەۋەتتى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئوقۇتقۇچىلاردىن 60 كىشى ئېلان قىلىناتتى. گېزىت بىر نەچچە نۇسخا بولۇپ، پۈتۈنلەي قەشقەزدە ئېچىلغان ئىككى ئايلىق بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىغا چىرايلىق خەتلەر بىلەن كۆركەم ئىشلىنەتتى، شۇ گېزىتنىڭ ئۆستۈرۈلدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتى 9 - سانىنى كۆرگىنىمىزدە گېزىت ئەتراپىغا چوڭ ھۆسنى خەت بىلەن «يەكەن خەۋىرى» دەپ يېزىلىپ، ئاستىغا دائىرىسى ۋە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۈيۇشما تەرىپىدىن قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن (سىفىن) تەھەللەم ياپە تاپەل جەھلى ئارۇ نىڭ مۇدىرى ئابدۇقادىر سىدىق ئوقۇتقۇچىلاردىن ئەھمەت ۋەلا يەر زابىھى ئىللاھىمارۇ ھۆسۈيۇن ۋە مەن يەكەنگە ئەۋەتىلدۇق، ئابدۇقادىر سىدىق (جاھىللىق نۇمۇستۇر ئىلىم ئۆگەنمەك كېرەك. رازى بولماس جاھىللىققا ئىنسان، ئۆلۈر رازى ئېشەك ئۈيۇشما رەئىسلىكىگە، مەن مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرلىكىگە، دەپ يېزىلغان. بۇ گېزىت ئۈيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىدىن ئەھمەت ھۆسۈيۇننى پۈتۈن مەكتەپلەر مۇپەتتىشلىكىگە ھەپتىدە بىر سان چىقىرىلىدىغان بولدى. 1937 - يىلى يەتتەينەپ خىزمەتكە كىرىشتۇق، يەكەن ئىككى ناھىيىدە بېشىدىلا بۇرۇنقى كىچىك دائىرىلىك دارىلئاجىزىن (ئىگى ھۆكۈمەت تەمىناتىدا ئىككىلا باشلانغۇچ مەكتەپ (يېڭىشە چاقسى يوق ئاجىزلارنى تەربىيىلەش ئورنى) يەنە زورايتىلىپ ھەردە 3 سىنىپلىق خەنزۇ باشلانغۇچ، كونىشەھەردە 9 ھەزرىتى پىرىمدىكى مەدرىسكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنداسىنىپلىق ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ) بار ئىكەن. بۇلار بىلەن 500 دىن كۆپرەك ئاجىز كىشىلەر تەربىيىلىنىدىغان شەنلى مەكتەپ دەپ ئاتىلاتتى. ئوقۇغۇچىسى 450 تىن بولدى. بۇ دارىلئاجىزلىنىغا شەتەي روزى بېگىم دېگەن كىشى ئاشاتتى، پەقەت مۇشۇ ئىككى مەكتەپ ھۆكۈمەت ھېسابىدا مەسئۇل قىلىنىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى ياخشىلاندى. دارىلئابلۇپ ، چىقىملىرى ھۆكۈمەتتىن بېرىلەتتى. بۇنىڭ جىزىن قارىمىقىدا دارىلئېتام (يېتىم بالىلارنى تەربىيىلەش ئورنىغا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە رەھبەرلىك قىلاتتى. ناھىيە مەكتىپى تەشكىل قىلىنغان. ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار يابويىچە ئۈيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەر تاقىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ مەكتەپ ھەزرىتى پىرىدە 199 بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار 22000 ئىدى. شۇ يىلى دىكى ھازىرقى دوختۇرخانا ئورنى قاسىمخان باي جايىمەكتەپلەرنى تولۇق تەرتىپكە سېلىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 400 دىن كۆپرەك ئوغۇل - قىز تەربىيىلىنىۋاتقان ئاساسىي نىشان قىلىپ، مائارىپ خىزمەتلىرىدە

تەجرىبىلىك كىشىلەردىن تەركىب تاپقان 5 كىشىلىكتىن ئ
گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئىككى ناھىيە بويىچە پۈتۈن يېزىلار
دىكى بىردىن 3 سىنىپقىچە بولغان مەكتەپلەر يېزا - مەھەل
لىلەرنىڭ يېقىن - يىراقلىقىغا قاراپ بىرلەشتۈرۈلۈپ، 11
مەكتەپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھەربىر رايون (شۇ چاغدا
بەگلىك ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان) دا بىردىن - ئىككىنچى
مەركىزىي مەكتەپ، ئىككىدىن - ئۈچىگە قەدەر مەركىزىي
مەكتەپ شۆبىسى قىلىپ، مەكتەپلەرگە مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر
مەكتەپ مالىيەسى، زاپخوز، خىزمەتچىلەرنى تولۇق
بەلگىلەپ، مەكتەپ مالىيەسى، زاپخوز، خىزمەتچىلەرنى تولۇق

لاپ، ئۇيۇشمىنىڭ مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشى. رەھبەرلىك قىلىش
كۈچەيتىلدى. پۈتۈن مەكتەپلەرنىڭ شىرە، ئورۇندۇق، تەنتەربىيە
ماتېرىياللىرى تولۇقلاپ چىقىلدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي
سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ۋە تولۇقلاشتا قەشقەردە ئېچىلغان
قىسقا مۇددەتلىك كۇرسقا 50 تىن كۆپرەك يۇقىرى سىنىپ
ئوقۇغۇچىلىرىنى ئەۋەتكەنلىك سىرتىدا، يازلىق تەتىلىدە
پايدىلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش كۇرسى تەشكىل
قىلىنىپ خېلى كۆپ ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى. بۇ كۇرسا
دەرس ئۆتۈشكە قەشقەردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىندى
دەل مۇشۇ مەزگىللەردە تاشكەنت ئۆلكىلىك سىنەن مەدەنىيەت
كادىرلار كۇرسىلىرىدا ئوقۇغان 20 دىن ئارتۇق زىيالىي
ئارقا - ئارقىدىن يەكەنگە كېلىپ، ھەرقايسى مەكتەپلەرنى
ئوقۇتۇش سۇپىتى يەنىمۇ ئۆسۈشكە باشلىدى. 1940 - يىلى
ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى 10 سىنىپلىق ئوغۇللار مەكتىپى ھە
كۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ مەكتەپنى ئۆتكۈز
ۋىلىشتا ھەربىر سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنى 40 تىن قىلى

تولۇقلىغانلىنىڭ سىرتىدا. ئوقۇتقۇچىلارنى بىرەك سەپەنىي
پۈتتۈرگەنلەردىن سەپلەپ تولۇقلىدى، بارلىق شىرە، ئورۇندۇق،
دوسكا قاتارلىق جاھازلارنى يېڭىلاش، مەكتەپنى يېڭىدىن ئىسلاھ
قىلىش شەرتى بىلەن ئۆتكۈزۈۋېلىندى. بۇنىڭ ئورنىغا ئۇيۇشما
گەيشەگدە 8 سىنىپلىق بىر ئوغۇللار مەكتىپى. ئۇيۇشما
ھېسابىغا ئۆتكەن مەدرىسكە 5 سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى،

ئىككى سىنىپلىق چوكانلار (تۇرمۇشقا چىقىقان قىزلار) مەك
تىپى، خەندەك بويىغا 3 سىنىپلىق قىزلار مەكتىپىنى قايتىدىن
قۇرۇپ چىقىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلاردىن 1700 نەپەر
قوبۇل قىلىنىپ دەرس باشلىدى. ھەر يىلى قىش پەسلىدە
مۇئەللىملەر ۋە يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن تەشكىللەپ
ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى يۈرگۈزۈپ، 24000 دىن
كۆپرەك كىشىلەر ساۋات چىقىرىش مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ ساۋا
تىنى چىقاردى، ئۇيۇشما ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن بىر تۇ
تاش پىلانلاپ كونىشەھەر ئىچىدىكى ھەيدەرباغ دەپ ئاتىلىدىغان
تېرىلغۇ يەرگە خەلق باغچىسى ياساپ چىقتى. (ھازىرقى خەلق
باغچىسى). بۇ باغقا يازلىق سەھنە، تەنتەربىيە مەيدانى
ياساپ چىقىش بىلەن بۇ باغ مېۋىسىز دەرەخ ۋە
ھەر خىل گۈللەر بىلەن ئاۋات قىلىنىپ، خەلقنىڭ ئىستىراھەت
جايىغا ئايلاندۇرۇلدى. باغچا ئۇيۇشما تەرىپىدىن باشقۇرۇ
لاتتى. 1940 - يىلى ئۇيۇشما قەشقەر، سوۋېت كونسۇلخانىسى
ئارقىلىق كىنو ئاپپارات، ماتور سېتىۋېلىپ رەسمى كىنو قو
يۇشنى باشلىدى. شۇ يىلى ھۆكۈمەت يەكەندە دوختۇرخانا
قۇرماقچى بولغاندا ئۇيۇشمىدىن دوختۇرخانىغا ھەزرىتى پەرىم
دىكى داربلئېتام مەكتىپىنى ئالتۇندىكى قىزلار مەكتىپىگە

يۆتكەپ كېلىپ، دارىلئېتام ئورنىنى بوشۇتۇپ دوختۇرخانىغا يارەم قىلدى. 1942 - يىلى يەكەن 10 - ئۇلايەت قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك ئۇيۇشما ئۇلايەتلىك ئۇيۇشما بولۇپ، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى يەنمۇ كېڭەيدى، پوسكام، مەكتەپ. قاغىلىق ناھىيىلىك ئۇيۇشمىلار ئۇلايەتلىك ئۇيۇشمىلارغا قارىتىلىپ، ئۇلايەتلىك ئۇيۇشما، ناھىيىلىك ئۇيۇشمىلارنىڭ رەھبەرلىك قىلىش، باشقۇرۇش ئورنىغا ئايلاندى. ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىدا، ئىجرائىيە ھەيئەت، تەپتىش ھەيئەت ۋە مالىيە ھەيئەت بار ئىدى، ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرى 25 كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلار ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئوچۇق سايلام يېغىنىدا سايلىناتتى، ھەرقايسى ھەيئەتلەرنىڭ رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرى مۇشۇ يېغىندا سايلانغان ھەيئەتلەر ئىچىدىن خەلقچىللىق ئۇسۇلىدا سايلىناتتى. ئۇيۇشمىنىڭ دائىملىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى ئىجرائى ھەيئەت بولۇپ، بۇنىڭدا كاتىبات، تەشكىلات، مەدەنىيەت تەشۋىقات بۆلۈملىرى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا سانايى نەپىسە بۆلۈمى بولۇپ، 10 نەپەر دائىمىي ئارتىس، 40 تىن ئارتۇق ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكار ئارتىسلار بار ئىدى. بۇنىڭ قارىلىقدا ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە مۇزىكا بۆلۈملىرى بولاتتى. يەنە قىرائەتخانا (كۇتۇبخانا) بولۇپ، بۇ ھەر خىل گېزىت - ژۇرنال ۋە كىتابلار بىلەن تولۇقلانغاندىن تاشقىرى، بىلىيارت، شاخمەت، دامكىلار بىلەنمۇ تەمىن ئېتىلگەن، ھەپتىدە 2 سان «ئاقارتىش» نامىلىق چوڭ ھەجىمدە تام گېزىت چىقىرىلاتتى. ناھىيىلىك ئۇيۇشما (خىزمەتچىلىرى، ئاشخانا خىزمەتچىلىرى، ئۆز كىرىمىدىن مەكتەپلەر بويىچە ئايدا بىر قېتىم سۆز مۇسابىقىسى،

گېزىت مۇسابىقىسى، 3 ئايدا بىر قېتىم ئويۇن ۋە كونسېرت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدىن قەرەللىك خۇلاسە چىقىرىلىپ، ياخشى بولغانلار تەقدىرلىنەتتى.

يەنە بىر مىللىي مەتبەئە بولۇپ، ئۇلايەت بويىچە ئۇيۇشما مەكتەپلەرنىڭ ھېسابات دەپتەرلىرى، تۇرلۈك ئوردىر، تالون، دەرسلىك جەدۋەللىرى، ئالاقە خەت - چەك جەدۋەللىرى. دەرس پروگراممىلىرى بېسىلاتتى. شەھەر - سەھرا بولۇپ، 8 ئورۇندا ئۇيۇشمىنىڭ ئاشلىق ئامبىرى، بىر ئوتۇن ئامبىرى بار ئىدى. مەدەنىيەت بۆلۈمىدە 4 نەپەر مۇپەتتىش بولۇپ پۈتۈن مەكتەپلەرنى 4 تۈركۈمگە ئايرىپ، ھەر بىرىگە 3 كىشى مەسئۇل بولۇپ، ھەر تۈركۈمدە بولغان مەكتەپلەردىن ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ، بولۇنغان مەسلەرنى ھەل قىلىپ تۇراتتى. ئايدا بىر قېتىم مەكتەپ مۇدىرلىرى دوكلات يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، تەقدىر، تەنقىد، مۇكاپاتلاش ئېلىپ بېرىلاتتى. مەكتەپلەر مۇشۇ ئۇسۇللار ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى.

يەكەن ناھىيە سىرتىدىكى ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلىرى مەكتەپ 31 بولۇپ، بۇنىڭغا قاراشلىق شۆبە مەكتەپ 6، سىنىپ سانى 650، ئوقۇغۇچى 22000 نەپەر، مۇدىر، مۇئەللىملەر 8501 نەپەر، مەكتەپ خىزمەتچىلىرى 91 نەپەر ئىدى، بۇلارنىڭ مائاشلىرى ئۇيۇشما تەرىپىدىن بولاتتى، ئۇيۇشمىنىڭ بارلىق ئىشچىلىرى 104 كىشى بولۇپ، بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيۇشمىغا 450 كىشىگە يېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيۇشمىغا قاراشلىق باغچا (خىزمەتچىلىرى، ئاشخانا خىزمەتچىلىرى، ئۆز كىرىمىدىن تاقەتسىلىنەتتى. بۇنىڭدىن باشقا دارىلئاجىزدىن. دارىلئېتام

مەكتەپلىرىنىڭ مۇدىر، مۇئەللىملىرى، ھېسابچى، لاۋازىمەتچى، ئامبارچى، ئاشپەز خىزمەتچىلىرى بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق كىشى ئۈيۇشمىدىن شتاتلىق تەمىنلىنەتتى. ئومۇمەن ئىسمىنە بويىچە ئۈيۇشمىدىن ماۋاش ئالىدىغانلار 1300 دىن ئاشاتتى. (كىرىمدىن پىرسەنت ئېلىپ تەمىنلىنىدىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا). ئۈيۇشمىنىڭ بارلىق چىقىملىرى ئىجرائىيە ھەيئەت يىغىندا تەستىقلاندىن كېيىن ئىجرا قىلىناتتى، تەپتىش ھەيئەتلىرى تەكشۈرۈپ تۇراتتى.

ئۈيۇشمىنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسى ئۆشرە - زاكات قۇربانلىق تېرە، ئۇچەي، مەدرىسە، خانىقا ۋە مازارلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرى، ۋەخپە ئۆي - دۇكان، سوقا - تۇگمەن، ساراي ۋە سودا - تىجارەتتىن كىرگەن كىرىملەر ئىدى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئۆشرەنىڭ يېرىمى (ھەر يىگىرمىدىن بىرى. ھەر 20 چارەكتىن بىرچارەك)، چارۋا ۋە باشقىلاردىن ئېلىنىدىغان زاكاتنىڭ يېرىمى، قۇربانلىق تېرىلەرنىڭ يېرىمى مەھەللىلەرنىڭ ئىمام، ئاخۇنلىرىغا قالدۇرۇلۇپ، يېرىمى ئۈيۇشمىغا يىغىۋېلىناتتى. ۋەخپە يەر ئىجارىلىرىدىن ئاخۇن شەيخلارغا 100 دىن 30 پىرسەنت ياكى 50 پىرسەنتكىچە قالدۇرۇلۇپ، قالغانلىرى ئۈيۇشمىغا يىغىۋېلىناتتى. يەكەنده 440 مەدرىسە، 16 خانىقا بولۇپ، بۇنىڭدىن 14 مەدرىسە باشتىنلا ئۈيۇشمىغا قارىتىلىپ، مەكتەپ، دارىلئىتام، ئامبار، ئۈيۇشما بىناسى قاتارلىق ئورۇنلارغا ئىشلىتىلىدىغان چىقىملار گەن شۇنىڭدەك ۋەخپىلىرىنىڭ ئاشلىقلىرى ئۈيۇشمىغا تولۇق يىغىۋېلىناتتى.

بىر يىلدا ئۈيۇشمىغا كىرىدىغان كىرىملەر ئۆشرىدىن بۇغداي، قوناق، شال، تېرىق قاتارلىق دانلىق ئاشلىق

250.000 چارەك (بىر چارەك كونا جىڭدا 13 جىڭ) ۋەخپە ئىجارىلەردىن بولىدىغان كىرىم 300.000 چارەك، قۇربانلىق تېرە 20.000 دانىدىن 25.000 دانىگىچە، باج ئۆشرىلىرىدىن، ئۆي، دۇكان ئىجارىلىرى ۋە تىجارەت پايىدىلىرى بولۇپ 200.000 يۈەن ئەتراپىدا نەق پۇل كىرىم قىلىناتتى. ھەر يىلى ناھىيە بويىچە چارۋا مېلىدىن 2000 تۈياقتا قەدەر قوي، ئۆچكە يىغىلاتتى. 1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەكەنده بىر سەپەن (دارىلمۇئەللىمىن) تەشكىل قىلىشقا يۇقىرىدىن ئىلتىماس قىلغانىدى. ھۆكۈمەت تەستىقلاپ، سەپەنىنىڭ ئورنى. كېتىدىغان ئەسلىھەلىرى ھەمدە پارتا، ياتاق، كارۋات، ئاشخانا سايمانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۈيۇشمىدىن مەسئۇل بولۇپ تەييارلاش بەلگىلەنگەن. شۇڭا ئۈيۇشما بۇنىڭغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەزرىتى پىرمىشا ئۆستەڭ بويىغا سېلىنغان دارىلتام مەكتىپىنى شەھەر قىزلار مەكتىپىگە يۆتكەپ، ئورنىنى سەپەن ئۇچۇن بىكارلاپ بەردى. نەتىجىده 5 سىنىپلىق سەپەننى پۈتتۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدىكى يەكەن ۋىلايىتى ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە دارىلمۇئەللىمىنىڭ مۇدىرلىرى بىنا ۋە بارلىق مەنقۇلاتلارنى بىردىن كۆزدىن كۆچۈرۈپ تاپشۇرۇۋالدى، ھەتتا سەپەنگە قويۇل قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار ناھىيە ۋە يېزىلاردىن كېلىپ ئىمتىھان ئېلىنىپ، مەكتەپكە قويۇل قىلىنغانلارغا قەدەر بولغان پۈتۈن چىقىملار ئۈيۇشمىدىن بولدى. يەكەنده سەپەن قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مەكتەپ بىناسىنى ھېسابلىمىغاندا، پەقەت ئىسلاھ قىلىش ۋە مەنقۇلاتلار ئۈچۈنلا ئۈيۇشما 200.000 دوللاردىن ئارتۇق پۇل سەرپ قىلدى. يەكەنده قۇرۇلغان بۇ دارىلمۇئەللىمنى ئۈيغۇر ئۈيۇشما قۇردى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ قۇردى دېيىشكە بولىدۇ.

1941 ـ يىلى ۋاڭ باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمكى يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ئۇيۇشمىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ خىزمىتى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى دارىلتام، ئوغۇللار مەكتىپى بىر ئايلىق مائاش بىلەن مۇكاپاتلانغانىدى. يەكەن ئۇيۇشما سەنئەت ئۆمىكىمۇ تەپتىش ئۆمىكىنىڭ قەشقەردە ئېچىلغان خۇلاسە يىغىنىدا مۇكاپاتلانغان.

1943 ـ يىلى ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما شىنجاڭ بويىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنىنى ئاچتى. يىغىن ئۇيۇشمىلارنىڭ 10 يىللىق خىزمىتىنى خۇلاسە قىلىش ۋە ئۇيۇشما تەشكىلىي نىزامنامىسىنى قايتا بېكىتىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدى. يىغىنغا 10 ۋىلايەتلىك ۋە ئۇرۇمچى ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىدىن بولۇپ 30 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. يىغىن مەركىزىي ئۇيۇشمىنىڭ نەتىجىدىكى بىناسى مەدەنىيەت كۆلۈبىدا ئېچىلدى. يىغىنغا شۇ چاغدىكى مائارىپ نازارىتى نازىرى چېن فاڭبەي، ئۆلكىلىك ئۇيۇشما رەئىسى ئابلىمىت راخمانلار رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۆلكىلىك ئۇيۇشما 10 يىللىق خىزمىتىدىن دوكلات قىلدى. يىغىن ئۆگىنىش، ئېكسكۇرسىيە قىلىش ۋە ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش بويىچە ئىككى ئايدىن ئاخىرلاشتى.

بۇ يىغىندا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى تەرتىپكە سېلىنىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئىجرائىيە ھەيئىتى يېنىدا يەنە بىر «مەدەنىي ـ مائارىپ فوندى ھەيئىتى» تەسىس قىلىنىپ ئۇيۇشمىنىڭ پۇتۇن مالىيە كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

قارار قىلىنغان ۋە ئۇيۇشمىنىڭ يېڭى نىزامنامىسى ماقۇللانغانىدى.

ئەسكەرتىش:

بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى ئابدۇرېشىت يۈسۈپى پېشقەدەم مائارىپ خادىمى بولۇپ، ئەينى زاماندا يەكەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ۋە ھاكىمى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. ھازىر پېنسىيەگە چىقىپ دەم ئېلىۋاتىدۇ ـــ تەھرىردىن.

كۆچا ناھىيىسىنىڭ مائاردىپ تەرەققىيات يولى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئىمىن مۇھەممەت
ئابدۇلھېمىتخان نىياز

20 ـ ئەسىر دۇنياسىدا ئىلىم ـ پەن پارتلىغان دەۋر بولۇپ «ئاتوم دەۋرى» دەپ ئاتىلاتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى جۇڭگودا پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى قوزغالغان شىنخەي ئىنقىلابى نىڭ تەسىرى بىلەن جۇڭگودىمۇ يېڭىلىق ئىسلاھاتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. جۈملىدىن شىنجاڭدىمۇ يېڭىچە مائارىپ دولقۇنى قوزغالدى. قەشقەر، ئاتۇش، غۇلجا، ئۈرۈمچى، تۇرپان، گۇچۇڭ، چۆچەك، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئارقىمۇ ئارقا يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى يولغا قويۇلدى. جۈملىدىن كۆچا ناھىيىسىدىمۇ 1920 ـ يىللاردا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئېچىلىپ، مىللىي مائارىپ تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.

كۆچادىكى يېڭىچە مىللىي مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي جەريانىنى ئەسلىگىنىمىزدە، كۆچادا دەسلەپ قىلىپ يېڭىچە مائارىپنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئاساس سېلىپ بەرگەن ھامۇت ھاجى، ئابلىمىتخان مەخسۇم قاتارلىق مائارىپچىلارنى ئەسلەشكە تىرىشىدۇ.

كۆچا يېڭىچە مائارىپنىڭ تەشەببۇسكارى ھامۇت ھاجى

ھامۇت ھاجى تەخمىنەن 1882 ـ يىللىرى كۆچادا تۇغۇلۇپ، 1939 ـ يىلى قانخور شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى مۆمىن قارى ھاجى ئەينى زامانىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق، مۆتىۋەر كىشىلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ھامۇت ھاجى كىچىكىدىنلا زېرەك بولغىنى ئۈچۈن مەدرىسە ئەلا ئوقۇيدۇ. ئاتىسى مۆمىن قارى ھاجى ئوغلىنىڭ شجائەت ۋە ئىقتىدارىغا ھەۋىسى كېلىپ، نۇقتىلىق تەربىيىلەش ئۈچۈن چەتئەلگە ئەۋەتىپ ئوقۇتماقچى بولىدۇ. 1900 ـ يىلى مۆمىن قارى ھاجى ئوغلىنى ئۆزى بىلەن ھەرەمگە بىللە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ سەپەردە ھىندىستان، مىسىر، تۈركىيە ۋە رۇسىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. بۇ ئارقىلىق چەتئەلنىڭ پەن، مەدەنىيەت تەرەققىياتى بىلەن تونۇشىدۇ ۋە نەزەر دائىرىسى كېڭىيىدۇ.

ھامۇت ھاجى كۆچاغا قايتىپ كېلىپلا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى شۇ يىللاردا كۆچادىكى مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولىدۇ. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن قارا ـ مۇتەئەسسىپ كۆچىلەر يېڭىچە مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇلار فېئودال ژاك ئوردىسىدىكى ئەمەلدارلارغا سوچە قىلىپمۇ خەلقنىڭ يېڭىچە مەكتەپلەرگە بولغان تەلەپ ۋە

ئىنتىلىشىنى توساپ قالالمايدۇ. ئاخىرى، مائارىپچىرۇھىر زاتلاردىن نىزامىددىن مۇسايۇف، قاسىم ئاخۇن، ئابدۇمىجىت دامواللام سابىر هاجى، ئابلىمىتخان مەخسۇم، هېلىم هاجى، قەيىۇم ئاخۇنۇم، ئىسمائىل هەققى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، كۆچادا زامانىۋى پەننىي مەكتەپ قۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. هامۇت هاجى كۆچانىڭ كۆزى بولغان يېڭى مەھەللىدە ئۆزىنىڭ 10 مو يېرىنى ئاجرىتىپ، ئۆز خىراجىتى بىلەن بىر مەكتەپ بىناسى سالىدۇ. بۇ بىنادا كۆچا يېڭى مەھەللە پەننىي باشلانغۇچ مەكتىپى تەسىس قىلىنىدۇ.

بۇ چاغلاردا، كۆچادا دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسە مائارىپى ئومۇملاشقان بولۇپ، كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى 7 ياشقا كىرگەندىن باشلاپلا دىنىي ئوقۇشقا بېرىشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ ئادەت كۆچىنىڭ تەسىرى ۋە مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپنى «جەدىتلەر مەكتىپى» دەپ ئاتىشى ئارقىسىدا، بۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشىمۇ خېلى تەسكە توختايتتى. ئاشۇنداق شارائىتتا، ئاتا-ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى يېڭىچە مەكتەپلەرگە بېرىشكە ئوڭايسىزلىناتتى. لېكىن ئىجتىمائىي ئالاقىسى كەڭرى، خەلق ئىچىدە چوڭ نوپۇزلۇق ۋە هەر تەرەپلىمە تەجرىبىلىك بولغان هامۇت هاجى بۇ مەسىلىنىمۇ ئوڭۇشلۇق هەل قىلىشنىڭ چارىسىنى تاپىدۇ. ئۇ، تارىم ئويمانلىقىدىكى يېشىل بوستان كۆچانىلىقى هەر خىل مېۋىلىرى مەي باغلاپ پىشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇڭاپىق پەيتنى تاللاپ، ئۆزىنىڭ چىنەباغىدىكى چوڭ بېغىدا كاتتا زىياپەت ئۇتكۈزۈپ، بۇنىڭغا ئۆز ئارقا تەرەپكىلىرىدىن بولغان هېزىم هاجى، هېلىم هاجى باشلىق كۆچانىڭ مۆتىۋەر

جامائەت ئەربابلىرىنى ۋە ئەينى زاماندىكى كۆچانىڭ هەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارى ئابدۇلقادىربەگ (خا تۆكلىك) باشلىق بىر قىسىم هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئۆز ئىشداشلىرىنى چاقىرىپ قاتناشتۇرىدۇ. بۇ يىغىلىشتا ئالدى بىلەن ئۆزى مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ۋە يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇپ، ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش، خەلقنى ئىلىم - پەن ئارقىلىق جاهالەت، نادانلىق ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئەهمىيىتى توغرىسىدا تەسىرلىك نۇتۇق سۆزلەيدۇ ۋە چەتئەللەرنىڭ ئويغۇنۇپ ئىلىم - پەن ۋە مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ بۇ هەقتىكى تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ هەمدە باش ئەمەلدار ئابدۇلقادىر بەگنىمۇ گۇۋاهلىققا تارتىپ، هەرەمگە بارغانداكۆرگەن - بىلگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئابدۇلقادىر بەگ سۆز ئېلىپ، ئۆزىنىڭ چەتتە كۆرگەن - بىلگەنلىرى، يېڭىچە مائارىپنىڭ زۆرۈرلۈكى هەققىدە سۆزلەپ، بالىلارنى مەكتەپكە بېرىشكە تەشەببۇس قىلىق قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ داۋۇت، قەيىۇم، هەسەن ئىسمەتلىك ئۈچ ئوغلىنى بېرىدىغانلىقى هەققىدە ئىپادە بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدەك يىغىن ئىشتىراكچىلىرىدىن كۆچا مۆتىۋىرى ئېزىز هاجىم ئوغلى ئابدۇللا (هازىر هايات)، قىزى سوفىيەلەرنى مەكتەپكە بېرىش هەققىدە ئىپادە بىلدۈرىدۇ. قالغان خەلق ئىچىدە تەسىرى بار يۇرت چوڭلىرى ۋە مائارىپچىرۇھىر كىشىلەرمۇ ئۆز بالىلىرىنى بېرىشكە ئىپادە بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇنداق كۆچادا ئەڭ تەسىرى بار ۋەكىل خاراكتېرلىق كىشىلەر ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بەرگەچكە باشقا كىشىلەرمۇ ئارقىمۇ ئارقا ئۆز بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىشكە باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچى مەسىلىسى ئوڭۇشلۇق هەل بولىدۇ. ئوقۇغۇچىلار

بارغانسېرى كۆپىيىپ، مەكتەپ تېز تەرەققى قىلىدۇ.

مەكتەپكە قەشقەر ۋە باشقا جايلاردىن ئوقۇتقۇچىلار تەكـ
لىپ قىلىنىپ كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ مەكتەپتە ئۆز ۋاقتىدا قازان
قاتارلىق جايلاردا بېسىلغان بىر يۈرۈش مىللىي تىل ـ يېزىقتىكى
ھەر خىل پەنگە ئائىت دەرسلىك كىتابلار كەلتۈرۈلۈپ ئوقۇتۇ-
لىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساۋاتىنى كۆتۈرۈلۈپ كۆرۈنەرلىك نەتـ
جىلەرگە ئېرىشىدۇ. مەكتەپ جەمئىيەتتە ئىنتايىن ياخشى تەسىر
قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇ-
ۋاتقانلارمۇ بۇ مەكتەپكە ئېقىشقا باشلايدۇ. ئوقۇغۇچىلار سانى
يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىپ بارىدۇ. يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان
بۇ يېڭى شەيئى ئىنتايىن تېز رونـاق تـاپىـدۇ. لېكىن ئىش
ھامان ئوڭۇشلۇق بولمۇۋرمەيدۇ. يېڭـى نىزامدىكى بـۇ مـەكتەپ
قۇرۇلۇپ، 3 ـ يىلغا كەلگەندە، بىر بۆلـۈم مۇتەئەسسىپ كۆچلەر
نىڭ قۇتراتىشى بىلەن كـۆچا قىغدۇڭ تـەرەپتىن بىر بـۆلـۈ

لۈكچەكلەر مەكتەپكە بېسىپ كىرىدۇ. ئۇلار: «مـەكتەپ دىـنىي
ئىسلامنى سۇسلاشتۇردى، قائىدە ـ يۇسۇنلارغا ھۆرمەت قىلمىدى
بالىلىرىمىزنى جەدىتلەشتۇردى» دېگەن بۆھتانلار بىلەن مەكتەپنـ
ئۇرۇپ چېقىپ يوقاتماقچى بولدى، بىر قىسىم مەكتەپ ئۆيلىرى
نى ۋەيران قىلدى. لېكىن جاسارەتلىك ھامۇت ھاجىم مەكتەپ
خادىمى ئەھمەتخان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە لۈكچەكلەر
نىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، مەكتەپنى قوغداپ قالدى. ئوقۇش
ئوقۇتۇش ئىشلىرى يەنە داۋام قىلدى.

ئۇنىڭدىن بىر يىل كېيىن يـەنـە بىر قىسـىم جاھـ
مـۇتەئەسسىپ كـۆچلەر مەكتەپتە دىنىي دەرس ئۆتۈلمىدى
دېگەن باھانە بىلەن جامائەت نامىدىن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇپ،

ۋاقتىدىكى مائارىپچىلاردىن ئابلىمىتخان مەخسۇم، ئـوقـۇتقۇچى
ئابلىز نۇر ھاجى، ئابدۇراخمان ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەرنـى
ۋاك ئوردىسى تەرىپىدىن قامىقا ئالدى. بۇ جاھىل كۆچلەر مەكـ
تەپنى تاقاش كېرەك دەپ چۇقان كۆتۈرۈشكـەنـىدى، ھـامـۇت
ھاجى ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارى ھاپىز قـاتـارلىق مـائارىپچىرۇھىر
ئامـىنىڭ ئاقلىشى ۋە بېسىمى بىلەن قامالغان ئـوقـۇتقـۇچىلار
ئاخىرى قويۇپ بېرىلىپ، دەرس ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ مەكـ
تەپ قىسقىغىنە 6 يىل ئىچىدە 600 دىن ئارتۇق بىرىنچى ئەۋلاد
زىيالىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇ زىيالىلار ھەر سا-
ھەدە، بولۇپمۇ مائارىپ ساھـەسىدە غول كـۆچلەر بولۇپ، خەلق
ئۆچۈن نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. مەسىلەن: شۇ مەكتەپتە
تۇنجى قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئابدۇللا ھاجـى دەسلـەپ شۇ
مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كېيىن كـۆچا، شايـار نـاھىيىلىرى-
نىڭ مائارىپ سېپىدە ئۇزۇن يىل ئىشلەپ، مىللىي مـائارىپقـا
كۆپ ھەسسە قوشتى. سوۋىيە خانىمۇ شۇ مەكتەپنى 1913 ـ يىـ
لى پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن كـۆچادا تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇ-
چى بولۇپ قالدى.

مائارىپچىرۇھىر ھامۇت ھاجىم يۈرەك قېنىنى ۋە پۈل ـ مە-
لىنى مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىغا سەرپ قىلـدى. خـەلقنى
جاھالەت ۋە نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يـولىدا، خىلمـۇ خـىل
مۇشەققەت ۋە ھاقارەتلەرگە بەرداشلىق بەردى. ھـەر قـانـداق
تەھدىت ۋە بېسىم ئالدىدا كۆكرەك كېرىپ، ھاياتىنىڭ خەۋپ ـ
خەتەرگە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرىمەي، كـۆچا مـائارىپى ئـۆچـۈن
ئاساس ياراتتى. ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى مەڭگۈ خاتىرىلىنىدۇ.

پىشقەدەم مائارىپچى ئابدۇلھېمىت مەخسۇم

ئابدۇلھېمىت مەخسۇم (1887 — 1947) كۆچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى سابىرقارى ھاجى ئۇقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر زاتلاردىن ئىدى. ئابدۇلھېمىت مەخسۇم ئاتىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن كۆچانىڭ قىغدۇڭ مەھەللىسىدىكى باش مەدرىسىدە مۇدەررىس ئابدۇللاېتىپ دامۇللام، سەيدۇل ئاخۇنۇملاردىن تەلىم ئېلىپ دەسلەپكى بىلىمگە ئىگە بولدى. كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە بىلىم ئاشۇردى. قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە، قەشقەر ۋە ئاتۇشلاردىكى تەرەققىپەرۋەر ئالىملار بىلەن، جۈملىدىن ئابدۇلقادىر دامولا بىننى ئابدۇلۋاھىتەك بىلەن، ئۇلارنىڭ ئۆچرىشىپ، ئۇلاردىن تەلىم ئالىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ سۆھبىتىدە بولىدۇ. ئەرەب، پارىس تىللىرىنى پىششىق ئىگەللەيدۇ ۋە ئۇستا خەتتات بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

ئابدۇلھېمىت مەخسۇم ئوقۇشنى تاماملاپ كۆچاغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ، قايتىپ كېلىشتىن بىر يىل بۇرۇن ھامۇت ھاجى قاتارلىق مائارىپچىلىرىمىز زاتلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېڭى مەكتەپ تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇ كېلىپلا بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. چەتتىن ئوقۇپ كەلگەن ئۇچ نەپەر ئوقۇتقۇچى بىلەن بىرلىكتە ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. چەتتىن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار قايتىپ كېتىپ، بۇ مەكتەپنى ساقلاپ قېلىش، مۇستەھكەملەش ۋە داۋاملاشتۇرۇشتەك مۇشەققەت ۋە شەرەپلىك ۋەزىپە ئابدۇلھېمىت مەخسۇمنىڭ زىمىسىگە چۈشىدۇ. ئۇ، بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ مەكتەپنى ئالدىنقى قاتاردا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى نۇقتىلىق تەربىيىلەپ، كەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرىدۇ. شۇنداق كېيىن گەرچە چەتتىن كەلگەن ئىستىداتلىق ئوقۇتقۇچىلار چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا تەسىر يەتمەي، ئاۋۋالقىدەك داۋام قىلىدۇ. دەسلەپ 6 سىنىپ، 246 نەپەر ئوقۇغۇچىدىن تەركىپ تاپقان بۇ مەكتەپ تەرەققىي قىلىپ، 12 سىنىپقا، ئوقۇغۇچىلىرى 600 گە يېتىدۇ. ئابدۇلھېمىت مەخسۇمنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، بۇ مەكتەپ نورمال راۋاجلىنىدۇ.

شۇ مەزگىلدە كۆچادا سۆدىگەر مەمتىلىخان غوجا، كۆچا قۇناسلىق دېھقان ئايۇپ ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا، كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە جاھالەتپەرەست مۇتەئەسسىپلەرنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن بۇ مەكتەپ تاقىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۆز ھاياتىنى مىللىي مائارىپقا بېغىشلىغان ئابدۇلھېمىت مەخسۇم ئىككىنچى بىر خىل ئۇسۇل بىلەن ئۆز ئىشىنى يەنىلا داۋام قىلدۇرىدۇ. ئۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ئۇستا خەتتات بولغاچقا، بىر تۈركۈم ياشلارنى ئەتراپىغا توپلاپ ھۆسنىخەت ئۆگىتىش ۋە شۇ يول بىلەن ئىجتىمائىي مائارىپنى يولغا قويۇش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 36 خىل ھۆسنىخەت شەكلى چۈشۈرۈلگەن 300 بەتلىك «ھۆسنىخەت قائىدىسى» تۈزۈپ چىقىدۇ. بۇ قولىيازما ئۇنىڭ شاگىرتى ۋە بىر نەۋرە ئىنىسى يۈسۈپ نەزەر قولىدا ساقلانغان.

ئابدۇلھېمىت مەخسۇم خەتتاتلىق بويىچىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى تەربىيىلەپ چىققان. تاكى 38 - يىللارغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن «كۆچالىق زىيالىلارنىڭ پۈچۈركىسى چىرايلىق» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

تاریخ 30 ـ یللارغا قەدەم قویغاندا، شنجاڭ ۋەزیىتىدە نۇرغۇن یېڭى ئۆزگىرىشلەر مەیدانغا كېلىشكە باشلىدى. خوجە نىیاز هاجى باشچىلىقىدىكى پۈتۈن شنجاڭغا یېیىلغان قۇمۇل دېهقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن كۆچادىكى ئات ـ ئۇلاق ترانسپورت بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى تۆمۇر شاڭیو باشچىلىقىدا كۆچا دېهقانلار قوزغىلىڭى باشلاندى. قوزغىلاڭنىڭ شىددەتلىك بورىنىدىن قورقۇپ كەتكەن كۆچادىكى ئەكسىیەتچى هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئوق ـ دورا ئىسكىلاتىدىكى دورا دۆۋە سىنىڭ ئۇستىگە چىقىپ، ئوت یېقىپ پارتلىتىش بىلەن هەممىسى جهىندىن تۇگەشتى. كۆچا شەهىرى قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتتى. بۇ قوزغىلاڭنىڭ باشلىقى تۆمۇر شاڭیو (كېیىن دىۋىزىیە كوماندىرى بولدى) نىڭ یېقىندىن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ۋە هامۇت هاجى، ئابدۇلهىمت مەخسۇمدەك مەرىپەتچىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۆچادا «نەشرى مائارىپ ئىلمىي جەمئىیىتى» تەسىس قىلىندى. بۇ جەمئىیەتنىڭ مۇدىرلىقىغا ئابدۇلهىمت مەخسۇم، هەیئەت ئەزالىقىغا هامۇت هاجى، مۇسایوپ شاڭزۇڭ، ئابدۇمىجىت داموللا سابىر هاجى، ئابلىمىتخان نىیاز هاجى، ئابدۇرېهىم قارى، تۇرسۇن ئاخۇن (خوتەنلىك)، نىزامىدىن ئەپەندى، ئابدۇ ۋاهىت روزى (دوختۇر)، موللا نىیاز ئاخۇن، ئابدۇقادىر مۇختار شىرىپ هوشۇرلار بولۇپ 13 كىشى سایلانغان. بۇ جەمئىیەت كۆچانىڭ یېڭى مائارىپ سىستېمىسىنى قایتا تەشكىللەش، یېتەكچىلىك قىلىش ۋە جەمئىیەتنىڭ خەیرىیەت، قۇتقۇزۇش قاتارلىق ئىشلىرىنى ئۇستىگە ئالدى. بۇ جەمئىیەت ئالدى بىلەن مائارىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئومۇمىلاشتۇرۇش ئۇستىدە كەڭ تۇرده تەشۋىق ـ تەرغىپ ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئەینى ۋاقىتتىكى

كۆچا ساقساق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، كۆچانىڭ بىردىنبىر نوپۇزلۇق دىنىي ئەربابى موسایوپ داموللا هاجى ۋە هامۇت مەۋلىۋى قاتارلىق كىشىلەرمۇ بۇ ئىشنى قوللایدۇ ۋە بۇ ئىشقا جامائەتچىلىكنى سەپەرۋەر قىلىشتا یاردەملىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامما مائارىپقا یۈزلىنىپ، كۆچا مائارىپىنىڭ گۈللەپ یاشناش دەۋرى باشلىنىدۇ.

ئەینى ۋاقىتتا، مائارىپچىلىقتا مۇهىم مەسىلە ـــ ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسى ئىدى. بۇ مەسىلىنى هەل قىلىش یۈزىسىدىن 1934 ـ یىلى 7 ـ ئاینىڭ 20 ـ كۈنى كۆچا تۈنجى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى تەنتەنىلىك هالدا قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپ چوڭلار سىنىپى ۋە كىچىكلەر سىنىپى دەپ ئىككى سىنىپتىن ئىبارەت ئىدى. مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئابلىمىت مەخسۇم ئۇستىگە ئالدى. مەۋلانجان («قاینام ئۆركىشى» روماندا تىلغا ئېلىنغان)، هامۇت رەشىدى، ئابدۇللا سەمەدى، مۇقىمىت ئەپەندى (تۇرپانلىق)، ئابدۇقادىر مۇختار، شىرىپ هوشۇر قاتارلىق زىیالىلار ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى.

كۆچادا تۈنجى قېتىم قۇرۇلغان بۇ دارىلمۇئەللىمىندە 109 نەپەر كىشى تەربىیىلىنىپ چىقىپ، كۆچا مائارىپىدا ئاساسىي تایانچ كۈچلەردىن بولۇپ قالدى. ئازادلىقتىن كېیىن كۆچاغا هاكىم بولغان هېمىت غوپۇرى، شنجاڭ تىببىي ئىنىستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى مەهەممەت سۇلتان، ئاپتونوم رایونلۇق سىیاسىي كېڭەش بەنگۈڭتىڭ مۇدىرى خالىق ساقى، شنجاڭ داشۆ تىل ـ ئەدەبىیات فاكۇلتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى مەمتىمىن خۇدابەردى، چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ئارىپ نەسىبى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى. بۇ مەكتەپتە

ئوقۇغانلاردىن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەنلەرمۇ بار. دېمەك، بۇ مەكتەپ يالغۇز كۇچا دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچىمۇ چوڭ تەسىر قوزغىغان. 1934 - يىلى كۇزدە خوجىنىياز ھاجىم جەنۇبتىن قايتىپ ئۇرۇمچىگە ئۆتۈشتە بۇ مەكتەپنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، كۆپ مەدەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپ دەرۋازىسىغا «كۇچا داربىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئالىيە، زەپەر مارشى ھاجى خوجىنىيازىيە» دېگەن ۋىۋىسكا ئېسىلغان. بۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ 4 ئايدىن كېيىن، يەنى 1934 - يىلى 11 - ئايدا كۇچا پاختا بازىرىدا يەنە بىر مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى تۆمۇر سىجاڭنىڭ قۇربان بولغانلىقىغا بىر يىل توشقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەنلىكتىن، كۇچا خەلقى تۆمۇر سىجاڭنىڭ كۇچانىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ مەكتەپنىڭ نامىنى «كۇچا تۆمۇرغازى مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپمۇ پۈتۈن شىنجاڭ مائارىپ تارىخىدا زور تەسىر قوزغىغان. شىنجاڭ بويىچە ھەر قايسى جايلاردىكى مەكتەپلەردە «كۇچا تۆمۇرغازى مەكتىپى ياشا» دېگەن شېئىرلار ئوقۇلغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن كۇچادا يېتىم - يېتىمەك ۋە غېرىپ - غۇرۋالارنى تەربىيىلەيدىغان «داربىلئىتام» ۋە «داربىلئاجىزىن» قاتارلىق ئورۇنلار قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن كۇچا خەلقىنىڭ ئىلىم - پەنگە يۈزۈش قىلىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىلدى. تاكى 1936 - يىلى كۇچادا ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغىچە بولغان ۋاقىت ئاربىلىقىدا «نەشرى مائارىپ ئىلمىي جەمئىيىتى» كۇچانىڭ يېڭىچە مىللىي مائارىپى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشتى.

1936 - يىلى كۇچادا ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش

ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى بويىچە يېڭى گۈللىنىش ۋەزىيىتى يەنە بارلىققا كەلدى. خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك، شەھەر ۋە يېزىلاردا مەكتەپ تەشكىل قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. 35 جايدا 105 سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. كۇچا داربىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى 1 - 2 - قېتىم پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بىر يىل ئىچىدە بۇ مەكتەپلەر كۆپىيىپ 46 گە، ئوقۇتقۇچى سانى 210 غا، ئوقۇغۇچىلار سانى 4600 گە يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېتەكچىلىكىدە مائارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا موسايىپ ئاخۇن، ئابلىمىت مەخسۇم، موللا مەممەت ھاجىم قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر زىيالىلار ئىشلەيتتى. بۇلارنىڭ غەيرەت ۋە ئىجتىھاتى ۋە جاھىل كۇچلەرگە قارشى قەتئىي تەۋرەنمەي كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى چوڭ ئىلگىرىلەشلەرگە ئىگە بولدى. كۇچا خەلقى ئەشۇ جاھىلىيەتچىلىك زامانلىرىدا كۆكرەك كېرىپ مىللىي مائارىپ يولىدا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشقان ئابلىمىت مەخسۇم، موللا مەممەت ھاجىمدەك زىيالىلارنى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

كۇچادىكى تۇنجى مۇئەللىمە سۇفىيە خانىم

سۇفىيە خانىم مەسۇم خانوۋا (1902 - 1950) ئەسلى قازان تاتارلىرىدىن بولۇپ، قازان پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان. 1924 - يىلىغىچە قازان دىنىي مەكتەپلىرىنىڭ نامىدىكى

يىتىملار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلغان. شۇ چاغدا ئەزەمخان تۆرە بىلەن توي قىلغان.

ئەزەمخان تۆرە ئەسلى نەمەنگانلىق (تاشكەنت) ئۆزبەك زىيالىسى بولۇپ، كېيىن ھەم سىياھەت، ھەم تىجارەت ئۈچۈن ئايلىق سۇفىيە خانىم بىلەن چۆچەك ئارقىلىق كۈچاغا كېلىپ ئورۇنلۇشۇپ قالغان ۋە شەمەي بىلەن كۈچا ئارىلىقىدا تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئەزەمخان تۆرە كۈچانىڭ گۈزەل كوچىلىرىدىن بولغان كۆچ ئېرىق مەھەللىسىدە زامانىۋىي قورو جاي سالدۇرغان. قۇمۇل ئىنقىلابى مەزگىلىدە خوجىنىياز ھاجىمغا مەسلىھەتچى سۈپىتىدە خىزمەتكە قاتناشقان، بۇ مەزگىلدە، كۈچادا يېڭىچە مائارىپ ئەمدىلەتىن باشلانغان بولۇپ، ئاياللار مائارىپى ئۈچۈن يېتەكچىلىك قىلغۇچى مۇئەللىمە تېپىش قىيىن ئىدى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە مەرىپەتلىك سۇفىيە خانىمنىڭ كۈچاغا كېلىپ قېلىشى بۇ ئىشقا تازا باب كەلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئابدۇللھېمت مەخسۇم، ئابدۇللھەم باي قاتارلىق مائارىپچىرۇھلەر ئىككى سىنىپلىق قىزلار توپلاپ سۇفىيە خانىمنى مۇئەللىمە بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدۇ. ئەزەمخان تۆرىنىڭ رازىمەنلىكى بىلەن سۇفىيە خانىم شەرەپلىك، ئەمما مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭدىن رېمونت قىلدۇرۇپ، ئەسىرى مەكتەپكە ئايلاندۇرۇلدى. بىلەن قىزلار مەكتىپى ئۈچۈتقا كېلىدۇ ۋە ئوقۇغۇچىلىرىمۇ شۇ ۋاقىتتا ئوقۇش پۈتكۈپىيىشكە باشلايدۇ، بۇ مەزگىلدە، كۈچاغا يەرلىك مائارىپ ئىشچىسى شېركىتىگە مەسئۇل بولۇپ، زىننەتئوللا ئەبزى دېگەن كىشى كېلىدۇ، بۇ كىشىنىڭ ئايلىق مەرىيەخانىمىغا ئوقۇتقۇچىلىق تەكلىپ قىلىنىدۇ. سابىت ئاخۇننىڭ ئايلىق مۇكەررىمە خانىم يارەمچى مۇئەللىمىلىككە تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا،

قىزلار مەكتىپى 4 سىنىپقا يېتىدۇ. بۇ چاغقا كەلگەندە سۇفىيە خانىمنىڭ ئوقۇتقان ئوقۇغۇچىلىرىدىن رەيھانەم، مۇنىرەدىن خوجىنىڭ سىڭلىسى ئەخمەتجانساخان، مەلىكە ئابدۇللەم، نەزىپە خانىم، خەدىچە خانىم ئابدۇلخەلاقى (تاتار) قاتارلىقلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ.

1936 ـ يىلى يېڭى سىلىنغان ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىناسىنىڭ قاتاردىغا مائارىپچىرۇھەر زاتلاردىن يۇنۇس ئاخۇن باي بىلەن ناسىر ئاخۇن زەگەرلەر ھەر بىرى ئايرىم ھالدا ئىككى سىنىپلىقتىن 4 سىنىپ قىزلار مەكتىپىنى ئۆز شەخسى خراجىتى بىلەن سېلىپ بېرىدۇ، بۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغىمۇ يېڭى مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بەلگىلىنىدۇ.

1938 ـ يىلىغا بارغاندا، شەھەر ئىچىدىكى بارلىق قىزلار مەكتەپلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، كۆچ ئېرىق بويىدىكى قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇش داۋام قىلدۇرۇلىدۇ، بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ئەسلىدە كۆچ ئېرىق بويىدىكى ھادىھاجىمنىڭ مەدرىسىسى دەپ ئاتالغان مەدرىسە ئىدى. بۇ مەدرىسە كۆچادىكى ئاخۇنلار ۋە مۇدەررىسلەرنى قايىل قىلىش يولى بىلەن ئۆيۇشمىغا ئۆتكۈزۈپلىنىپ، ئىشىك، دېرىزە بېكىتىلىپ ۋە قايتى

بىلەن شۇغۇللىنىشى قىيىن ئىدى، ھەتتا سانايى نەپىسە تەر-
پىددىن ئويۇن قويۇلغاندا، ئاياللارنىڭ رولىنى ئەرلەر ئايالچە
گىرىم قىلىپ ئورۇنلاشقا توغرا كېلەتتى.

1938 - يىللىرىغا كەلگەندە، كۇچا ئۇيغۇر مەدەنىيەت
خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئايال ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان
جىددىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، قىسقا مۇددەتلىك دا-
رىلمۇئەللىمات (ئايال ئوقۇتقۇچىلار) كۇرسى ئاچتى. بۇ كۇر-
سنىڭ ئورنى ئۇچۇن رازى ھاجىمنىڭ ھاۋالىق بوستان-
تاللاندى، بۇ، مەنزىرىلىك جاي ئىدى، بۇ كۇرسقا 4 يى-
ئوقۇپ پېتىلگەن ئەلاچى قىزلاردىن 43 نەپىرى قوبۇل قىلىن-
دى، كۇرسنىڭ مۇدىرەلىكىنى سۇفىيە خانىم ئۇستىگە ئالدى.
قوشۇمچە گىرامماتىكا دەرسىنى ئۆتتى. شەكۇرە خانىم (شۇ ۋا-
قىتتىكى ساقچى ئىدارە باشلىقى زەپەر جۇيجاڭنىڭ رەپىقىسى)
ھېساب، ماتېماتىكا دەرسلىرىنى، ئابلىمىتخان سىياسەت
جۇغرافىيە دەرسلىرىنى، تەبىئەت دەرسىنى ئەھمەت نايى-
پېداگوگىكا دەرسىنى ئابدۇراخمان سەيپى ئۇستىگە ئالدى.
ئىككى ئاي مۇددەت داۋام قىلغان بۇ كۇرستا، كۇرسانت-
قاتتىق ئىنتىزام ۋە جىددىي ئۆگىنىش نەتىجىسىدە خېلى كو-
بىلىم ھاسىل قىلىشتى. كۇرسانتلار دەرستىن تاشقىرى مۇز-
كىرىگە ۋە پراكتىكىغا ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئىككى ئاي ئىچى-
ئۇچ قېتىم ئىمتىھان ئېلىندى. ئومۇمىي ئىمتىھاندىن لاياقەتلى-
ئۆتكەن كۇرسانتلارغا بىر قۇر كىيىملىك بەتىس رەخت مۇ-
پات بېرىلدى ھەم ئوقۇش پۈتتۈرۈش شاھادەتنامىسى تارقىتىلدى.
بۇ كۇرسانتلار كۇچادىكى 20 نەچچە جايدىكى قىزلار مەكتى-
پىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا بەلگىلەپ ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلە-

ئايال ئوقۇتقۇچى مەسىلىسى ئاساسەن ھەل قىلىندى.

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سۇفىيە خانىم
قازاندىن يولغا چىقىشتا، قازاندا نەشىر قىلىنغان دەرسلىك
قوللانما، ھەرخىل پەنگە ئائىت دەرسلىك كىتابلارنى، ئاتاقلىق
شائىر ئابدۇللا توقاي، ھەزرەت قارى نىياز قاتارلىق ئالىم
ۋە ئەدىبلەرنىڭ كىتاپلىرىنى، پۇشكىن، لېرمونتوۋنىڭ تەرجىمە
ئەسەرلىرىنى، رومانلارنى بىللە ئالغاچ كەلگەنىدى. بۇ كىتابلار-
دىن ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا پايدىلانغان، شۇنىڭدەك ئابدۇلھېمىت
مەخسۇم ۋە مىرقاسىم قاتارلىقلارمۇ بۇ ماتېرىياللاردىن پايدە-
لانغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

سۇفىيە خانىمنىڭ يولدىشى 1938 - يىلى زالىم شېك-
شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ يوقىتىلىدۇ. سۇفىيە خانىم
مۇشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتىمۇ ئوغلى سېلىمجاننى ئىچكىرىدە-
گە خەنزۇچە ئوقۇشقا، 2 - ئوغلى كازىمجاننى دوختۇرلۇق
كۇرسىغا، قىزى پاكىزەمنى قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا بېرىپ
تەربىيىلەيدۇ، 1949 - يىلى 48 يېشىدا كۇچادا ۋاپات بولىدۇ.
بۇ چاغدا ئوغلى سېلىمجان ئوقۇشتىن قايتىپ كېلىپ، كۇچادا
خىزمەت قىلىۋاتاتتى. مەرھۇمە سۇفىيە خانىمنى پەرزەنتلىرى
چوڭ ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن دەپنە قىلىدۇ. مەرھۇمەنىڭ
ۋاپاتىنى ئاڭلىغان ھەربىر ئەر - ئايال چوڭقۇر قايغۇغا چۆكۈپ
ماتەمدار بولىدۇ. سۇفىيە ئاپايىمنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىك
ئانىمى پۈتۈن كۇچانى دېگىدەك زىلزىلىگە كەلتۈرۈدۇ.

سۇفىيە خانىمنى نەچچە يۈزلىگەن ئوقۇغۇچىلىرى ئاپا-
رىم دەپ ھۆرمەت قىلاتتى. ھېلىمۇ ئاپايىم دەپ تىلغا ئېلى-
شىدۇ. سۇفىيە خانىمنىڭ ئوغلى سېلىمجان شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتىدا باش تەرجىمان بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. قىزى پاكە-
زەم شىنجاڭ گېزىتىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلەيدۇ، شۇنىڭدەك
ئۇنىڭدا ئوقۇغانلاردىن مەرھۇم ئىمىنوپنىڭ رەپىقىسى رەيھان
نىساخان، شىنجاڭ داشۆدە پاتەم مەرقاسىم ۋە دىلەيسەم با-
يىزلار بار. كۆچادا پاتەم ناسىر ئوتتۇرا مەكتەپتە، ئايشەم
زەيدىن كۆچا دوختۇرخانىدا مۇئاۋىن سېكرېتار، ئۇمماھانە
(مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ھامۇ
دامولا ھاجىمنىڭ رەپىقىسى) ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ
مەسئۇلىيەتچىسى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

ئىنقىلابىي قۇربان يولداش لىن جىلۇ

يولداش لىن جىلۇ 1939 - يىلى 6 - ئايدا ھاكىملىق
ۋەزىپىسى بىلەن كۆچاغا كەلگەن. ئۇ 1942 - يىلى 1 - ئاي
قەدەركۆچا ناھىيىسىدە ئىككى يىرىم يىل خىزمەت قىلغان. ئۇ كۆچا
كېلىشتە ئاۋۋالقىلارغا ئوخشاش ئەمەلدارلىق سۈپىتىدە ئەمەس
ئاددىي پۇقرالىق سۈپىتىدە كېلىپ، خىزمەت جەريانىدا كۆپ
خەلقى بىلەن خۇددى بىر ئائىلىنىڭ كىشىلىرىدەك ئىچقويۇن
تاشقويۇن بولۇپ كېتىدۇ. ئەسلىدە ئۇ چاغدا، كۆچادا بە-
نەچچە ئائىلىلىكلا خەنزۇلار بولغاندىن باشقا، ئاھالىنىڭ مۇ
ھىم كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار ئىدى. لىن جىلۇ ئۇيغۇرلارنى
ئۆرپ - ئادەت، قائىدە يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلاتتى ۋە ئۇ
پىششىق ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇنىڭدا ئەمەلدارلىق كىبىرى
يوق ئىدى. ئۇ، ئەمەلىيەتتە كۆچا خەلقىغە نۇرغۇن ياخ

ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قال-
دۇردى. ۋەيران بولغان خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردى،
ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى بىر قەدەر
ياخشىلىدى، ئېردىق - ئۆستەڭ، يول - كۆۋرۈك قۇرۇلۇشلىرىنى ئې-
لىپ باردى. كۆچا دەرياسىنى تىزگىنلەپ تۇغان (دامبا) لارنى
ياساتتى. (مەشھۇر لىن جىلۇ دامبىسى دەپ ئاتالغان دامبا شۇ
ۋاقىتتىدا ياسىتىلغان.) تۇرلۇك باج، باھا ئۆلچەملىرى ۋە ئالۋان -
ياساق تۈزۈملىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، خەلق ئۇستىدىكى ئېغىر-
چىلىقلارنى يەڭگىللەتتى. تۇرلۇك مەدەنىي پائالىيەتلەرنى تەش-
كىللەپ ۋە يولغا قويۇپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلان-
دۇردى. بولۇپمۇ كۆچانىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ را-
ۋاجلاندۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، خەلقنىڭ پەن - مەدەنىيەت
سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە كۆڭۈل بۆلدى. شۇنىڭ
بىلەن كۆچانىڭ پەننىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ راۋاجلە-
نىشىغا ئاساس يارىتىپ بەردى. گەرچە ئۇنىڭ كۆچادا ئىش-
لىگەن ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، ئۇ خەلقتە ياخشى تەسىر قالدۇ-
رۇپ، تىللاردا داستان، دىللاردا ئۆرنەك بولغىدەك تۆھپىلەرنى
قالدۇردى.

يولداش لىن جىلۇ كۆچانىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاج-
لاندۇرۇشتا، ئىشنى ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەشتىن باشلاپ قول
سالدى. ئەينى ۋاقىتتا، كۆچادا دۆلەت باشقۇرۇشىدا 12 باشلان-
ۋۇچ مەكتەپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا 56 باشلانغۇچ
مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەردە 215 سىنىپ بولۇپ، 8 مىڭ
60 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. ناھىيە بويىچە پەقەت
26 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. بۇ ئوقۇتقۇچىلاردىن كۆپىنى-

چمسی باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىدە بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۈپىتى تۆۋەن ئىدى. يولداش لىن جىلۇ بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى پىلانلىق هالدا مۇددەتكە بۆلۈپ، نۆۋەت بىلەن تەربىيەلەشنى يولغا قويدى. 1939 - يىلى قىشلىق تەتىلدىن 1941 - يىلى يازلىق تەتىلگىچە، هەر يىلى قىشلىق، قىشلىق تەتىل ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئالتە قارا نىڭ يازلىق، قىشلىق تەتىل ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئالتە قارا ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىپ، 160 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچىنى بىلىم ئاشۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى. شۇنىڭدەك ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىرمۇنچە ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىپ تەربىيىلىدى.

يولداش لىن جىلۇ ئادەتتە ئىشخانىدا ئانچە ئولتۇرمايتتى. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا يېزىلارنى ئايلىنىپ، تېرىلغۇ، يېغىم، ئۇ ردۇق - ئۆستەڭ، يول - كۆۋرۈك قۇرۇلۇشلىرى قاتارلىق ئىش‌مەيدانلا رىدىكى ئەھۋالنى ئۆزىدىن كۆچۈرەتتى، كۆرسەتمىلەر بېرەتتى. شۇنداقلا قايەرگە بارسا، شۇ يەردە ئاۋۋال مەكتەپلەرگە بېرىپ مەكتەپلەرنى كۆزدىن كۆچۈرەتتى. 1939 - يىلى ۋە 1940 - يىلىرى دۆلەت ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا بولۇپ ناھىيە بويىچە 49 مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ چىلىكى شەخسىلەرنىڭ قورا - جايلىرىدا، مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئاز سانلىق مەكتەپلەرنىڭ ئالدىغا بىنالىرى بولسىمۇ، پەقەت بىرقانچە ئېغىزلىق ئادەتتىكى ئۆيلەردىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئوقۇتۇش شارائىتى خېلىلا ناچار ئىدى. ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرار جاي مەسىلىسىمۇ سۆز ئېچىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمەن دېگۈدەك شەخسىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئىجارە ۋە ئارىيەتكە ئېلىپ

ئولتۇراتتى. يولداش لىن جىلۇ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مەكتەپلەرنى تەرتىپكە سېلىش، مەكتەپ بىناسى قۇرۇش، ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئىشلىرىغا ئالاهىدە كۆڭۈل بۆلدى. هاكىم لىن جىلۇنىڭ قولىلاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ دەۋىتى هەم ئامما نىڭ كۈچى بىلەن قىسقىغىنە 3 يىل ئىچىدە يېتىم - يېسىرلەر مەكتىپىگە ئۆي - ئىمارەت تەييارلاندى ۋە 20 دىن ئارتۇق مەكتەپ بىناسى ياسالدى.

يولداش لىن جىلۇنىڭ ئايالى يولداش چىڭ يىسۈمۇ ئومۇمۇشلۇق ئايال بولۇپ، ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى ئىدى. يولداش لىن جىلۇ ئايلىق ئارقىلىق ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ قانۇنىي هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، خوتۇن - قىزلار مائارىپىنى يولغا قويۇشتا جامائەت پىكرى هازىرلاپ، خوتۇن - قىزلارنى ئوقۇتۇشقا قارشى خۇراپى ئادەت كۈچىنى يېڭىپ، ئاياللار مائارىپىنى يولغا قويدى. كۆچا بويىچە 8 جايدا قىزلار مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئاياللار مائارىپى ئۈچۈن ئاساس تىكلەندى.

يولداش لىن جىلۇ ئۆسمۈرلەر ۋە ئاياللار مائارىپىغا ئەهمىيەت بېرىش بىلەن بىللە چوڭلار مائارىپى، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئەينى ۋاقىتتا كۈچادا 110 مىڭ ئاهالە بار ئىدى. خۇراپىي ئادەت كۆچىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇتلەق كۆپچىلىك ساۋاتسىز ئىدى. 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە بولغان ئىككى يېرىم يىل ئىچىدە، كۈچادا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتى چىڭ تۇتۇلۇپ، ھەر يىسى 35 مىڭدىن

40 مىڭغا يېقىن كىشى ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش مەكتەپلىرىگە قاتناشقان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، يولداش لىن جىلۇ كۆچادا خىزمەت ئىشلىگەن دەۋر كۆچا مىللىي مائارىپىنىڭ گۈللىنىش دەۋرى بولغان. كۆپچىلىك كۆچا خەلقى، بولۇپمۇ كۆچا مائارىپچىلىرى يولداش لىن جىلۇنىڭ ئۆچمەس ئىش - ئىزلىرىنى مەنۇنىيەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭ كۆچادىكى خاتىرە سارىيىغا بېرىپ ئۇنى ئەسلەپ تۇرىدۇ.

گۈچۈڭ ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇقادىر ئابدۇسەمەت ھاجى
ئابلا ئەخمەتنىياز

مىللىي مائارىپ ئومۇملىشىشتىن بۇرۇنقى دىنىي مەكتەپ

مىلادى 1915 - يىللىرى گۈچۈڭدا مىللىي مائارىپ ئومۇملىشىشتىن بۇرۇن مىرزا باقى داموللا، تۇختى موللا، ناسىر قارى قاتارلىقلار تەرىپىدىن شەھەر بازىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى يېنىدا ۋە شەرقىي دەرۋازىدا ئىككى دىنىي مەكتەپ ئېچىلىپ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىدا 30 نەچچىدىن ئوغۇل - قىزلار ئوقۇيتتى. شۇ مەزگىللەردە بۇ دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش، ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى ۋە ئوقۇتۇش قوراللىرى سىستېمىلىق، ھەتلىك ئەمەس ئىدى. قىش كۈنلىرى ئۆيدە يەرده ولتۇرۇپ ئوقۇسا، ياز كۈنلىرى ھويلا - قورولاردا كېسەك ئۈپىلارنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇيتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىتەپكە كىرىشى ھازىرقىدەك بىر تۇتاش بەلگىلەنمىگەنلىكتىن

ئوقۇشقا كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى يەل ئاخىرىغىچە ئۈزۈلمەيتتى. مەكتەپكە كىرىش ئەنە شۇنداق بولغاچقا ئۇدۇللۇق كەلگەنلەر ئۇدۇل- لۇق ئۆگىنىپ، دەرستە بىرلىك بولمايتتى. بۇ مەكتەپتە نۇقۇل دىنىي دەرسلا يادقا ئوقۇتۇلۇپ، خەت يېزىشنى ئاساس قىلمىغانلىقتىن 6 يىلدىن 8 يىلغىچە ئوقۇغانلارمۇ بىر پارچە سالام خەت يازالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى سېزىلمە چەكلىنەتتى. چۈنكى ئەينى زامانىدىكى ئىستىبدات ھۆكۈمرانلار خەلقنى نادان قالدۇرۇش سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، خەلقنىڭ بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - مەدەنىيەتكە ئىنتىلىشىنى چەكلەيتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئاخۇن، مۇللاملارمۇ ئۇلارغا ماسلىشىپ يېڭىلىققا ئىنتىلگەنلەرنى «جەدىت»، «كومموئىست» دەپ قارىلايتتى. شۇڭا بۇ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغانلار ئىچىدىن بىرەرمۇ مەلۇماتلىق ئادەمنىڭ يېتىلىپ چىقىشى ناھايىتى تەس ئىدى. 1933 - يىلدىكى ماجۇڭيىڭنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن مىللىيلار تۇرپان، پىچان، جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكتىن بۇ يەردە بار بولغان دىنىي مەكتەپلەرمۇ ئۆزلۈكىدىن تاقىلىپ قالدى.

مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى

رۇسىيە پرولېتارىياتلىرىنىڭ چارپادىشاھ ھاكىمىيىتىنى قارشى ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ ئىنقىلابىي جۈڭگو خەلقىنىڭ روھىنى ئىلھام بېرىپ، نۇرغۇنلىغان ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار كۆچلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولۇپ، خەلقنى جاھالەتتىن قۇتۇلۇپ چەن - تېخنىكا، مەدەنىي - مائارىپقا يۈزلىنىش قىلىش ئىمكانىيىتىنى ئىگە قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە جۇملىدىن شىنجاڭ

ھۆسەيىن باي مۇسابايوپ، باھاۋۇدۇن مۇسابايوپ، تۇرپان ئاستانىسىدىكى مەخمۇت مۇھىتى قاتارلىق مائارىپچىلىرىمىز زاتلار ئويغۇنۇپ، چەت ئەللەردىن تاتار، ئۆزبېك، ئۇيغۇر زىيالىلىرىنى شىنجاڭدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۇردى. ئاتۇش، كۇچا، تۇرپان، چۆچەك، ئالتاي، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى تەسىس قىلدى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپىنىڭ ئومۇملىشىش ۋەتەققىياتىغا يول ئاچتى ۋە ئاساس سالدى.

يۇقىرىدىكى زاتلارنىڭ يارىدىمى ۋە تۇرتكىسى ئارقىسىدا 1916 - يىلىدىن 1932 - يىلغىچە ئەلى ئىبراھىم، گۇلەندەم ئابىستاي (ئايال)، نەئىم ئەپەندى، ھىسامىدىن ئەپەندى، ئابلا ئەپەندى، نۇرىدىن ئەپەندى، ئىبراھىم ئەپەندى، دۇگامەت ئەپەندى قاتارلىق تاتار، ئۆزبېك، ئۇيغۇر ئەر - ئايال زىيالىلار ناھىيىمىز گۈچۈكىغا كېلىپ، ناھىيىمىزنىڭ يېڭى مائارىپىغا ئاساس سالدى ۋە بۇ ھەقتە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. بولۇپمۇ گۈلەندەم ئابىستاي ئۇيغۇر، ئۆزبېك خوتۇن قىزلىرىنىڭ فېئودالىزىم - خۇراپاتلىقنىڭ زۇلۇم ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇشى، قەد كۆتۈرۈپ پەرەنجى - پۇركەنچىلىرىنى يەرتىپ تاشلاپ مائارىپقا يۈزلىنىش قىلىش يولىدا قەتئىي كۈرەش قىلدى، ئۇلارنى يېڭى پەن - مەدەنىيەتكە يېتەكلەپ نۇرغۇنلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ كۆزىنى ئېچىپ ساۋاتلىق قىلىش جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى.

«گۈلشەن مائارىپى» نىڭ تەشكىل قىلىنىشى

يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان مۇئەللىم ۋە مۇئەللىمەلەر

گـۇچـۇك ئۆزبېك مەسچىتى ئىچىدىكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيدە پارتا ـ ئورۇندۇق قاتارلىق جاھازلىرى تولۇق بولمىغان قىينىن ئەھۋال ئاستىدا ئوقۇتقۇچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى. بۇ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپ بىناسى سېلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ گـۇچـۇكدىكى مەربىەتپەرۋەر زاتلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن مىر مەخمۇت، شاكىرجان، زاكىر ئىبراھىم ئەزىم قاتارلىقلار دىن تەركىب تاپقان «مەكتەپ ھەيئىتى» تەشكىل قىلىندى.

ھەيئەت مۇدىرلىقىغا مىرمەخسۇت مىرزابايوپ، كاتىباتقا ئىبراھىم ئەزىم، مالىيە ئىشلىرىغا شاكىرجان زاكىرلارتەيىنلەندى. بۇ لارنىڭ چاقىرىقىغا بىنائەن گۇچۇكدىكى نۇرغۇنلىغان مائارىپپەرۋەر زاتلارمۇ ياردەم قولىنى سوزدى. پۇلى بارلار پۇل چىقاردى. كۈچى بارلار كۈچ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزبېك مەسچىتى ئىچىگە ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، پارتا ـ ئورۇندۇق قاتارلىقلارى تولوقلانغان ئىككى سىنىپلىق كۆتەرمە ـ ئازادە مەكتەپ بىناسى سېلىنىپ، بۇنىڭغا «گـۈلشەن مائارىپ» دەپ نام بېرىلدى. مەزكۇر «گۈلشەن مائارىپ» مەكتىپى رەسمىي پۈتۈپ ئوقۇش باشلانغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى 30 نەپەر ئوغۇل ـ قىز ئوقۇغۇچىلار تەدرىجى ھالدا كۆپىيىپ مەكتەپنىڭ سېلىقى ئېغىرلاشقان جۇلىسىمۇ، مائارىپپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋە جامائەتچىلىكنىڭ خالىسانە ياردىمى، كۆكۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا تەمىنات ئۆزۈلۈپ قالماي ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى 17 يىل داۋاملاشتۇردى.

«گۈلشەن مائارىپ» مەكتىپى گەرچە بۇنىڭدىن 68 يىل بۇرۇن گۇچۇكدا ھېچقانداق تەرەققىيات ۋە باشقا يېڭىلىقلار بولمىغان شارائىتتا قۇرۇلغان خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ

مىللىي مەكتەپ بولسىمۇ، يېتەكچىلەر، مۇئەللىم ـ مۇئەللىمە ـ لەرنىڭ كۈچ چىقىرىشى، مەكتەپ باشقۇرۇشتا ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا تامامەن يېڭىچە ئىنتىزام، قەدەم ـ باسقۇچلۇق ۋە پىلانلىق ئىش كۆرۈلگەنلىكتىن، بۇ مەكتەپتە 6 يىل ئوقۇغان ئوقۇغۇچى ھازىرقى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدىكىلەرگە ئوخشاش سەۋىيىدە مەكتەپ پۈتتۈرۈپ يارامليق ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىقىقانىدى. مەسىلەن: ئابدۇقادىر سەمەت، ئابدۇ ـ رۇسول ئاكا، كۆتۈبخانا خادىمى ئەخمەتجان ئاكا، ھازىر پېنسىيىگە چىققان، چوڭ تەرجىمان ئابلا ئەخمەتنىياز، كۆكتوقاي رەڭلىك مېتال گۈڭسىدا كوجاك بولۇپ ئىشلىگەن كادىر ئابدۇراخمان ئەزىمى، پېنسىيىگە چىققان مائارىپ خادىمى ئابدۇخېلىل قاتارلىق كىشىلەر «گۈلشەن مائارىپ» مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن نۇرغۇنلىرى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كونا جەمئىيەتتە، جۈملىدىن ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە مۇھىم خىزمەتلەردە بولۇپ ئىشلەپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. بۇ ـ لارنىڭ بەزىلىرى ھازىر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەردە بولۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىمىز ئۈ ـ چۈن ئۆزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ئەينى ۋاقىتتا گۇچۇكقا كېلىپ گۇچۇكنىڭ مىللىي مائا ـ رىپىغا ئاساس سالغان ئەلى ئىبراھىم، گـۈلەندەم ئابدۇستاي (ئايال)، نەسىم ئەپەندى، دۇگامەت ئەپەندى قاتارلىق تاتار، ئۆزبېك، ئۇيغۇر زىيالىلار گۇچۇك خەلقى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئۇنتۇلغۇسىز ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن ۋە ئۆچمەس خاتىرە قالدۇرغان.

ئەسلىدىكى «گۈلشەن مائارىپ» مەكتىپىنىڭ 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ قايتا تەشكىللىنىشى

مىللىتارىست شېڭ شىسەي 1933 - يىلى جىن شۇرېننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن جىن شۇرېننىڭ بارلىق قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ «ئىلغار» قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باشلىدى.

1935 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن چاقىرىلغان تالمىش ئۆلكىلىك قۇرۇلتايىغا گۇچۇڭدىن ئىبراھىم ئەزىمى (ئۆزبېك) ۋەكىل بولۇپ قاتنىشىپ، گۇچۇڭنىڭ مىللىي مائارىپىنى يولغا قويۇش يۈزىسىدىن مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ بېرىش تەكلىپىنى قۇرۇلتايىغا سۇنغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت گۇچۇڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئەسلىدە بار بولۇپ كېلىۋاتقان خەنزۇ ئوغۇللار مەكتىپىنى مىللىي مەكتەپ قىلىشقا بوشۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن 1935 - يىلى 9 - ئايدا گۇچۇڭدا تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى مىللىي 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ بارلىققا كەلدى. بۇ مەكتەپ دەسلەپ قۇرۇلغاندا 70 - 80 ئوقۇغۇچىسى بار ئۇچ سىنىپلىق مەكتەپ ئىدى. بۇ مەكتەپكە ئىبراھىم مەجنۇن «گۈلشەن مائارىپ» مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەخمەتجان ئابدۇراخمانلار ئوقۇتقۇچى بولۇپ تەيىنلەندى. 1938 - يىلىچە بۇ مەكتەپكە 5 - مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. 1942 - يىلغا كەلگەندە دەسلەپكى 3 سىنىپتىن 9 سىنىپقا كۆپەيتىلىپ 70 - 80 ئوقۇغۇچىدىن 190 نەپەر ئوقۇغۇچىغا تەرەققىي قىلدى.

بۇ مەكتەپنىڭ تۇرتكىسى بىلەن شەھەر سىرتىدا بىر سىنىپلىق شەرقىي دەرۋازا شۆبە مەكتىپى، شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىر سىنىپلىق خابا شۆبە مەكتىپى قۇرۇلدى. ئوغۇللار مەكتىپىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ 1937 - يىلى 3 - ئايدا شەھەر ئىچىدە ئەخمەتجان ئەپەندىنىڭ مۇدىرلىقى تاتار مۇئەللىمە پەرۋىزەلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا 50 ئوقۇغۇچىدىن تەركىب تاپقان 3 سىنىپلىق 2 - قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ تەسىس قىلىندى.

شەھەر ئىچىدىكى بۇ 2 - قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ 1942 - يىلىغا كەلگەندە ئوغۇللار مەكتىپىگە ئوخشاشلا دەسلەپكى 3 سىنىپتىن 6 سىنىپقا، دەسلەپكى 50 ئوقۇغۇچىدىن 130 غا كۆپەيىپ، شەرقىي دەرۋازىدىكى ئوغۇللار شۆبە مەكتىپىگە بىر سىنىپلىق قىزلار شۆبە مەكتىپى قوشۇلۇپ قىزلار مەكتىپىمۇ كېڭەيدى.

گۇچۇڭ ناھىيىلىك 5 - مەكتەپ، 2 - قىزلار مەكتىپى 1935 - يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلغاندىن باشلاپ 1942 - يىلىغا قەدەر گۇچۇڭنىڭ مىللىي مائارىپى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بىلقتىن ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق يۇقىرى مەكتەپلەرگە كۆپلىگەن يارامللىق ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى مەكتەپ ئوتتۇرۇپ قايتىپ كېلىپ گۇچۇڭدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، گۇچۇڭ باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك ۋە باشقا كادىر يېتىشمەسلىك مەسىلىلىرى ھەل قىلىندى. بۇلار بىر مۇنچىلىرى تا ھازىرغىچە ناھىيىمىزنىڭ ھەرقايسى دارىلىرىدا رەھبەرلىك ئورۇندا ياكى باشقا ۋەزىپىلەردە ئىشلىمەكتە.

لەپ، سوتسیالىستىك قۇرۇلۇشىمىز ئۆچۈن ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشماقتا.

گومىنداڭ دەۋرىدىكى گۇڭچۇڭ مىللىي باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئەھۋالى

1940 ـ يىللىدىن باشلاپ جاللات شېڭ شىسەي ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى، پارتىيە، مەمۇرىي، ھەربىي، ساقچىلىرى تۇركۈملەپ شىنجاڭغا كىرىپ، شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان چېنتەنچە ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كوممۇنىستلار ۋە بىر تۇرك ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت ئىلغارلىرىنى تۇركۈملەپ باستۇرۇپ زىيانكەشلىك قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، شىنجاڭدا چوڭ خەلق ئۈچۈن سىياسىتىنى ۋە مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ بىر قەدەر ئوڭشالغان ۋە راۋاجلىنىۋاتقان ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن ـ كۈنگە يامانلىشىپ باشلىدى. جۈملىدىن گۇڭچۇڭدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر، بولۇپمۇ مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. گومىنداڭ دائىرىلىرى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ۋە مەكتەپنىڭ تۈرلۈك مەمۇرىي خىراجەتلىرى قاتارلىقلارنى ۋاقتىدا بەرمەي ئۆزۈپ قويدى، ھەتتا بىرنەچچە ئايلارغىچە مائاش ۋە تەمىنات بەرمىدى. ئوقۇتقۇچىلار تۇرمۇش قىيىنچىلىقىغا تۆپەيلىدىن

ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىنى تاشلاپ باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا، چەت ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار ئۆز ناھىيىسىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەر تەرەپكە كېتىشىگە ئەگىشىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ مەكتەپكە كېلىشى كۈندىن ـ كۈنگە ئازىيىپ، ھەر بىر سىنىپتا 10 نەچچىدىن ئوقۇغۇچى قېلىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىردا مەكتەپ پۈتۈنلەي يېپىلىپ قېلىش ھالىتىگە كەلدى. جۈملىدىن گۇڭچۇڭ ئوماچاڭ گۇڭشىسىنىڭ تاماكابۇلاق دېگەن يېرىدە، كەيگۇڭ چەنتۇۋەنزە دېگەن يېرىدە ئەينى ۋاقىتتا قازاق چارۋىچىلار ئۆزلىرى ئاچقان خەلق باشقۇرۇشىدىكى 2 سىنىپلىق قازاق باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ تاقىلىپ قالدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى گۇڭچۇڭ مىللىي مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىش ئەھۋالى

گۇڭچۇڭ ناھىيىسىدىكى مىللىي مەكتەپ ئازادلىق ئەرپىسىگە قەدەر يەنىلا ئىككى ئورۇندا بولۇپ، سىنىپ سانى 15 تىن، ئوغۇل ـ قىز ئوقۇغۇچىلار 320 دىن ئاشمايتتى.

ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە مىللىي سىياسەتنىڭ شانلىق نۇرى ئاستىدا گۇڭچۇڭ ناھىيىسىنىڭ مىللىي مائارىپى تۇغرا نىشانىنى بويلاپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، 1984 ـ يىلىغا كەلگەندە ئەسلىدىكى 15 سىنىپلىق 2 ئورۇندىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى 44 مەكتەپكە، 15 ئورۇندىكى قازاق باشلانغۇچ مەكتىپى 29 غا، ئومۇمىي سىنىپ 215 (ئۇيغۇر سىنىپى 75، قازاق سىنىپ

140) قا، ئەسلىدىكى 320 نەپەر ئوقۇغۇچى 3904 كە (ئۇيغۇر 1871، قازاق 2033)، ئەسلىدىكى 10 نەچچە نەپەر ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچىلار 362 نەپەرگە (ئۇيغۇر 138 نەپەر، قازاق ئوقۇتقۇچى 224 نەپەر) گە كۆپەيدى. بۇنىڭدىن سىرت 10 ئورۇندا مىللىي تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپمۇ بار بولۇپ، بۇنىڭ بەشى ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتىپى، بەشى قازاق ئوتتۇرا مەكتىپىدۇر. بۇ 10 ئورۇندىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە 39 سىنىپ، 1051 ئوقۇغۇچى بار (ئۇيغۇر 461 نەپەر، قازاق 590 نەپەر). بۇ 9 سىنىپلىق تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 37 نەپەر ئۇيغۇر - ئۆزبېك ئوقۇتقۇچى، 59 نەپەر قازاق ئوقۇتقۇچىلىرى بار.

يۇقىرىدىكى مەكتەپلەر ئىچىدە قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلىرى دۇڭۇەن گۇڭشې چارۋىچىلىق مەيدانى، خوجىيەن گۇڭشې چارۋىچىلىق مەيدانى، بەنجىگۇ گۇڭشې چارۋىچىلىق مەيدانى، ئوماچاق گۇڭشې، چۈدىن مۇچاق قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان. ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر گۇچۇڭ شەھەر ئىچىگە، ئەرتۇڭ دادۇي چاۋزى دادۇي، كاربز گۇڭشې قاتارلىق جايلاردىكى مىللىيلار قويۇق ئولتۇراقلاشقان دادۇي ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى قايسى چارۋا رايونلىرىغا ئورۇنلاشقان. بۇنىڭدىن سىرت چارۋىچىلىقنىڭ كۆچمەنلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تەسىس قىلىنغان كۆچمە مەكتەپلەرمۇ بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر چارۋا رايونىدىكى پۈتۈن ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ ۋاقتىدا مەكتەپكە كىرەلىشى ۋە 4 پەسلىنىڭ ھەممىسىدىلا ئوخشاشلا ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولالىشىغا كاپالەتلىك قىلىۋاتىدۇ.

گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ مىللىي مائارىنى تونۇشتۇرۇش

بويىلاپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكىدەك سەۋىيىگە يېتەلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مائارىپ ئۇچۇن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان ئېھتىياجلىق - ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ يېتىشىپ چىقالىشى جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە مىللىي سىياسەتنىڭ ئەملىيلىشىشى، شۇنىڭدەك گۇچۇڭ مىللىي مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان پىشقەدەم دۇگامەت ئەپەندى، ئىبراھىم مەجىدى، ئەخمەتجان ئەپەندى، غەنى ئەپەندى، ئابدۇجىلىل ئەپەندى قاتارلىق پىشقەدەم ئۇستازلارنىڭ ۋەتەن ۋە خەلق، مىللەت ئۇچۇن ھارماي - تالماي ئىشلەپ، ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. شۇنىڭ ئۇچۇن گۇچۇڭ ھەر مىللەت خەلقى پارتىيىگە تۇمەن مىڭ رەھمەت ئوقۇيدۇ. شۇنىڭدەك مەرھۇم دۇگامەت ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ مائارىپ ساھەسىدە كۆرسەتكەن خىزمىتىگە يۇقىرى باھا بېرىدۇ ھەم ئۇنىڭ مائارىپىدىكى رولىنى روھىدىن ئۆگىنىدۇ.

ئىلاۋە: بۇ ماتېرىيال بەزى پىشقەدەم كىشىلەرنىڭ سۆزلىرى ۋە قىسمەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يېزىلدى. چۈملىدىن ئۆزىمىزمۇ شۇ ئىشلارنىڭ ئىشتىراكچىلىرىدىن بولغانلىقىمىز ئۇچۇن ئېسىمىزدە قالغانلىرىنى يېزىپ چىقتۇق. بولۇق بولماسلىقى مۇمكىن، يولداشلارنىڭ يېتىشمەسلىكلىرىمىزگە قارىتا تۇزىتىش پىكرىنى بېرىشىنى سورايمىز.

ئاستانه يېزىسىدا يېقىنقى زامان پەننىي ماۋارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى

(ماقالىنى تۇرپان ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى تۈزگەن).

ئاستانە يېزىسى — يالقۇنتاغنىڭ 5 كىلومېتر جەنۇبىدا ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە، تۇرپان بازىرىنىڭ 32 كىلومېتر شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە يېزىسىدا بىر قەدەر بالدۇر ئېچىلغان پەننىي مەكتەپ 1911 ـ يىلدىكى شىتەك مەكتىپى بولۇپ، بۇ مەكتەپ ھەر بىر مەھەللىدىن بىردىن بالىنى مەجبۇرىي ئالغان. ئوقۇغۇچىلارغا خەنزۇ تىلى ـ يېزىقىدا دەرس ئوقۇتاتتى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مەشىق ئاكا دېگەن ئادەم بولۇپ، خەنزۇچە تىل يېزىقىغا كامىل ئىدى. بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم كېچەكلىرى پۈتۈنلەي كونا خەنزۇ پوسۇنىدا بولۇپ، پۇپەكلىرى قارا دوپپا كەيدۇرۇپ، بىر تال ئۇزۇن چاچ قويدۇرغان، ئۇزۇن قارا چاپان كەيدۇرگەن. بۇ مەكتەپنىڭ مەقسىتى خەلقىمىزنى نامراتلىق، نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش ئەمەس، ئەكسىچە شۇ ۋاقىتتىكى مۇستەبىت ئەمەلدارلارنىڭ قولچومىقى تۇڭچى (تەرجىمان) يېتىشتۇرۇشنى ئاساس قىلغان. بۇ مەكتەپتە كېرەمشا تۇڭچى، ئابدۇل بۇساق، ھۇشۇر پۇچۇق، روزى شېخ، مۇخپۇل خەلپە قاتارلىق 40 نەپەر ئوقۇغۇچى ئىككى يىل ئوقۇپ كېيىن تارقىلىپ كەتكەن.

(1)

1913 ـ يىلى ۋەتەنپەرۋەر مەھمۇت مۇھتىنىڭ تەشەببۇسى ۋە بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلىشى بىلەن ئاستانە يېزىسىدا تۇنجى مىللىي ماۋارىپ بارلىققا كەلدى. مەھمۇت مۇھتى تەجاۋەت سەۋەبى بىلەن 1910 ـ 1913 ـ يىللىرى رۇسىيىگە بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاتار، ئۆزبېك زىيالىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، خەلقىمىزنى قانداق قىلىپ مەدەنىيەتسىزلىك، نادانلىقتىن قۇتقازغىلى بولىدۇ، دېگەن سۆھبەتلەردە بولغان. زىيالىلار ۋە بىلىملىك كىشىلەر ئۇنىڭغا ئالدى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ خەلقىنى ئاقارتىش كېرەك دېگەن مەسلىھەتنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇت مۇھتى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئېچىشقا بەل باغلاپ، 1913 ـ يىلى رۇسىيەدىكى تاتار زىيالىلىرىدىن ھەيدەر ئەپەندى، ھەيرانى ئەپەندى قاتارلىقلارنى ئاستانىگە ئېلىپ كېلىپ ئىنىسى گۈسۇل مۇھتىنىڭ قوروسىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا بىر سىنىپلىق يېڭى پەننىي مەكتەپنى تۇنجى قېتىم تەشكىل قىلغان. مەكتەپنىڭ ئىسمىنى مەھمۇدىيە مەكتىپى دەپ ئاتىغان.

بۇ مەكتەپتە ھەيدەر ئەپەندى مۇتەئەسسىپ جاھىللارنىڭ «جەدىت» دەپ ھاقارەتلىشىگە تاقابىل تۇرۇپ، ئۇچ يىل تىرىشىپ

چانلىق كۆرسىتىش بىلەن تۇرپان، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، پىچان، لۈكچۈن، ئاستانە، قارغۇجا قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئابدۇرۇسۇل قەييۇمى، مۆمىن ئەخمەت، شاۋدۇن ئەپەندى، دۇگا- مەت ئەپەندى قاتارلىق 40 نەپەر ئۇقۇغۇچى ئۇقۇپ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاستاندا ساۋاتسىز، نادان، خەت تونۇمايدىغان ھالەت پەيدىنپەي ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر بالا- لىرىنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، يېڭىچە ياشلار مەيدانغا كېلىشكە باش- لىغان. لېكىن خەلقنى ئاقارتىش، مەدەنىيەتكە باشلاش، يېڭى پەننىي مەكتەپ ئېچىش — ئوڭۇشلۇق بولۇۋەرمىگەنىدى، بەل- كى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم جاھىل مۇتەئەسسىپ دىندارلارنىڭ كۆچلۈك قارشىلى- قى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ئۇيغۇر ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ئەمگەك ساۋادەت، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىقلار بولغانىدى.

مەھمۇت مۇھىتى ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر بىر مائارىپ- چى بولغانلىقى ئۈچۈن، 1917 ـ يىلى رۇسىيەدە لېنىن رەھبەرلى- كىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىمي غەلبە قىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، موسكۋاغا بېرىپ بىلىملىك زىيالىلار بىلەن ئۇچرىشىپ، سوۋېتتىن (مۇھەببۇللا ھوببۇلى، ئايالى گۈلەندە ئابىستاي، ئەلى ئىبراھىم، ھىساممدىن ئەپەندى، شاھى شەرەپ يەھىمى قاتارلىق) 6 نەپەر ئوقۇتقۇچىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن ئايالى گۈلەندەم ئابىستاينى ئاستانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، 1920 ـ يىلى ئىككى سىنىپلىق مەھمۇدىيە مەك- تىپىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغا-

ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىغا ھەر ئايدا بىر سەردىن پۇل تۆلەپ ئوقۇغان. ئوقۇش خىراجەتلىرىنى مەھمۇت مۇھىتى تەمىنلەپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتلاردا سوۋېتتىن كەلگەن شاھى شەرەپ دېگەن ئوقۇتقۇچى لۈكچۈنگە بېرىپ يېڭى پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، بىر نەچچە ئاي ئوقۇتقاندىن كېيىن لۈكچۈندىكى ۋاقلارنىڭ «جەددت» دەپ ھاكارەتلىشىگە ئۇچراپ، شۇ ۋاقىتتىكى ياڭ زېڭشىن ھۆ- كۈمىتىگە تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بوينىغا زەنجىر تاقاق ئېسىلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ ئۆلتۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. مۇھەببۇللا ئەپەندى 1921 ـ يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئاستاندا ۋاپات بولغان. ئايالى گۈلەندەم، ئوغلى پاتىخ، قىزى پاتىخە بىلەن تۇل قالغان. 1925 ـ يىلى چۆچەككە بېرىپ، يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملىق ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1923 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئاكىسى گۇسۇل مۇھىتى ئۈرۈمچىدىن ئايباس نەجىبنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ ئاستاندا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، ئىككى يىل بالا ئو- قۇتقان. كېيىن يەنە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۇسقۇنلۇقى بىلەن مەكتەپ تارقىتىپ تاشلانغان.

1931 ـ يىلىغا كەلگەندە مەھمۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستاندا بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل قىلىنغان. بۇ مەكتەپتە ئابدۇرۇسۇل قەييۇمى، داۋامەت خۇدايارى قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ مەكتەپنىڭ تەمىناتى، ئوقۇتۇ- چىلارنىڭ قەغەز ـ قەلەملىرىنى مەھمۇت مۇھىتى تەمىنلەپ كەلگەن. 1931 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتى ئوغلى ئەنۋەر بىلەن بىشتىنى ۋە يولدىشىنىڭ ئىنىسى قاسىم پەرسانى نۇرغۇن پىلتۇن ـ تىللالار بىلەن تەيەنجىنگە ئوقۇش ئۈچۈن ماڭدۇرغان.

بۇلار يولغا چىقىپ قۇمۇلغا بارغاندا خوجىنىياز ھاجى بۇلار-
نىڭ پۇل - مالىلىرىنى تارتىۋېلىپ، ماجۇئېيى ئارقىلىق شىد-
جاڭغا قايتۇرۇۋەتكەن. كېيىن بۇلارنىڭ پۇل ۋە مال - مۇلۈك-
لىرىنى شېڭ شىسەي تارتىۋالغان.

✧ ✧ ✧

خوجىنىياز ھاجى يېتەكچىلىك قىلغان قۇمۇل دېھقانلار
ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن 1932 - يىلى ئاستانىدا دېھقانلار
قوزغىلىڭى باشلىنىپ، ئاستانىدىكى مەھمۇدىيە مەكتىپىدە ئو-
قۇغان ياشلار مامۇت سېجاڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلابقا قاتنىشىپ
قەشقەرگە بارغان. مەھمۇت مۇھىتى بىلىم ئىگىلىرىگە تەشنا
بولۇپ، ئاستانىدىن بارغان ياشلارنى 1934 - يىلى قەشقەردىن
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنۋېرسىتېتىغا (ساگۇغا)
ئوقۇشقا چىقارغان. بۇلار 3 يىل ئوقۇپ مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن
كېيىن 1937 - يىلى قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى
جايلىرىغا ئورۇنلىشىپ رەھبەرلىك خىزمىتىلەردە بولغان.

1935 - يىلى ئاستانىدا ئىككى سىنىپ قىزلار مەكتىپى
تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارغا ئايشەمخان ۋە پاتىمەخانلار
ئوقۇتقۇچى بولغان. ئىككى سىنىپتىكى 60 نەپەر ئوقۇغۇچى
قىزلار مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن تايانچى ئوقۇتـ
قۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.

(2)

1934 - يىلى ئاپرېل ئۆزگەرىشىنىڭ تەسىرى ۋە مەھمۇن
مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل

قىلىنىپ، ئۇنىڭغا داۋامەت خۇدىيارى مۇئەللىم بولغان. بۇ مەك-
تەپنىڭ خراجىتىنى مەھمۇت مۇھىتنىڭ بالىلىرىغا ۋەكالەتەن
ئابدۇللا پەرمان تەمىنلەپ كەلگەن. 1935 - يىلى بۇ سىنىپ
مەكتەپ تەمىناتىغا ئۆتكەن. شۇ يىلى يەنە ئاستانە
ئۇيۇشما تەرىپىدىن بىر سىنىپ تەشكىل قىلىنغان. بۇ سىنىپ-
لار 6 يىللىق سىستېمىدا بولۇپ، بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىغان.

1938 - يىلى مۇئاۋىن رەئىس خوجىنىياز ھاجىنىڭ
تەشەببۇسى بىلەن بىر خەنزۇچە ئوقۇتۇش سىنىپى تەشكىل
قىلىنغان، بۇ سىنىپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى پىچان تۇيۇقلۇق ماۋان
شاڭپورى بولغان. مەكتەپ خراجىتىنى بىر يىل خوجىنىياز
ھاجى تەمىنلىگەن، كېيىن ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكەن.

1938 - يىلى خەنزۇچە ئوقۇش توختىتىلىپ ئۇيغۇرچە
مىللىي تىل - يېزىقتا ئوقۇغان. بۇ سىنىپلار 1939 - يىلى 6 -
ئايدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۇرۇمچى تېخنىكوم
مەكتىپىگە، داربىلمۇئەللىمىنگە ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە
ئوقۇشقا چىققان. قالغان 30 نەپىرى قىسقا مۇددەتلىك
كۇرستا ئوقۇپ تايانچى ئوقۇتقۇچى بولغان. شۇ ۋاقىتتىكى
دەرسلىكلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان بولۇپ، ئوقۇلۇدد-
غان دەرسلىكلەر تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبە-
ئەت، بوتانىكا، تارىخ، ئەمىر سائادەت، ئەشياھىيە، تەنتەربىيە،
شېئىر، رەسىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

يىللىق ئىمتىھان ئاتا - ئانىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
ئېغىزچە ئوچۇق ئېلىناتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى
ئوقۇتقۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن رەخ سوغا قىلاتتى.

1934 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى مەدەنىي - مائارىپىنىڭ

تەسىرى بىلەن ئاستانە 5 قىشلاق بۇاستە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇپ، يېزىلاردا مەدەنىي - مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 5 قىشلاق بويىچە 32 سىنىپ مەكتەپ تارقاق ھالدا تەشكىللەنگەن. مەكتەپ ئورۇنلىرى شەخسلەرنىڭ قوروسىدا بولغان. بۇنىڭدا جىددىي لازىم بولغان ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1934 - يىلى تۇرپان، توخسۇن، پىچان ناھىيىسىدىن بولۇپ 50 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، 6 ئايلىق كۇرس ئېچىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى 3 ناھىيىگە تەقسىم قىلغان، بۇ ۋاقىتتىكى مائارىپ خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خەلقتىن ئېلىنىدىغان ئۆشرە - زاكات، قۇربانلىق ئۈچەي - تېرىلەرنى يىغىۋېلىش ۋە ئىئانە توپلاش ئارقىلىق ھەل قىلغان.

1937 - يىلى ئاستانە پەيچۇسوسىنىڭ سوجىگى ۋە ئۇ - يۇشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ھەسەن ئېلىيوۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھەر بىر بايلارغا بىر سىنىپتىن سىنىپ سېلىشنى ۋەزىپە قىلىپ، 8 سىنىپ سالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن 8 سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكتەپ بارلىققا كەلدى. 1940 - يىللاردا مەدەنىي - مائارىپ شۇنداق تېز تەرەققىي قىلىۋاتقان، مىللەتلەر باراۋەرلىكتە گۈللەپ - ياشناۋاتقان، خەلقنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، زىيالىلار قەد كۆتۈرۈپ، يۇرەكلىك ھالدا پەننىي دەرس ئۆتەلەيدىغان، سەنئەت ئىشلىرى راۋاجلانغان ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلار كۈندۈزى ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلىسە، ئاخشىمى چوڭلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش ئىشىنى ئېلىپ بارغانىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ئاستانىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى نەپسە ئىشلىرى يولغا قويۇلغان، ئارتىسلىرى ئۇيۇشما خىزمەتچىلىرى، ئاستانە مەكتەپ

خىزمەتچىلىرى ۋە ئامما ئىچىدىكى سەنئەتتىن خەۋىرى بارلار ئىدى. قويۇلىدىغان تىياتىرلار: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ھەققىدىكى سەھنە ئەسەرلىرى، «سامساق ئاكاڭ قايتىپ كەلدۇ»، «بەختسىزلەر»، «پاشاخان»، «چىمەنگۈل»، «غېرىپ سەنەم» قاتارلىق ئوپېرالار، كونسېرت ۋە كومېدىيىلەر بولۇپ، سەھنىدە ئويىنالغاندا تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغانىدى. يېڭى ئويۇن قويغان ۋاقىتلاردا ئاستانىنىڭ شارائىتىدا ئايالالارنىڭ رولغا چىقىشىغا يول قويۇلمىغانلىقتىن ئەرلەر ئايالچە روللارنى ئويناپ چىققانىدى.

ئاستانە مەكتىپىدە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ھەم ياخشى يولغا قويۇلغان. مەسىلەن: كاناي - دۇمباقلارنى چېلىپ، ھەربىي تۈزۈم بىلەن مېڭىش، ۋالىبول، ۋاسكېتبول، پۇتبول ئويناش، سەكرەش، ئارغامچا تارتىشىش، تورنىك ئويناش، رەگبىتكە ئويناش، تاغقا چىقىش، پىرامىدا ئويناش، چۈيۈن توپ، گرانات ئېتىش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇلغان. شۇ ۋاقىتلاردا مەكتەپتە ئىشلىتىدىغان بورنى تاغدىن سېگىرتاش ئەكىلىپ ئۆزلىرى بور ياساپ ئىشلەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشلىتىدىغان ئوقۇش قوراللىرى سامان قەغىزى تاشتاختا، قېرىنداش قەلەمدىن ئىبارەت ئىدى.

مىللىي تەرەققىياتنى كۆرەلمىگەن قانخور شېك شىسەي مىللىي مائارىپنى تۇنجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئاستانە مەدرىسىنىڭ ئورنىغا كۇلۇب سېلىشنى بۇيرىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما تەرىپىدىن مەدرىسىنىڭ كونا ئۆيلىرىنى بۇزۇشقا كىرىشكەندە، تۇرپان ناھىيىلىك قورچاق ساقچىنىڭ باشلىقى گۇ جۇيجاڭ ئاستانىدىكى ھۇشۇر گەيجاڭ، ئاددىل شېخلارنى قۇترىتىپ نوچىل ئاخۇنۇنىڭ مۆھرىنى قايتۇرۇپ يۇقىرىغا ئەرز قىلدۇرغان. شۇنىڭ

بىلەن شېك شىسەينىك كۆرسەتمىسى بويىچە گۇجۇيجاك ئاستا-
نىگە كېلىپ چوك يېغىن ئېچىپ، دىنىكلارغا بۇزغۇنچىلىق قىل-
غان قارا نىيەت بۇزۇقلارنى قولغا ئالغىنىمىز دەپ، 1940 - يىلى
8 - ئايدا ئاستانە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىك رەئىسى ھەسەن ئەلە-
يۇپ، كاتىپى لىتىپ باقى، مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈم باشلىقى
قاسىم ھابىللارنى كويزا - كىشىلەر بىلەن چۈشەپ ئېلىپ كېتىپ
شېك شىسەي تۇرمىسىدە يوقاتقان. شۇ قاتاردا شېك شىسەي
يەنە شۇملۇق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئاستانە يېزىسىدىن 72 نەپەر
ئادەمنى تۇتۇپ قاماققا ئېلىپ، ئۇلارنىك بىر قىسمىنى تۇرمىدە
تۇرلۈك ۋاستىلەر بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرگەن، يەنە بىر قىسمىنى
تاغارغا سېلىپ قىيناپ ئۆلتۈرگەن. ھەتتا ئۇلارنىك جەسەتلىرى-
نىمۇ ئىگىلىرىگە بەرمىگەن. شۇندىن كېيىنلا مائارىپ، ئوقۇش -
ئوقۇتۇش ئىشلىرى پەسەيشكە باشلىغان.

1944 - 1945 - يىللىرى، يەنى ۋۇجۇدۇكىشن شىنجاڭغا
ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرلەردە ئاستانە يېزىسىنىك مائارى-
پى تېخىمۇ چۈشكۈنلىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار ھەر تەرەپلىمە زەربىگە
ئۇچراشقا باشلىدى. ئەمەلدارلار چىرىكلىشىپ ئۇلارنىك خىيانەت-
چىلىك، پاراخورلۇق قىلىش ئىشلىرى چېكىدىن ئاشقانىدى. ئە-
مەلدارلار ئۆزلىرى قوش مائاش ئېلىشتىن تاشقىرى زور دەرە-
جىدە خىيانەتچىلىك قىلاتتى، پۇلنىك پاخاللىشىشىدىن ئوقۇتقۇ-
چى، ئىشچى، خىزمەتچىلەرنىك مائاشىنى كېچىكتۈرۈپ بېرىش بىلەن
ئاردىدىن پايدا ئالاتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلار بولسا ئايمۇ-
ئاي مائاش ئالالمىغانلىقتىن كېچىكتۈرۈپ بېرىلگەن پاخال پۇل
بىلەن ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ
ئىنتايىن قىيىن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىدى.

مەسىلەن: ئىلغار ئوقۇتقۇچى ئەنۋەر يۇسۇپنى مىسالغا
ئالساق ئەتىگەندە مەكتەپتە دەرس ئۆتۈپ، چۈشتىن كېيىن
تويلاردا ناغرا چېلىپ، كاۋاپ سېتىپ، ئاخشىمى مۇزدوزچىلىق
قىلىپ ئىنتايىن جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگەن. كېيىن ئاستاندە
تۇرمۇشىنى قامدىيالماي ئۇرۇمچىگە چىقىپ كېتىپ مائارىپ نازا-
رىتىگە ئىشقا ئورۇنلاشقان. 1947 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا خىز-
مەت بىلەن بارغاندا يەكەندە جۇفاڭگاك تەرىپىدىن قولغا ئېلىپ
نىپ ل، مۇتەللىپلەر قاتاردا دەھشەتلىك ئۆلتۈرۈلگەن.

1946 - يىلدىن شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر مەسئۇت
رەئىس بولۇپ تۇرغان دەۋر بولۇپ، بۇ مەزگىل ئاستاندا مائا-
رىپ ئىشلىرى پەسەيىپ ئارقىغا چېكىنگەن دەۋر بولدى. بۇ ۋا-
قىتتا مەكتەپلەردە پانتۇركىستلىق تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان.
بۇلار مەكتەپنى «ئوقۇل»، ئوقۇتقۇچىنى «ئۆگىرەتمەن»، ئوقۇ-
غۇچىنى «ئۆگىرەمەن»، يولداش دېگەننى «مايغىلى» دەپ ئاتاش -
نى تەشەببۇس قىلغان. شۇ ۋاقىتلاردا مەكتەپلەردە ئېيتىلىدى-
غان شېئىرلار مەسئۇتنى ماختاپ ئېيتىلىدىغان بولۇپ، «مە-
سئۇت سەبىرى ئاتىلىك ئۇلۇغ، ئاتىلا — چىنگىز — تىمۇر دۇنيانى
تىترەتكەن» دېگەندەك شېئىرلار ئوقۇلاتتى، مەسئۇت رەئىس
بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە پۇل پاخاللىشىپ ئوقۇتقۇچىلارنىك
مائاشىغا ھېچنەرسە كەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. بەزىدە ھەتتا
مۇئاشىنى ئايمۇ - ئاي ئالالماي 3 - 4 ئايدا ئارانلا بىر قېتىم
بېرەتتى. مەسىلەن: مەكتەپ كاسسىرى رازاق نىياز 9 نەپەر
ئوقۇتقۇچىنىك 3 ئايلىق مۇئاشىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئال-
غىلى بېرىپ، بانكىدىن ئالغان پۇلنى مەپە كىرا قىلىپ تۇرپان
يېڭى بازىرىدىن كونا بازىرىغا ئېلىپ كەلگەن. شۇنچىۋالا پۇل-

نىڭ ھەممىسىگە سېتىۋالغان نەرسىسى - خۇرجۇنىنىڭ بىر بېشىغا سوپۇن، يەنە بىر بېشىغا پېڭتوزا بولۇپ، شۇنى ئوقۇتقۇچىلارغا تارقىتىپ بەرگەن. مەكتەپ ئىشچىسى تاشپولاتنىڭ 3 ئايلىق مائاشىغا بىر قاپ سەرەڭگە كەلمىگەن. ئوقۇتقۇچى ماقىتنىڭ بىر ئايلىق مائاشى ئۈچۈن بىر سېۋەت پۇل كەلگەن، ئەمما ئۇ پۇلغا بىر سېۋەت كۆمۈر كەلمىگەن. شۇ ۋاقىتتىكى خەلقلەر ئارىسىدا «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە كىرگەن چاشقانلارنىڭ قورسىقى ئېچىپ كېتىپ ھاسا تايىنىپ چىقىدۇ» دېگەن سۆزلەر تارقالغان. ھەتتا ئوقۇتقۇچىلار تۇرمۇش قىيىنچىلىقى دەستىدىن قىمار ئويناشقا ئوخشاش قالاق يوللارغا مېڭىشقا مەجبۇر بولغان.

1949 - يىلى ئاستانىدە ئوغۇللار - قىزلار دەپ ئىككى مەكتەپ بولۇپ، ئوغۇللار 7 سىنىپ ئوقۇغۇچى 290 نەپەر، قىزلار 7 سىنىپ ئوقۇغۇچىسى 279 نەپەر، قىز - ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار جەمئىي 569 نەپەر، ئوقۇتقۇچىلار ئارانلا 19 نەپەر بولغان.

1913 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە مەكتەپ پۈتتۈرگەن سىنىپ27، ئوقۇغۇچىسى 1113 نەپەر. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ، ئۇلارشىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىپ ئۆز جايلىرىدىكى مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ھەسسىلىرىنى قوشۇپ كەلدى. شۇ ئەھۋاللارنىمۇ ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئازادلىقتىن بۇرۇن مەكتەپلەر چىرىك سىياسەتنىڭ تەسىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىدارە قىلىشتا ئاڭلىق ئاساستا بولماستىن، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش، ھاقارەتلەش بىلەن ئىدارە قىلغانىدى. مەسىلەن: ئۈچ قېرىلىق بەنزە بىلەن، چۈشۈق بىلەن، شاپىلاق بىلەن ئۇرۇش، تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇپ بېشىغا ياكى قولىغا ئوچ، تۆت كېسەك

ئېلىپ قويۇش، قول كۆتەرتىپ تۇرغۇزۇپ قويۇش، بېشىنى تامغا تىرەپ تۇرغۇزۇپ قويۇش، چېچىنى يۇلۇش، قاراڭغۇ ئۆيلەرگە سولاپ قويۇش، قىش كۈنلىرى مۈز ئۈستىدە تۇرغۇزۇپ قويۇش، چىمداش قاتارلىق تەن جازالىرىمۇ بولۇپ ئۆتكەن. شۇنىڭدەك ئاڭلىنىشقا ناھايىتى سەت بولغان ھاقارەت سۆزلەر بىلەن ھاقارەتلەش ئىشلىرىمۇ بولۇنغان. ئاستانە يېزىسىدا ئازادلىقتىن بۇرۇن دىنىي مەكتەپ كۆپ ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن دىنىي مەكتەپ كېمىيىشكە باشلىغان. 1954 - يىلى 5 ئوقۇندىكى دىنىي مەكتەپتە 159 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قۇرئان، ئەمرى - سائادەت قاتارلىقلارنى ئوقاتتى. 1951 - يىللىرى مەكتەپلەرگە ھەپتىسىگە 2 سائەتتىن دىنىي دەرس ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، سىرتتىن قاربلار كىرىپ دەرس ئۆتەتتى. ئۇلارغا مائاش بېرىلەتتى. كېيىن دىنىي دەرس ئوقۇتۇش پروگراممىدىن چىقىرىۋېتىلگەن.

ئۆلكىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە شىنجاڭدا ھەممە ئىش يېڭىچە بولۇپ يېزىمىزدا دېھقانلار قەد كۆتۈرۈپ، كونا فېئودالىق تۈزۈمگە خاتىمە بېرىلدى ھەمدە ئىجارە ھەققى كېمەيتىلىپ، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، مائارىپ ئىشلىرىمىزمۇ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇرۇن خۇراپاتلىقنىڭ تەسىرى ۋە مۇتەئەسسىپ دىنىي كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن ئوغۇللار مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى ئايرىم بولغان، 1952 - يىلغا كەلگەندە ئوغۇل - قىزلار مەكتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاستانە مەركىزىي مەكتىپى بولۇپ قۇرۇلدى. سىنىپ سانى 18 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى ئوغۇللار 320 نەپەر، قىزلار 308 نەپەر، جەمئىي 628 نەپەر بولدى. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى -

خىزمەتچىلەر 38 نەپەر، ئەرلەر 19، ئاياللار 19 نەپەر بولدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىدە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەر 4 نەپەر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 24 نەپەر ئىدى.

ئۆلكىمىز ئازاد بولغان 34 يىلدىن بۇيان پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاستانە يېزىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپەيتىلىش بىلەن بىللە مەكتەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتى جەھەتتىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇ قاتاردا ئاستانە مەركىزىي مەكتەپ ۋە شۆبىلىرىگە يېڭىدىن سىنىپ - ئىشخانىلار سېلىندى. مەسىلەن: ئاۋات شۆبە مەكتەپكە يېڭىدىن 10 سىنىپ، 4 ئىشخانا، يۇقىرى مەھەللە شۆبە مەكتەپكە يېڭىدىن 15 سىنىپ، 8 ئىشخانا، دولقۇن شۆبە مەكتەپكە 12 سىنىپ، 4 ئىشخانا، ئەششامەلى شۆبىسىگە 12 سىنىپ، 4 ئىشخانا سېلىندى. خەلق ھۆكۈمىتى ۋە مائارىپ ئورۇنلىرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن 1982 - 1984 - يىللىرى يېڭىدىن زامانىۋى 16 سىنىپ ۋە قەۋەتلىك سىنىپ بىناسى سېلىنىپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئازادە يېڭى سىنىپلاردا دەرس ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. ھازىر مەكتەپنىڭ سىنىپ سانى 44 بولۇپ، 1950 - يىلىدىكى 14 سىنىپقا سېلىشتۇرغاندا 30 سىنىپ ئاشقان. ئوقۇغۇچىسى 1472 نەپەر بولۇپ، 1950 - يىلدىكى 569 نەپەرگە سېلىشتۇرغاندا 34% ئاشقان. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر 77 نەپەر بولۇپ، 1950 - يىلدىكىدىن 57% ئاشقان. 1950 - يىلدىن 1984 - يىلىغىچە مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى

161 سىنىپلىق، 5778 نەپەر بولۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرگەن سىنىپ 117 ، ئوقۇغۇچىسى 5281 نەپەر بولغان. 1980 - يىلدىن باشلاپ ئالدى 43 يىل، كەينى 30 يىل خىزمەت ئىستاژىغا ئىگە بولغان 18 نەپەر پىشقەدەم ئوقۇتقۇچى دەم ئېلىشقا چىقتى. ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھالىدىن داۋاملىق خەۋەر ئېلىپ تۇرماقتا.

يوپۇرغا ناھيىسىنىڭ مائاربپ تەرەققىياتىدىن ئەسلىمە

ئىگەم خېلىل

ناھىيىمىز يوپۇرغا ئەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەرگە قاراشلىق بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر يېڭىشەھەردە بىرلا خەنزۇچە مەكتەپ بار ئىدى. بۇنىڭدا ئوقۇغانلار كېچىك ئەمەلدار، تىلماچ (تەرجىمان) بولاتتى. ئەپسۇسكى بۇ مەكتەپتە باشقا مىللەتنىڭ بالىلىرى ئوقۇيالمايتتى. قەشقەر كونىشەھەردە چوڭ مەدرىسە ۋە دىنىي مەكتەپلەر بار ئىدى. يېزىلاردىمۇ دىنىي مەكتەپ بولۇپ، يېڭىچە پەننىي مەكتەپ يوق ئىدى، شۇڭا يېڭىچە پەن تەرەققىياتى قاتارلىقلاردىن گەپ ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ فېئودالىق خۇراپى ئادەتلىرى ھۆكۈم سۈرەتتى. ئومۇمىي خەلق ساۋاتسىز بولغاچقا نادانلىق، جاھالەت پەردىسى ئۇلارنىڭ ئەزەر دائىرىسىنى توسۇپ، دۇنيا ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز قاراڭغۇلۇقتا ئۆتمەكتە ئىدى.

1931 - يىلى قۇمۇلدىن چىققان خوجىنىيازھاجى، تۇرپان ئاستانىدىن چىققان مەھمۇت مۇھىتى، مەخسۇت مۇھىتى ۋە كۇچاردىن چىققان تۆمۇر ئېلى قاتارلىق مۆتىۋەر زاتلار خەلقنى مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ھوقۇقتا باراۋار ئەركىنلىكتە

ياشايدىغان بىر كۈنگە يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن كەڭ دېھقانلار ئاممىسىغا يېتەكچىلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتەردى. بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتتى. جۇملىدىن ئۈزۈن يىلدىن بېرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن يېڭ زېڭ-شىن ئۆلتۈرۈلۈپ جىن شۇرېن تەختكە چىقتى، لېكىن ئۇ ئىچكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن قارشىلىققا ئۇچراپ تەختتىن ئاغدۇرۇلۇپ ھاكىمىيەت 12 - ئاپرېل ئىنقىلابى ھاكىمىيىتى بىلەن ئالماشقاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى مائارىپچىلىرىمىزنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدا يېڭىچە مائارىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. شىنجاڭدا ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك مائارىپ ئىدارىلىرى قۇرۇلۇپ، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش، پەن مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى. شۇ ۋاقىتتىكى مەسچىت ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇۋاتقان تالىپلار ۋە خەلپەت، قارىلارنى ئاساس قىلىپ يېڭىچە ئوقۇتۇش، يېڭى مەكتەپلەر ئېچىپ ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ئۆسمۈرلەرنى قوبۇل قىلىپ، يېڭىچە پەننىي بىلىملەر بىلەن ئوقۇتۇش ئىشلىرى باشلاندى.

جۇملىدىن ناھىيىمىز يوپۇرغىدىمۇ يېڭىچە مائارىپ يولغا قويۇلۇپ يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئەڭ دەسلەپ يەكشەنبە بازار غوجىلىق قوروسىدا بىر سىنىپلىق، يوپۇرغا قازىخانىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلدى، يوپۇرغا ئەبزەل قۇمغا بىر مەكتەپ سېلىندى، شۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەر كېڭىيىپ 11 سىنىپقا يەتتى. بۇرۇنقى دىنىي مەكتەپلەر ئۈيۈشما قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ پۈتكۈل تەمىناتىنى ئۈيغۇر ئۈيۈشما ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

1934 - يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت ئالماشقان

«12 ـ ئاپرىل» دا داغدۇغىلىق بايرام ئۆتكۈزۈلەتتى. جۇملىدىن قەشقەر ۋىلايەت بويىچە سەككىز تاشتىكى ئىككى دەريا ئارىلىقـ ىدىكى مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام پائالىيىتىگە ھەرىيلى مۇئەللىم ۋە ئوقۇغۇچىلار بولۇپ مىڭلاپ كىشى قاتنىشاتتى. بۇ بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن زور تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى بولاتتى. مەنمۇ بۇ چاغدا ئوقۇغۇچى بولۇپ ناھىيىمىزدىن تاللىنىپ بېرىلگەچكە، بۇ پائالىيەتلەرگە ئۇچ قېتىم قاتناشقانىدىم.

ناھىيىمىز يوپۇرغا 39 ـ يىلى‌يېرىم ناھىيە (شەجىۋي) بولۇپ قۇرۇلۇپ 1940 ـ يىلىدىن كېيىن رەسمىي ناھىيە بولغان. بۇ مەزگىللەردە ناھىيىدىكى پۈتۈن مائارىپ راسخوتى ئۇيۇشمىلار تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن. 1943 ـ يىلىغا كەلگەندە ئەبزەل قۇمدىكى مەكتەپ، بولۇمە، سىيەك، ئاچچىق، يەكشەنبە بازار غوجىلىق ھويلىدىكى مەكتەپ بولۇپ جەمئىي‌بەش مەكتەپ‌ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈلۈپ شەنلى مەكتەپ بولدى. قالغان مەكتەپلەر ۋە يېزىلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ تەمىناتى تاكى 1952 ـ يىلىغا قەدەر ئۇيۇشما تەرىپىدىن تەمىنلىنىپ كەلدى. 1952 ـ يىلى ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسىي كىرىم مەنبەئى بولغان ئۆشرە ـ زاكات ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇيۇشمىلارمۇ ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋە ـ زىپىسىنى تاماملىدى. شۇنىڭ بىلەن بارلىق مائارىپ راسخوتلىرى ھۆكۈمەت مالىيەسىدىن بېرىلىدىغان بولدى. ئۇمۇمەن مائارىپ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ زور قەدەم بىلەن راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ھەققىدە ئەسلىمە

ئەسەدىن ناسىرى

بۇ ئەسلىمىدە 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى (ئاپرىل ئۆزگىرىشى) دىن 1944 يىلى 10 ـ ئاي (غۇلجا 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى) غا قەدەر بولغان 11 يىللىق جەريان ئۈستىدە توختالدىم، چۈنكى، بۇ ۋاقىتلاردا مەن مەدەنىي ـ مائارىپ ساھەسىدە ئىشلىگەنىدىم. شۇڭا ئۆز ئەملىيىتىمدىن ئۆتكەن ۋە بىلگەن ئەھۋاللارنى ھەقىقىتى بىلەن ئەسلەپ يېزىپ چىقتىم.

شىنجاڭدا 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپرىل ئۆزگىرىشى بولۇپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ شىنجاڭنى باشقۇردى. ئۇ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى تۈزۈپ چىقىپ ئېلان قىلدى، كېيىن «ھۆكۈمەتنىڭ كۆز ئالدىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەر» دېگەن كىتابنى يازدى ۋە ئۆزىنىڭ ئالتە سىياسىتىنى شەرھىلىدى. ئۇ، مۇشۇ سىياسەتنىگە ئاساسەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، بولۇپمۇ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، شۇرالار ھۆكۈمىتى (سوۋېت ئىتتىپاقى) بىلەن دوست بولۇشنى كۆپرەك تەشۋىق قىلدى، ماركسىزمنىمۇ تەشۋىق قىلدى،

شىنجاڭ دائىرىسىدە ماركسىزمغا دائىر كىتاب - ژۇرناللار تار-قىلىشقا باشلىدى، بۇ چاغدا، يەنە جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپ تەكتلىنىپ، بىرلىكسەپ ژۇرناللىرىمۇ چىقىشقا باشلىدى، مەدەنىي-مائارىپ ئىشلىرىغمۇ كەڭ يول قويۇلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق يۇقىرى مەكتەپلەر تەسىس قىلىندى، ھەرقايسى جايلار-دىمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىلمۇئەللىمىن، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە كەچ كۇرسى مەكتەپلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز مىللىتىدىن چىققان مەرىپەتپەرۋەر زىيالىلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە باشلامچىلىقى بىلەن مەدەنىي - مائارىپنى يۇكسەلدۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىندى. ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ بۇ ئىشلار دەسلەپ قىلىپ يولغا قويۇلدى.

ئىلىدا مائارىپ سىكسىيەسىنىڭ ① قۇرۇلۇشى

1933 - يىلى 12 - ئاپرىل ئۆزگىرىشى بىلەن ئىلىدىكى ھەر مىللەت مائارىپپەرۋەر زاتلارنىڭ تەشەببۇسى ئارقىسىدا 27 كىشىدىن تەركىپ تاپقان مائارىپ سىكسىيەسى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا نەجىپ ئەپەندى، ھېمىت سەئىدىلەر باشلىق بولدى. سۇلتان ئاخۇن ھاكىم، مەتيۇسۇپ ھاجى، نىزامىدىن ئەپەندى، ھۇسەينبەگ، نەمان ئاخۇن، ھېمىت سەئىدى قاتارلىق كىشىلەر ھەيئەت ئەزاسى بولدى. بۇ تەشكىلات تەركىبىدە مەدەنىي-مائارىپ، تەشۋىقات، تەشكىلات ۋە مالىيە ھېساباتتىن ئىبارەت بۆلۈملەر تەسىس قىلىنىپ، ھەر قايسىسى ئۆزىگە مۇناسىپ

① سىكسىيە — روسچە سۆز بولۇپ بۆلۈم، تارماق مەنىسىدە

ئىشقا كىرىشتى. بۇ تەشكىلات خەلق مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 30 باب، 250 ماددىلىق بىر سىركول (نىزام-نامە خاراكتېرلىق يولىيورۇق) تۈزۈپ، پۈتۈن ۋىلايەت بۇيىچە ئېلان قىلىندى. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ ئوقۇتۇش پروگراممىسى تۈزۈپمۇ ئېلان قىلىندى، بۇ سىركولدا ھەرقايسى ناھىيە ۋە يېزا - قىشلاقلاردا ھازىر بار بولغان مەكتەپلەرنى راۋاجلاندۇرۇش، مەكتەپ يوق جايلاردا مەكتەپ قۇرۇش، كەچ كۇرسلار ئېچىش، باشلانغۇچ ۋە خەلق مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش، مائارىپنى يېتەرلىك راسخوت بىلەن تەمىنلەش، مەكتەپ بىنالىرى سېلىش، خەلق ئىچىدە مەكتەپ سېلىپ بەرگۈچىلەرنى قارشى ئېلىش، بۇلارنى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىپ تەقدىرلەش، ئۆشرە - زاكات قاتارلىقلارنى بىر تۇتاش بىغۇلىپ مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلىش، خەلقنى ئىختىيارىي ئىئانە بېرىپ، يارەدەم قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىش، مالىيە ھېسابات ئىشلىرىنى قاتتىق ئىنتىزام ۋە تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي تەكشۈرۈشنى چىڭ تۇتۇش قاتارلىق ئىشلار كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك بۇ ھەقتە ئالاھىدە «مۇراجىئەتنامە» تۈزۈپ ھەر قايسى جايلارغا تارقىتىلغان ۋە مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان.

شۇنىڭ بىلەن بىللە مەكتەپلەرنى ئوقۇتقۇچىلار بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلار قوبۇل قىلىش ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئېلان چىقىرىلىپ، ئوقۇتۇش ئىقتىدارى بار ۋە ئوقۇتقۇچىلىقنى خالايدىغان كىشىلەرنى تىزىملاش ئىشى يولغا قويۇلغان. بۇ ئېلان چىقىرىلىش بىلەن يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا مەلۇماتلىق يولۇپ 200 گە يېقىن كىشى ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇرغان

بۇلار جايلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر، ئوقۇتقۇچى ۋە يارده‌مچى ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەقسىم قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچى مەسلىسى ھەل قىلىندى، بۇلار ئىچىدىكى يۇقىرى بىلىملىك زىيالىلار: بورتالا ئوتتۇرا مەكتىپى، سۇيدۇك كۇرەدىكى دارىلمۇئەللىمىن، غۇلجا شەھەر ئۇچ دەرۋازا مەكتىپى، روشەن مەكتەپ، مۇرات مەكتەپ، خەيرىيە مەكتەپ، يارده‌م مەكتەپ، ئۆزبېك مەكتەپ، تاتار مەكتەپ، رۇس مەكتەپ قاتارلىق چوڭ-راق مەكتەپلەرگە ئەۋەتىلدى.

1934 - يىلى ۋىلايەت مەركىزى غۇلجىدا 3 ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، بۇ كۇرسقا مەكتەپلەردىكى ئىلمىي مۇدىرلاردىن يۇقىرى ئوقۇتقۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ، بىلىم ئاشۇرغاندىن كېيىن ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇلدى. يەنە شۇ يىلى، مائارىپ سىكسىيەسى مەكتەپ مائارىپىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن «مائارىپ ئىلمىي كوللېگىيىسى» قۇرۇپ چىقتى، بۇ كوللېگىيە مەرۇپ سەئىدى، دامولا رازى، ھۈسەينبەگ، ھاشىم گۈھەر باقى، ئۆسمان يۇنۇس، خۇدابەردى تالىپ، سىراجىددىن، ئەخمەتجان قاتارلىق زىيالىلاردىن تەركىب تاپقانىدى، بۇ كوللېگىيە مەكتەپ مائارىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، ئوقۇتۇش پروگراممىسى تۈزەش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى، مالىيە، ئىقتىساد جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا يارده‌ملەشتى.

مائارىپ سىكسىيەسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىلمدا دەسلەپ قىلىپ مىللەتلەر كۇلۇبى، ئىلى گىمنازىيىسى، ئۆزبەك مەكتىپى، تاتار مەكتىپى، رۇس مەكتىپى، كۇرەدىكى سەفەن مەكتىپى،

شەھەر ئىچىدىكى شەرق مەكتىپى، خەيرىيە مەكتىپى، روشەن مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەرنىڭ بىناسى سېلىندى، ياكى بەزىلىرى رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلدى. ئۆزبېك كۇلۇبى، رۇس كۇلۇبى قاتارلىق بىنالارمۇ مۇشۇ ۋاقىتتا سېلىنىغانىدى. بۇ سىكسىيە ۋە كوللېگىيىلەر ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، 5 - كورپۇس ئالدىدىكى باھائىددىن باي كەنتىدە، كېيىن دامولا جاللاب قوروسى ۋە سىدىق شاكىيۇ قورولىرىدا ئىش ئېلىپ بارغانىدى. بۇ تەشكىلاتلار ئىلىدا مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى دەسلەپ يولغا قويۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدا خېلى كۆپ خىزمەتلەر ئىشلىدى.

ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

1934 - يىللىرى شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئورۇمچىدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردىمۇ شۇبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن ئىلىدىمۇ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تارقاتقان يولىورۇق ۋە نىزامنامىگە ئاساسەن ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇش تەييارلىقى باشلاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالاھىدە تەييارلىق ھەيئىتى قۇرماقچى بولۇپ، مائارىپ سىكسىيىسىنىڭ تەركىبىدىكى ھەيئەتلەر بۇنىڭ ھەيئەتلىرى بولدى. يەنە ھېكىمبەگ خوجا، نەزەر خوجا، ئابدۇلمۇتەئالى خەلپە، سېيتئوالدىباي قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى كۆپەيتىلىپ ھەيئەت بولدى. شۇنداق

قىلىپ تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلدى، بۇ ھەيئەتنىڭ دائىملىق ئىشلىرىنى نەجمې ئەبزى، ھېمىت سەئىدى، ئاروپ سىراجى قاتارلىق كىشىلەر بېجىردى. ئاقارتىش ئۇيۇشمىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ۋىلايەت بويىچە (بورتالا، ئارشاڭلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ناھىيە ۋە يېزا - قىشلاقلاردىن ۋەكىل چاقىرىپ قۇرۇلتاي ئېچىپ، شۇ قۇرۇلتايدا ئۇيۇشما تەشكىلىنى قۇرۇش ۋە سايلام ئۆتكۈزۈش تەييارلىقى باشلاندى. بۇ ھەقتە جايلارغا ئۇقتۇرۇش تارقىتىلدى. ئىلى گېزىتىدىمۇ ئېلان چىقىرىلدى. شۇنداق قىلىپ ۋىلايەت بويىچە 282 ۋەكىل سايلىنىپ قۇرۇلتايغا قاتناشتى. ھەرقايسى ئىدارە، ھەيئەت مەسئۇللىرىدىن بولۇپ، جەمئىي 302 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. بۇ قۇرۇلتايغا ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىنمۇ ۋەكىل قاتناشتى، ئىلى مىللەتلەر كۆلۇبىدا (ھازىرقى تەنتەربىيە سارىيىدا) قۇرۇلتاي ئېچىلىپ سايلام ئۆتكۈزۈلدى.

1934 - يىلى 11 - ئايدا «ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكالاندى، بۇنىڭ ھەيئەتلىكىگە ھېكىمبەگ خوجا، مۇتەئالى خەلپە، ھۆسەينبەگ، نەمان ئاخۇن، سۇلتان ئاخۇن، رەھىمجان سابىر ھاجى، ئايۇپ-بەگ، ئوسمان ئاخۇن، ئەخمەتجان، غاپپار ۋەلىباي، قاسىم مىراپ، قەمرالىدىنبەگ ئەيسا ھاجى، ئۇمىت ھاجى (بورتالادىن)، شايى ئاخۇن (سۇيدۇكدىن)، تىيىپ ھاجى، قاسىمجان قەمبىرى، جالالىدىن يەھيارى، نەجمې ئەبزى، مەرۇپ سەئىدى. شېرىپ قارى، دامۇللا رازى، مىجىت مۇسابايۇپ قاتارلىق كىشىلەر سايلاندى. رەئىسلىككە تىيىپ ھاجى، مائاۋۇن رەئىسلىككە مەتيۇسۇپ ھاجى، سۇلتان ئاخۇنلار، مەسئۇل كاتىپلىققا

قاسىمجان قەمبىرى سايلاندى، ئۇيۇشمىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈملىرىگىمۇ مەسئۇل كىشىلەر بەلگىلەندى. تەشكىلات بۆلۈمىگە مەرۇپ سەئىدى، مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈمىگە ھاشىم گۆھەر باقى، سانايى نەپىسە بۆلۈمىگە جالالىدىن يەھيارىلەر بەلگىلىنىپ ئىشقا كىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى تولۇقلىنىپ، بۇ بۆلۈم شتاتلىرى رەتلەندى. ئەڭ ئاۋۋال مەدەنىي - مائارىپنى رەتلەش، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش نەزەردە تۇتۇلدى. شۇ ۋاقىتتىكى زىيالىلاردىن ھاشىم گۆھەر باقى، سىراجىدىن، تۇختى خوجا، مەرۇپ سەئىدى، ھېمىت سەئىدى، دامۇللا رازى، ئەخمەتجان زوھرە يىلقىباي، تۇرسۇن تاھىرى، ئالىم ئەيسا، ئۆمەر سابىرى، پەردىخە قاتارلىق كىشىلەردىن تەركىب تاپقان بىر كوللېگىيە تەشكىللەندى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي مەكتەپلەردە ۋە زەرۋات، چىلەك، كەتمەن قاتارلىق جايلاردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردە بىلىم ئالغان رۇسچە لاتىنچىنى پىششىق بىلىدىغان بىلىم، قابىلىيىتى ئۇستۇن زىيالىلار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىشتىراكى بىلەن مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى ۋە دەرسلىك قوللانمىلىرى تۈزۈلۈپ نەشىر قىلىنىشقا باشلىندى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىپ تارقىتىلغان 1 - سىنىپتىن 10 - سىنىپقا قەدەر دەرسلىك قوللانمىلارمۇ ئۆزبېكچە ۋە لاتىنچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ تەييارلاندى، شۇنداق قىلىپ ئېلىپبە، ئاناتىلى، گراماتىكا، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئەخلاق قاتارلىق قوللانمىلار كۆپلەپ بېسىپ تارقىتىلدى. بۇ ۋاقىتتا، ئېلىمىزدە ۋە شىنجاڭدا تەييارلانغان دەرسلىك

قوللانملارمۇ ئىلمغا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىـو-
قۇتۇش قوللانملىرى بىر قەدەر تولۇقلاندى.

بـۇ مـەزگىلدە ئـوتـتـۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ۋە ئۇلاردا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى تېز كۆپەيىشكە باشلىدى. دەرسلىك كىتابلارغا بولغان ئېھتىياجـنى قامدىيالمىدى. مۇشۇ ئېھتىياجـنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇيغۇشما تەرىپىدىن تاشلاپ-كىدە بىرجايىنى ئىجارىگە ئېلىپ كەڭ كۆلەملىك بىر كـۇتۇپ-خانا ئاچتى. بۇنىڭغا داۋۇتجان مۇدىر قىلىپ بـەلـگىلـەنـدى. بۇ كىتابخانا ئېلىمىزدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىققان ھەر-خىل كىتاب، ژۇرناللارنى تۇركۇم-تۇركۇم تالدۇرۇپ كېلىپ مەكتەپلەرنى تەمىنلىدى. بۇنىڭ سودا ئوبـوروتىمۇ ئىنتايىن ياخشى بولدى، بۇ پۈتۈن ماتارىپچىلارنى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇ-چىلارنى ۋە خەلق ئاممىسىنى ئۈزىگە جەلب قىلدى.

بۇ كۇتۇپخانىنىڭ يېنىدا يەنە خەيرىيە مەكتەپ (ئايخان مەكتىپى) قارىمىقىدا بىر مەدەنىي بۇيۇملار ماگىزىنى قۇرۇلۇپ، بۇنىڭغا تۇردى قاشاڭ مۇدىر بولدى، بـۇ ماگىزىنغا يـەرلـىك ۋەتەنپەرۋەر ۋە مەدەنىيەتپەرۋەر زاتـلار ئىئانـە يـاردەم قىلىپ ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆپ مـەدەت بـەردى. بـۇ ماگىزىن ھەر خىل ئوقۇتۇش قوللانملىرى، كىتاب، ژۇرنال، ئـوقـۇتۇش ۋە تەنتەربىيە ئەسۋابلىرى قاتارلىق مەدەنىي بۇيۇملارنى كـۆپـلەپ سېلىپ تىجارەتنى جانلاندۇردى. بۇنىڭ سودىسى ۋىـلايەت بو-يىچە ھەممە ناھىيە ۋە يېزا-قىشلاقلارغا قارىتىلدى. بـۇنـىڭ سودا ئوبوروتىمۇ ئىنتايىن ياخشى بولۇپ، دەسمايىسى كۆپـەي-دى. بۇ ماگىزىن خەيرىيە مەكتەپنىڭ پۈتۈن خىراجىتىنى، ئوقۇتـ-قۇچىلارنىڭ (32 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى) ماتاشىنى ۋە ئوقۇغۇچـ-لارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى تەمىنلىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمـا 1934 - يىلىدىن بـاشلاپ، ھـەر يىلـى يازلىق تەتىلدىن پايدىـلىنىپ، ئوقۇتقۇچـىلار كـۇرسى ئېچىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇشقا ئـەھمىيەت بـەردى. بـۇ كـۇرسقا 1934 - يىلـى 300 كىشى، 1935 - يىلـى 400 كىشى، 1936 - يىلـى 500 كىشى، 1937 - يىلـى 600 كىشى، 1938 - يىلى 800 كىشىگە كۆپەيدى. بۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئىمتىھان ئارقىلىق تاللاپ، ھەر قايسىسى ئـۆز قـابىلىيىتىگە يارىشا مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىندى، بۇلاردىن قـابىلىيەتـلـىك كىشىلەرنى كۆلىمى بىر قەدەر زور نۇقتىلىق مەكتەپلەرگە مەسـ-ئۇل قىلىپ ئەۋەتىلدى. مەسىلەن: شەھەر ئىچىدىكى ئۈچ دەر-ۋازا مەكتەپكە ھاشىم، گۆھەر باقى، خەيرىيە مەكتەپـكە زۆھرە يىلقىباي، ياردەم مەكتەپكە تۇرسۇن تاھىرى، تاتـار مـەكتەپـكە ئاروپ سىراجى، ھەيرانباغ مەكتەپكە دامۇللا رازىلارنى ئەۋەتىپ رەھبـەرلىكىنى كـۈچـەيتتى. شۇنىڭـدەك يېزىـلاردىكى چـوڭ-راق مەكتەپلەر، مەسىلەن: يۇقىرىقى پەنجىم، بايانداي، چۈلۇقاي، بوربوسۇن، ئارا ئۆستەك، قاش، قارا بـاغ مەكتەپلىرىـدەك 5 سىنىپلىقتىن يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئاساسىي پىداگوگىكىلىق ئوقۇتـ-قۇچىلار بەلگىلەپ ئەۋەتىلدى. شۇنىڭدەك بورتالا، جىك، چاپ-چال، سۇيدۇك، نىلقا، موڭغۇلكۆرە، تېكەس قاتارلىق جايلاردىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرگىمۇ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلار بەلگىلەپ بېرىلدى.

بۇنىڭدىن باشقا بىلىمى تۆۋەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمـ-نى ئاشۇرۇش ۋە ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش ئۈچۈن بەيتۇللا مەكـ-تەپتە ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەيدىغان كەچكۈرسى ئېچىلغان. بۇنىڭـ-دا سەيپۇللايوپ، ئىسمائىل ھۇزۇللايوپ، تۇردى قادىر قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيىلىك زىيالىلار دەرس ئۆتۈپ ئوقـۇتقۇچىلارنـىڭ

يىلنىم ئاشۇرۇشىغا تۆرتكە بولغان.

بۇ مەزگىللەردە، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەردىن شەھەر ئىچىدە 28 مەكتەپ، غۇلجا ناھىيىسىدە 8 چوڭ مەكتەپ، 73 شۆبە مەكتەپ جەمئىي 81 مەكتەپ بار ئىدى. قالغان ناھىيىلەردە 66 مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ پۈتۈن خىراجىتى ئۇيۇشما تەرىپىدىن بولاتتى. ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەردىن ھەر جەھەتلەپ تولۇقلىنىپ، مۇنتىزىملاشقانلىرى ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىناتتى. ئەڭ دەسلەپ قىلىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ سانى 10 دىن يۇقىرى بولۇپ، ھەممە جەھەتتىن تولۇق ۋە مۇنتىزىملاشقانلىرىدىن دۆڭ مەھەللىدىكى روشەن مەكتەپ، قارا دۆڭدىكى يارداەم مەكتەپ، خەيرىيە مەكتەپ، ئۈمىد مەكتەپ، ھەيرانباغ مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەر ھۆكۈمەت ھىسابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئىشلىرى

ۋىلاتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى بولۇپ، بۇ ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئىشلىرىنى بېجىرىدى. ئاۋۋال باشلاپ ھەر قايسى ناھىيىلەردە ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشمىلارنى تەسىس قىلىشقا كىرىشتى. رايون ۋە چوڭ-راق يېزىلاردا تارماق ئۇيۇشمىلار قۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا غۇلجىدا 11 ناھىيە بار ئىدى. 11 ناھىيىدە 11 ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشما قۇرۇلدى. غۇلجا شەھەرگە قاراشلىق قارا دۆڭ، دۆڭ مەھەللە، تاش كۆۋرۈك، قازانچى، ناغرىچى، ھەيرانباغ قاتارلىق رايون ۋە يېزىلاردا تارماق ئۇيۇشما قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىلارغا كەڭ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيۇشما ئەزاسى

قوبۇل قىلىندى. بۇلارغا ئۇيۇشما ئەزاسى دېگەن كېنىشكا تارقىتىلدى. كېنىشكا تارقىتىلغاندىن كېيىن ئەزا بولغۇچىلارمۇ كۆپەيدى. بۇلاردىن ئەزالىق بەدىلى ئېلىندى. ئەزالىق بەدىلىدىن كىرگەن كىرىممۇ ئاز بولمىدى.

بۇ ئەزالار يىلنىم سەۋىيىسى، قابىلىيىتى ۋە ئارتۇقچىلىقىغا قاراپ، ھەر خىل ۋەزىپىگە تەينىلەندى. ئۆشرە-زاكات يىغىش، ئىختىيارىي ئىئانە توپلاش، ھېسابات ئىشلىرىغۇ ئايرىم كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھەر بىر شۆبە ۋە تارماق ئۇيۇشمىلار يېنىدا قىرائەتخانا، يىلىيارتخانا، چايخانا، قېمىزخانا، كاۋاپ ساتىدىغان دۇكان ۋە ھەر خىل مال ھەم لاتارى ئويناىدىغان ماگىزىن قاتارلىقلار ئېچىلدى. بۇلارغىمۇ مۇۋاپىق كىشىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بۇنىڭدىن باشقا ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما يېنىدا، 16 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر تەپتىش ھەيئىتى بارئىدى. بۇنىڭدا بىر نەپەر تەپتىش رەئىسى بارئىدى. دائىم ناھىيە ۋە تارماق ئۇيۇشمىلارغا بېرىپ خىزمەت ۋە مالىيە ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇرۇدىغان 3 نەپەر تەپتىش ئەزاسى بولاتتى. بۇلار دائىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، خىزمەتلەرنى يەكۈنلەپ تۇراتتى، شۇڭا، ئۇيۇشمىلارنىڭ خىزمەت ئۇنۇمىمۇ ياخشى بولغانىدى.

سانايى نەپسە ئىشلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى

ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيۇشما 1934 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى نەپسە دۆلۈمى تەسىس قىلىشـ

نى قارار قىلىپ، بىر تەييارلىق كۇللىگىيىسى قۇردى. بۇ كۇللىگىيە تەركىبىدە، تېيىپ ھاجى، قاسىمجان قەمبىرى، جالالىدىن يەھيارى، مەرۇپ سەئىدى، مۇھەممەت ئىلى ئاقساقال، ئەخمەتجان تۇردى، نەزەرخان خوجا، قاسىم قىسمىتى، خۇدا ۋەردى تالىپ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى، بۇلارنىڭ پىلانلىق ھالدا تەييارلىق كۆرۈشى بىلەن سانايى نەپسە بۆلۈمى رەسمىي قۇرۇلدى. ئاتاغلىق سازەندىلەر جەلىپ قىلىندى، جۇملىدىن سۈيدۈگدىن روزى تەمبۇرنى ئالدۇردى. شۇنىڭدەك ئىسكرىپكىچى سەيدۇللەم، چالغۇچى مەرۇپ ناسىرى، ھۇسەيىن تەمبۇر، سازچى ئابدۇنەبى، غىجەكچى تېيىپ ئاخۇن، چالغۇچى نۇرمۇھەممەت ناسىرى، تەمبۇرچى مەتتاھىر، غۇپۇر، دۇتارچى سايىت ئاكا قاتارلىق سازەندىلەر جەلىپ قىلىندى. ئايالىلاردىن رازىيە خانىم، تۇرانخانىم، ھەجەرخانىم، پەرىدە، شەكۇرە قاتارلىقلار جەلىپ قىلىندى. ئەينى ۋاقىتتىكى زىيالىلار ۋە ھەۋەسكار يىگىتلىرىدىن ئىبارەت ئۇيۇشتى، شۇنىڭ بىلەن «قانلىق داغ»، «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھاد - شىرىن»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىق چوڭ ئوپېرا ۋە سەھنە ئەسەرلىرى سەھنىلەشتۈرۈلدى. بۇ ئويۇنلار تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. ھەر قېتىم سەھنىدە قويۇلسىلا، ئارقىدىن قايتا قويۇلسا دېگەن تەلەپلەر ۋە چاۋاكلار يېڭراپ تۇردى. 1935 - يىلىنىڭ باشلىرى ئىلى مىللەتلەر كۇلۇبى (ئۇيغۇر، قازاق كۇلۇبى) نىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن تويى ئۆتكۈزۈلگەنىدى. بۇ تويغا بېغىشلاپ «غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسى سەھنىدە ئوينالدى. بۇ تويغا ئىدارە، جەمئىيەت مەسئۇللىرى، يۇرت مۆتەۋەرلىرى بولۇپ 600 دەك كىشى قاتناشقان. بۇلار بۇ ئوپېرا-

نىڭ غەلىبىلىك ئوينالغانلىقىنى كۆرۈپ، زور تەسىرات ئالدى، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىلى مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلدى. پۈتۈن ئىلى غەلىبە تەنتەنىسىگە تولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما ۋە سانايى نەپسەنىڭ ئورنى خەلقە تېخىمۇ روشەن تونۇلدى. سانايى نەپسە ئىقتىساد ۋە ھەممە جەھەتتىن يۆكسىلىشكە باشلىدى، نۇرغۇن مۇزىكانتلار، ناخشىچىلار، ئەدىبلەر ۋە ھەۋەسكارلار ئۆزلۈكىدىن سانايى نەپسە تەركىبىگە كىردى، شۇنىڭ بىلەن سانايى نەپسە تەركىبىدە 12 نەپەر يازغۇچى، 35 نەپەر مۇزىكانت (چالغۇچى)، 25 نەپەر ئارتىس، 15 نەپەر ئارتىسكا بولۇپ، جەمئىي 87 نەپەر كىشى ئىشلەيدىغان بولدى. لاۋازىمەتچى، دىكراتور قاتارلىقلار بۇنىڭ سىرتىدا.

بۇ چاغدا ئوقۇتقۇچى خانىملاردىن گۈلسۇم نەزەرى، ئامىنە قادىرئۇا، ئالتۇنخان، سەلىمە زىياۋۇدۇن، داناخان قاتارلىقلارمۇ سانايى نەپسە ھەۋەسكارلىرى ئىدى. ئاتاغلىق مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتا، ئەخمەتجان بارات، سۇلتان مۇرات، قىزىقچى قاسىم ساماۋەر، ھاسان تەمبۇر، ھۇسەن تەمبۇرلەرمۇ قاتناشقان. شۇنىڭ بىلەن ئىلى سانايى نەپسە ئىشلىرى تېخىمۇ جانلىنىپ، جاماەتچىلىكنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. بۇ چاغلاردا، خەلق ئىچىدىكى توي - تۆكۈن، مەشرەپ ئولتۇرۇشلارغىمۇ سازەندە ۋە ئارتىس - ئارتىسكىلارنى تەكلىپ قىلىپ قاتناشتۇراتتى، بۇنداق تەكلىپنى ئالغاندىن كېيىن سانايى نەپسە بۆلۈمى تەرىپىدىن باردىغانلار كۆرسىتىلىپ بېرىلەتتى. سانايى نەپسەدە تەرتىپ، ئىنتىزام ئىنتايىن چىڭ ئىدى.

1938 - يىلغا كەلگەندە، يازغۇچى ئەنۋەر ناسىرنى ياردەم ھەكتەپتىن يۆتكەپ كېلىپ ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنـ-

دى. بۇ گۈرۇپپىغا يازغۇچى ئەدىبلەر ۋە تالانتلىق ئوقۇغۇچى-لارمۇ قاتناشتى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ، سىدىق نوروز، نۇرمۇھەم-مەت بوساقۇپ، ئا. ئابباسوپ، تاھىر دۆلەت، خۇدابەردى تالىپ، سىراجىدىن قاتارلىقلار بۇ گۈرۇپپىنىڭ ئىختىيارىي قاتناشچىلىرى ئىدى. بۇ چاغدا يەنە ئۇيۇشمىنىڭ مائارىپ بۆلۈمىگە زۇنۇن قادىر، مۇھەممەت مەنسۇرى، تەشۋىقات بۆلۈمىگە ئىلاخۇن ھەم-رايوپلار يۆتكەپ كېلىنگەنىدى. بۇ تالانت ئىگىلىرىنىڭ غەيرەتى بىلەن ئىجادىيەت ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ، نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرى رەتلەنگەن ۋە ئىجاد قىلىنغان، بۇ چاغدا، «لەيلى مەجنۇن»، «پەرىخون»، «گۈلنىسا»، «تاھىر - زۆھرە»، «گۈلەمخان» ..... قاتارلىق سەھنە كىتابلىرىمۇ قوشۇپ ئوينال-خانىدى.

بۇنىڭدىن باشقا بۇ سانايى نەپىسە بۆلۈمى ئىلى ۋىلايەتى بويىچە ھەممە ناھىيە، رايونلاردىكى شۆبە سانايى بۆلۈم-لىرىنىڭ ۋە ھەر قايسى مەكتەپلەردىكى سەنئەت كۆرۈكلىرىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى ۋە بۇلار ئۇچۇن كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۇرۇپ بېرەتتى. نەچچە نۆۋەت سازەندە-لەر يېتىشتۇرۇش كۇرسلىرى ئېچىپ، نۇرغۇن سازەندىلەر تەر-بىيىلەنگەن. بۇ كۇرسلاردا پېشقەدەم مۇقامچى مۇھەممەت مولا (كارۇشاك ئاخۇن)، روزى تەمبۇر، ھەسەن تەمبۇرنىڭ ماھارەت-لىرىدىن، ۋە «12 مۇقام» دىن دەرسلەر ئۆتۈلۈپ، سازەندىلەرنىڭ ماھارەت - تالانتلىرىنى ئاشۇرۇلغان ۋە ئۇلار داۋاملىق ئىجاد قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. بۇ چاغدا، ئىجادىي تۆھپىسى بارلارغا، تۆھپىسىگە لايىق ھەق بېرىلەتتى، ۋە يازغان ئەسەرلىرى بول-سا، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىناتتى.

دېمەك، بۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ مەدەنىي-مائارىپ جەھەتتىكى ۋە سانايى نەپىسە ئىشلىرى جەھەتتىكى خىزمەتلىرى ئوڭۇشلۇق ۋە ئۇتۇغلۇق ئېلىپ بېرىلماقتا ئىدى. لېكىن ئىش مۇنداق ئوڭۇشلۇق داۋام قىلمۇھەمدى. كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە، شېڭ شىسەينىڭ ساختا ئىقابى يىرتىپ تاشلىنىپ، تېررورلۇق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا تېررورلۇق باشلىنىپ، ئىلغار زاتلارنى تۇتقۇن قىلدى. جۈملىدىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغىمۇ «خائىنلارنىڭ ئۇۋىسى» دېگەن تۆھمەتنى چاپلاپ، ئۇيۇشما رەئىسى تىيىپ ھاجى ۋە قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدى. ئۇيۇشمىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى ئۆي - زېمىنلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ كەتتى. جۈملە-دىن ئۇيۇشما پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان «مىللەتلەر كۇلۇبى» بىنا-سىمۇ مۇسادىرە قىلىنىپ، كۇلۇب ئارقىدىكى ئىشخانا ۋە ئۆيلەر پېچەتلەندى. ئۇيۇشما قارمىقىدىكى پۈتۈن خادىملار، ئوقۇتقۇچىلار زور تەھدىت ئاستىدا قالدى. جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مىللىي مائارىپ ۋە سەنئەت ئىشلىرى خۇددى قاينىق قازانغا سوغاق سۇ قۇيغاندەك بىردىنلا توختاپ قالدى. ئۇيۇشما پالەچ ھالەتكە كېلىپ ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرمۇ خەلق كۇچىگە تايىنىپ ۋە ئۆز كۇچى بىلەن ئىش ئېلىپ باردى. مۇشۇ تەرە-قىدە 5 ئاي ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن خەلقنىڭ كۇچلۇك تەلە-پى بويىچە ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ رىياسەتچە-لىكىدە ئۇيۇشمىنىڭ چوڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇيۇشما رە-ئىسلىكىگە ئەخمەتخان روزى، مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە مىجىت مۇ-سابايۇپ ۋە ئابدۇراھمان مەخسۇملار سايلاندى، كەم ئورۇنلار تولۇقلاندى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكى

جايلارغا ئۇقتۇرۇلدى. ئۇيۇشما ئۆز ئىشىنى يەنە ئاۋۋالقىدەك باشلىۋەتتى. بېيجىڭ سايلانغان ھەيئەتلەر ئۇيۇشمىنىڭ كونا ئورنى ــ مىللەتلەر كۇلۇبىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ھۆكۈمەتتىن تەلەپ قىلدى. ئاممىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى ئارقىسىدا، مۇسادىرە ھەيئىتى بۇ كۇلۇبنى 10.000 تۇياق قوي، 10.000 خو ئاشلىق تۆلەش ھېسابىغا قايتۇرۇپ بېرىدىغان بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ بۇنىڭغا ئىقتىسادىي قۇربى يەتمىگەنلىكتىن ئاشلىقىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، قوينى قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى ئۇستىگە ئېلىپ تۆلەيدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ بۇ قوي ۋە ئاشلىقلار تۆلەپ بېرىلىپ چاي قايتۇرۇۋېلىندى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئەخمەتجان روزى، قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى ئىسھاق بەگلەر كېلىشىپ، بۇ كۇلۇبقا «ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى (ئۇ قا ق كۇلۇبى)» دەپ نام بېرىلىپ، ئورتاق باشقۇرۇلىدىغان بولدى. 1938 ــ يىلى ھازىرقى ياشلار كومىتېتى قىلىنغان جايغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىناسى سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما ئۆز خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، مەكتەپ مائارىپى ۋە سانائەت نەپىسە ئىشلىرىنى قايتا يولغا قويدى. لېكىن شېڭ شىسەي ئۆز زىنىڭ تېرورلۇق ھەرىكىتىنى توختاتمىدى. بەلكى تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ، زور تۈركۈمدە تۇتقۇنلۇق ھەرىكىتىنى يەنە باشلىدى. تەخمىنەن 1941 ــ يىللىرى بولسا كېرەك، ئۇيۇشما رەئىسى ئەخمەتجان روزى، ھەيئەتلەردىن نامان ئاخۇن قاتارلىق بىرقانچە كىشى قولغا ئېلىندى. ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە ھۈسەين تاراۋۇپ سايلاندى.

باندىت شېڭ شىسەينىڭ ئارقىمۇ ئارقا يۈرگۈزگەن تېرورلۇقى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىمۇ خەۋپلىك ئورۇنغا ئايلىنىپ

ھەممە كىشى بۇ ساھەدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا باشلىدى. ئۇيۇشما ۋە مەدەنىي ــ مائارىپ ئىشلىرى كۈنسايىن چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىدى. ئۇيۇشمىنىڭ زاپاس ئىقتىسادىمۇ تۈگەشكە باشلىدى. ئىلى سانايى نەپىسەسىدىكى تالانتلىق سازچىلاردىن مەرۇپ ئاكا، سەيدۇللەم، مەتتاھىر قاتارلىق 6 نەپەر كىشى ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا يۆتكەپ كېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى سانايى نەپىسەمۇ ئاجىزلاشقا باشلىدى. بېيجىڭ سايلانغان رەئىس ھەر قانچە قىلىپ باقسىمۇ ئىش ئەملگە ئاشمىدى. مۇشۇ ئەھۋال ئاستىدا، 1944 ــ يىلى ئىلى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلاندى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپ ئىشلىرى قايتا راۋاجلىنىشقا باشلىدى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللار ئايرىم يېزىلىدۇ.

شايار ناهيېسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

روزى ئىبراھىم

شايار ناهيىسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ناهيىلەرنىڭ بىرى. بۇ ناهيە كۆچا ناهيىسىنىڭ 80 نەچچە كىلومېتر جەنۇبىغا جايلاشقان، ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي شارائىتلارنىڭ تو- سالغۇلىرى سەۋەبىدىن بۇ ناهيىنىڭ ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىش تارىخى قوشنا ناهيىلەرگە نىسبەتەن كېيىن باشلانىدى. بۇ ناهيىدە 1934 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. يېڭىچە پەننىي مەكتەپىمۇ 1935 - يىلى قۇرۇلۇپ هازىر 50 يىلغا قەدەم باستى.

1931 - يىلى قۇمۇلدا خوجىنىياز هاجى باشچىلىقىدا زۇ- لۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ شىنجاڭدىكى بارلىق ئەم- گەكچى خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە كېڭىيىپ غەلىبىسىرى ئىلگىرىلىدى. بۇنىڭ نەتى- جىسىدە 1933 - يىلى «12 - ئاپرىل ئۆزگىرىشى» يۈز بېرىپ ئاخىرى مۇستەبىت جىن شۇرىنىڭ شىنجاڭ خەلقىنى نادانلىق - خۇ- راپاتلىق بىلەن تىزگىنلەپ تۇرغان ئەكسىيەتچى هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن جاهالەت - خۇراپاتلىقنىڭ كىشەنلىرى پاچاقلىنىپ، مەدەنىي - مائارىپقا يۈرۈش قىلىشنىڭ يولى ئېچىل-

دى. ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەل- پىگە بىنائەن ۋەتەننى، مىللەتنى قىزغىن سۆيۈدىغان هەر- قايسى مىللەتنىڭ ئىلىم - مەرىپەتچى، تەرەققىيپەرۋەر زاتلىرى ئۆزخەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ «خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قاتارلىقلارنى قۇرۇشقا كىرىشتى. شىنجاڭنىڭ هەممە ناهيە- لىرىدە هەرقايسى مىللەتنىڭ مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئاممىۋى تەشكىلاتى بولغان «خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن شايار ناهيە- يىسىدىمۇ 1934 - يىلى مەھەممەت نىيازهاجى ئەلەم ،ۋاهاپ هاجى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ تەشەببۇسى هەم ئالاهىدە كۈچ چىقىرىشى بىلەن «شايار ناهيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، ۋاهاپ هاجى رەئىس بولۇپ سايلاندى. بۇ خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى نادانلىق - جاهالەت ئاساريتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش يولىدا تەش- ۋىق - تەرغىبات ئىشلىرىنى كەڭ ئېلىپ بېرىپ، خەلق ئاممىسىنى يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئېچىشقا پائال رىغبەتلەندۈردى. نادان- لىق، جاهالەت دەردىنى تارتىپ ئازاب ئوقۇبەتتە كۈن كۆچۈرۈ- ۋاتقان شايار خەلقى ئۆز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇ- شۇپ، پۈلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ پەننىي مەكتەپ قۇرۇشقا كىرىشتى. ئوقۇتقۇچى هەل قىلىش ئۈچۈن هاجى ئەلەم ئاخۇنۇم، ۋاهاپ هاجىلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن خۇسۇسى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتى چىقىپ بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان ياش تالىپلاردىن تاللاپ ئەخمەتجان ياقۇپنى ئاقسۇ دارىلمۇللىمىنگە، تۆمۈر رازاق، ئابدۇۋايىت زا-

يىلارنى كۆچادىكى «تۆمۈرغازى» مەكتىپىگە ئەۋەتتى. بۇلار 1935 ـ يىلنىڭ 6 ـ ئايلىرىدا ئارقىمۇ ئارقا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شايارغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شايارنىڭ مائارىپ تارىخىدا تۇنجى ئوقۇتقۇچى بولغان بۇ 3 نەپەر ياش ناھىيىلىك «مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى» نىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۈيۈشما بىناسى ئىچىدە ئۇچ سىنىپلىق پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى. كېيىن ئاقسۇ ھەم كۆچادىن 2 ئوقۇتقۇچى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئىككى سىنىپ قوشۇلۇپ ئوقۇغۇچىلار سانى 180 نەپەردىن ئاشتى. بۇ مەكتەپ ئۈيۈشما قارىمىقىدا بولۇپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ھەم مەكتەپ مەۋرىيەت خىراجەتلىرى «خەلق ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى» تەرىپىدىن بېرىلەتتى. ئۈيۈشمىنىڭ ئاساسلىق كىرىمى خەلقتىن يىغىۋېلىنىدىغان ئۆشرە ـ زاكات بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاق ـ قارا ئاشلىق، مايلىق دان بىر مىليون جىڭغا، قوي ـ ئۆچكە قاتارلىق چارۋىلار 1500 تۇياقتا قەدەر توپلىنىپ كىرىم قىلىناتتى.

ئوقۇلىدىغان دەرسلەر: ھېساب (تۆت ئەمەل)، تىل ـ ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، ھۆسنىخەت، تەنتەربىيە ۋە باشقا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىلىم ـ پەنلەردىن دەرس بېرىلىپ، كۈندە 5 سائەت رەسمىي دەرس ئوقۇلاتتى.

مەدەنىي ـ مائارىپ دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ 1935 ـ يىلنىڭ كۈز ئايلىرىدىن باشلاپ گۇلباغ، تۇيۇقدى، يېڭى مەھەللە، مازار غوجام، يۇلتۇزباغ، نۇربېغ قاتارلىق 16 يېزىدىمۇ خەلق ئۆز كۈچىگە يۆلۈنۈپ يېڭىدىن مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىشقا كىرىشتى. ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1936 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لايا قەتلىك ئوقۇغۇچىلار

ئىچىدىن 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللىۋېلىپ ئۈيۈشما بىناسى ئىچىدە بىرسىنىپلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلدى. يەنە ئۈچ رۇمچىگە 3 نەپەر، ئاقسۇغا 3 نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ئەخمەتجان ياقۇبى باشلىق ھەممە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تىرىشىپ تەلىم ـ تەربىيە بېرىشى نەتىجىسىدە 1936 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوقۇتقۇچىلىق كۇرسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى. بۇ يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ئوقۇتقۇچىلارنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى ھەر قايسى ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەقسىم قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىدى. ئوقۇتقۇچىلار تەقسىم قىلىغان جايلارغا بارغاندىن كېيىن خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئىگە بولۇپ، خەلقنىڭ ئىلىم ـ بىلىمگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بىجانىدىل ئىشلەشكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان:

«مۇئەللىم بىز يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
ئىلىم ـ بىلىم نۇرلىرىنى خەلققە چاچىمىز.
ھارماي ـ تالماي ئىشلەش بۇ ئىرادىمىز،
ۋەتىنىمىز، مىللىتىمىزنىڭ سادىق ئوغلى بىز.
ياشا ۋەتەن، ياشا خەلق،
يوقالسۇن، تۇگىسۇن خورلۇق ـ نادانلىق!»

دېگەن ئوقۇتقۇچىلار مارشىنى جارانلىق ئوقۇپ، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى يېڭىچە پەن ـ مائارىپ بىلەن تەربىيىلەشكە باشلىدى. بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئىشلەپ ھازىر مۇنەۋۋەر پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى دېگەن شەرەپلىك نام بىلەن پېنسىيىگە چىقتى.

شۇ زاماننىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى بويىچە بۇ يېڭىچە مەكتەپلەردە قىزلارنىڭ ئوقۇش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ناھىيىلىك «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قىزلار مەكتىپى ئېچىش ئۈچۈن 1936 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كۆچادىن ئايىنىساخانىم دېگەن مۇئەللىمنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈردى ۋە بىر سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى ئېچىپ بەردى. 37 ـ يىلى يەنە كۆچادىن رابىيە نۇرى دېگەن ئوقۇتقۇچى خانىم كېلىپ، قىزلار مەكتىپى ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ بولدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 70 نەپەردىن ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرى ئېچىدە تۇنجى قۇرۇلغان ئوغۇللار مەكتىپىگە 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ، قىزلار مەكتىپىگە 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ نام بېرىلدى. بۇ ئىككى مەكتەپ ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. 35 ـ 36 ـ يىللىرى قۇرۇلغان بۇ ئىككى مەكتەپ شايار ناھىيىسىدىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. بۇ ئىككى مەكتەپ ئازادلىقتىن كېيىن قايتىدىن راۋاج تېپىپ ھازىر 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە 16 سىنىپ بار، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 640 نەپەرگە يەتتى. 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە 17 سىنىپ بولۇپ، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 680 گە يەتتى.

1938 ـ يىلى ئاممىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن «خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ماراز غوجام، يېڭى مەھەللە رايونلىرىدا بىر سىنىپلىقتىن ئىككى قىزلار مەكتىپى ئېچىپ بېرىپ 80 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا يېزا ـ بازارلاردا قىزلار مەكتىپى بولمىغاچقا ئوقۇش يېشىدىكى نۇرغۇنلىغان قىز ئۆسمۈرلەر پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشتىن مەھرۇم ئىدى. پەننىي مەكتەپ ئېچىش ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى جە-

ھەتلەردىن كۆچ چىقىرىپ ئۆز تۆھپىسىنى قوشقان مەرىپەتپەرۋەر ھاجى ئەلەم، ۋاھاپ ھاجى قاتارلىق زاتلارنى قانىخور شېك شىسەي 1938 ـ يىلىنىڭ بېشىدىلا قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغاندى. ئۇنىڭ كەينىدىلا خائىنلارنىڭ قۇيرۇقى دېگەن نام بىلەن ئەخمەتجان ياقۇبى، تۆمۈر رازاق قاتارلىق زىيالىلارنىمۇ تۇرمىگە تاشلاپ يوقاتتى، ئەمما بۇ زاتلارنىڭ ئالىيانىاب نامى شايارنىڭ مائارىپ تارىخىدا مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرقى پەسلىدە جۇڭگو كومپارتىيە سىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن خادىملىرىدىن بىرى بولغان لى گەنجۇ دېگەن كىشى شايارغا شەنجاڭ بولۇپ كېلىپ، ئالدى بىلەن مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۆچ چىقاردى. 1 ـ 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە مازارغوجام، يېڭى مەھەللە، يولتۇزباغ مەكتەپلىرىنى ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى شەنلى مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتىپ خەلقنىڭ سېلىقىنى ئازايتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى رەتكە سېلىپ، ئوقۇتۇش ـ ئوقۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مەخسۇس پەننىي دەرس ئوقۇيدىغان يېڭىچە مەكتەپكە ئايلاندۇردى.

شايارنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىدا ئاساسلىق رول ئويناپ كېلىۋاتقان «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نىڭ خىزمەتلىرىنىمۇ كۆچەيتىپ، ئۇيۇشما ۋە شەنلى مەكتەپلەرنىڭ مەۋسۇملۇق، ئايلىق پىلانلىرىنى لى شەنجاڭ ئۆزى بىۋاسىتە كۆرۈپ چىقىش بىلەن قارارلىق دوكلات ئېلىش، يولۇرۇق بېرىش تۈزۈملىرىنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما ۋە شەنلى مەكتەپلەرنىڭ خىزمىتىمۇ تېز راۋاج تاپتى.

لى شەنجاڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى. ئۇ بازار ئىچىدە ھۆكۈمەت تە-

مىناتىدىكى 10 سىنىپلىق ساۋات چىقىرىش مەكتىپى تەشكىل قىلىپ، قىش ۋە ياز بويى ئوقۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن بازاز ئىچىدىكى خەلقنىڭمۇ كۆپ قىسمى ساۋاتلىق بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا يازلىق تەتىل ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى تەشكىل قىلىپ، ئۆزى ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت، سىياسەت ۋە مائارىپ خادىملىرىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا دوكلات ئۆتكۈزۈپ تۇردى. جۈملىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈچەيتىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، جۇڭگونى ئازاد قىلىش، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش - يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش يولىدا جان پىدالىق بىلەن ئىشلەشكە رىغبەتلەندۈردى. شۇنداق قىلىپ پەننىي مەكتەپلەر 17، ئوقۇتقۇچىلار 110 نەپەرگە، ئوقۇغۇچىلار سانى 3000 گە قەدەر يېتىپ سىنىپ سانى 80 دىن ئاشمىغانىدى.

1943 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شايارغا شەنجاڭ بولۇپ كەلگەن ئابدۇللا يۈسۈپىمۇ لى گەنجۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ مائارىپ خىزمىتىنى چىڭ تۇتقانىدى. گۇلباغ، قايلۇر، لەڭگەر يېزىلىرىدىكى خۇيلى (ئۇيغۇشما قارمىقىدىكى) مەكتەپلەرنى بۇقىرىغا يوللاپ شەنلى مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتتى. شەنلى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر بىر ئوقۇتقۇچىغا ھۆكۈمەت ئاشلىق ئامبىرىدىن ھەر ئايدا پۇلسىز 45 جىڭ بۇغداي يارىدەم بېرىشنى يولغا قويدى. مائارىپ خىزمەتچىلىرىنى كۆپەيتىپ مەكتەپلەرگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتتى. يېزىلارغا بارغاندا مەكتەپ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ

تۇردى. ھەر ئايدا بىر ياكى ئىككى قېتىم دوكلات ئېلىپ يولىيورۇق بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئوقۇتۇش - ئوقۇش ئىشلىرىنىڭ ئاۋاج تېپىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. لى گەنجۇ ۋە ئابدۇللا قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكى ۋە ياردىمى بىلەن ئوقۇغان ۋە شۇ مەزگىللەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان كىشىلەر ئازادلىقتىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئىشلەپ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان بارلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇردى. ئۇلار بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ پارتىيە ۋە خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەتلىك پېشقەدەم كادىرلىرىدىن بولۇپ قالماقتا.

گۇما ناھىيىسىدىكى مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە

ھوشۇرمەت بارات
تۇرسۇنمەت ھۇسەيىن

گۇما ناھىيىسى قۇم ۋە تاغلار بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان 53 پارچە چوڭ - كىچىك بوستانلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ، ئاھالىسى تارقاق ئولتۇراقلاشقان، قاتناش ئىشلىرى قولايسىز ناھىيە ئىدى. بۇ يەردە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تاكى 1938 - يىلغا قەدەر بىرەرمۇ پەننىي مەكتەپ ئېچىلمىغان. شىنجاڭغا جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرلەردە گۇما ناھىيە بازىرى، قوشتاغ، سانجۇ، موكويلا، مۇجى، زاڭگۈي رايونلىرى ۋە قاراتاغنىڭ قا - تارلىق 7 ئورۇندا بىر سىنىپلىق، بىردىن خەنزۇچە مەكتەپ تەسىس قىلىنغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپلەر «شۆ - تاڭ» دەپ ئاتىلاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپتە ئاز ساندىكى خەنزۇ بالىلار ئوقۇيتتى. ئۇيغۇر بالىلار مۇجى رايۇن مەركىزىدىكى مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغانىدى. بۇ مەكتەپلەردە ئاساسلىقى خەنزۇ تىل - يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلەتتى. بۇ مەكتەپلەرگە ئىنتايىن ئاز ساندىكى بالىلار قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇچە باشلانغۇچ بىلىم ئالاتتى.

خەنزۇچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشى مائارىپتىكى بىر قېتىملىق زور ئىسلاھات بولۇسمۇ، بىراق «بالىلارنى خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇتۇش دىندىن ئازغانلىق» دېگەندەك فېئودال دىنىي خۇراپىي قاراشلارنىڭ تەسىرى بىلەن بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىر مۇشكۇل خىزمەت ئىدى. شۇڭا ئېلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى تۇغرىسىدا ھەر بىر يېزا - قىشلاقلارغا ئايرىم ۋەزىپە بەلگىلەپ، سان چۈشۈرۈپ بېرىلەتتى. بايلار بالىلىرىنى مەكتەپكە بەرمەيتتى. ئۇلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۇل ياكى ئاشلىققا سېتىۋېلىپ ئەكىلىپ بېرىپ ئوقۇتاتتى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكى ھەر قايسى يېزا - كەنتلەردە شەخسلەر تەرىپىدىن ئېچىلغان دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇيتتى ياكى قول ھۈنەر ئۆگىنەتتى، يەنە بىر قىسىم بالىلار ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئوقۇشتىن مەھرۇم قالاتتى. ھېلىقى قۇرۇلغان خەنزۇچە مەكتەپلەر 1932 - يىلى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا باشچىلىقىدىكى خوتەن دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى گۇمىنى ئىشغال قىلغانغا قەدەر ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغانىدى.

1932 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى گۇمىنى ئىشغال قىلغان دەۋردە بۇ خەنزۇچە مەكتەپلەر تارقىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرى تارقىتىۋېتىلگەن. پەقەت شەخسلەر ئاچقان دىنىي مەكتەپلەر ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارالىغان.

1934 - يىلى ماخۇسەن قىسىملىرى خوتەن رايونىغا كېلىپ، خوتەن قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان، 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۇما ناھىيە بازىرىدا ھۆكۈمەت باشقۇرغان ئىككى سىنىپلىق بىر خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلغان، ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپ شەنلى مەكتەپ دەپ ئا -

تىلاتتى. بۇ مەكتەپكە ناھىيە بازىرىدىكى ئوقۇش يېشىغا توشقان ئاز ساندىكى خەنزۇ بالىلار قوبۇل قىلىنغاندىن باشقا، كۆپ قىسمىغا رايونلارغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ۋەزىپىسى تەخسىم قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر بالىلار قوبۇل قىلىنغانىدى. ئادەتتە بىر يېزىغا بىرىدىن ئوقۇغۇچى ۋەزىپىسى تەقسىم بولغان. ئاز ساندىكى باي - بەگلەرنىڭ بالىلىرى بۇ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغاندىن تاشقىرى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك كۆپىنچە دېھقانلارنىڭ، كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۈل ياكى ئاشلىققا يالىلاپ بۇ مەكتەپكە ئەۋەتىپ بېرىلەتتى. بىر ئوقۇچى كۆپ بولغاندا 300 سەر كۈمۈش، ئاز بولغاندا 50 - 60 چارەك قوناقلا يالىلاپ ئېلىناتتى. بۇ مەكتەپتە ئاساسلىقى خەنزۇ تىل - يېزىقى ئۆتۈلەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ خەنزۇ تىل - يېزىقىنى بىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئىدى. قوشۇمچە كۇنىگە بىر سائەت ئىسلام دىنىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.

بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى، ئوقۇتۇش راسخوتلىرى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك تەمىناتى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلەتتى. بۇ مەكتەپ 1937 - يىلى شېڭ شىسەي قوشۇنى خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەن رايونىدىكى ماخۇسەن قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ خوتەننى ئىشغال قىلغانغا قەدەر ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. 1938 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىر ۋە ئوقۇتقۇچىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ 1938 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئەسلىدىكى تۈزۈم بويىچە ئوقۇتۇشنى ئېلىپ بارغان، 1939 - يىلى بۇ مەكتەپ ئىسلاھ قىلىنىپ خەنزۇچە ئوقۇش پۈتۈنلەي توختىتىلىپ ئۇيغۇر تىلىدا پەننىي دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى، ھېساب، تەنتەربىيە، رەسىم قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇتۇلىدىغان بولغان.

1938 - يىلدىن كېيىن شېڭ شىسەي سوۋېت مائارىپ تۈزۈمىنى قىسمەن قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭدا جۈملىدىن گۇمىدا پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا كىرىشكەن. بۇنىڭ بىلەن گۇمىنىڭ ھەر قايسى رايون، يېزا - كەنتلىرىدە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قارمىقىدا پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇش ئەۋج ئالغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ دەرسخانا، بۆلۈم، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى، ئۆي - ئىمارەتلىرىنى شۇ يەردىكى خەلقنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سالغاندىن سىرت، جوزا، بەنىڭ، خادىملارنىڭ ئىش ھەققى ۋە باشقا خىراجەتلەرنى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلا خەلقتىن يىغىۋېلىنغان ئۆشرە، زاكات ئاشلىق، چارۋا، يۇڭ - تېرە قاتارلىقلارنىڭ پۈلى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلا نامىيدە ئىشتىن سىرتقى بىر سەنئەت ئۆمىكىمۇ قۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تىياتىر، كونسېرت ئويۇنلىرىنى قويۇپ، تاماشىبىنلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىشتىكى ئېھتىياجىنى قامدىغانىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ناھىيە بازىرىدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرغان ئەسلىدىكى 2 سىنىپلىق مەكتەپ كېڭەيتىلىپ، 250 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار 6 سىنىپلىق مەكتەپكە ئايلانغان. 1940 - يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلا باشقۇرغان گۇما بازار قىزلار مەكتىپى، موجى مەركىزى باشلانغۇچ مەكتىپى، قوشتاغ مەركىزى باشلانغۇچ مەكتىپى قاتارلىق 3 مەكتەپ ئارقا - ئارقىدىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچا بۇ دەۋردە باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دەسلەپكى مىللىي مائارىپنى يولغا قويۇپ، ئېتىدائى مىللىي زىيالىلارنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. جۈملىدىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچا يىتىم بالىلارنى ئوقۇتۇشقا

ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، گۈما ناھىيە بازىرىدا 160 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار 4 سىنىپلىق بىر داربلئېتام مەكتىپى ئېچىپ، ناھىيە بويىچە يېتىم بالىلارنى بۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىپ، خادىملار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ بارلىق خىراجىتىنى ئۈيغۇر ئۆيۈشما ئۈستىگە ئالغانىدى.

1944 ـ يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىپ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ مەكتەپلەر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ نورمال ئوقۇتۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەنىدى. 1948 ـ يىلغا كەلگەندە پىشا، سانجۇ، زاڭگۇي، موكويلا، تۇگمەن بېشى، قارا تاغىز قاتارلىق 6 مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان. شۇ يىلى يەنە ناھىيە بازىرىدا ھۆكۈمەت باشقۇرغان بىر سىنىپلىق بىر خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى ئېچىلغان. خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلىرى بۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنىپ، يېتىشمىگەن قىسمىغا ئۈيغۇر بالىلارمۇ قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئىش ھەققى ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن. ئوقۇغۇچىلار ئۆز راسخوتى بىلەن ئوقۇغان. 1948 ـ يىلى ناھىيىدە بىر مەن جاۋگۈەن (خەلق ئاقارتىش يۇرتى) تەسىس قىلغان.

ئومۇمەن 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى يېڭى ھاكىمىيەت تەشكىللىنىپ بولغىچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرغان 10 مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە 62 سىنىپ 2468 ئوقۇغۇچى بارئىدى. ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدا بولسا چوڭ ـ كىچىك 40 نەچچە باشلانغۇچ مەكتەپ، 2364 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. بۇ 2 خىل مەكتەپتە جەمئىي 300 گە يېقىن ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى، 5000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

خوتەندە ئۈيغۇر مەدەنىي ـ مائارىپى ۋە يېڭىچە ئەدەبىي ـ سەنئەتنىڭ تۇنۇجى قېتىم مەيدانغا كېلىشى

مەمتىمىن توختى

1938 ـ يىلغا قەدەر خوتەن رايونىدا پەننىي مەكتەپلەردىن بىرەرمۇ ئۈيغۇرچە مەكتەپ يوق ئىدى. 1937 ـ يىلى كۈزدە ماخۇسەن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن ئىككى سىنىپلىق بىرلا خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپ قالغان بولۇپ، ئۇرنى ھازىرقى خوتەن ناھىيىسىنىڭ 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى قىلىنغان بۇرۇنقى بۇتخانىنىڭ بىناسىدا ئىدى. ئوقۇغۇچىلىرى خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ بالىلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خۇيزۇ، خەنزۇلاردىن بولۇپ، ئۇيغۇردىن پەقەت مۇسا دامۇللام ھەپتىدە 2 سائەت دىن دەرس ئۆتەتتى. ئاساسلىق ئوقۇلۇدىغان دەرسلەر خەنزۇچە، ھېساب، شېئىر، رەسىم، تەنھەرىكەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. كۈندىلىك ئوقۇش ۋاقتى 6 سائەت ئىدى. 1938 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، بۇرۇمچى سەفەننى پۈتتۈرگەن يولداش ئىمىن تۇردى بۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كېلىپ، تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈشكە

باشلىدى. كېيىنچە ياسىن روزى، ھۇشۇر قارىلار ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مەكتەپ ئۇچ سىنىپقا كۆپەيىپ، ئىككى سىنىپ ئۆيغورچە، بىر سىنىپ خەنزۇچە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. مانا بۇ خوتەنده تۇنجى قېتىم مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرى بىلىم ئالىدىغان مەكتەپنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىدى.

1938 ـ يىلى باھار مەزگىلىده خوتەنده خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما دەپ ئاتىلىدۇ)، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى قاتارلىق مەدەنىي ـ ماۋارىپ تەشكىللىرى ئارقىسىغا ئارقا تەشكىل قىلىندى. ھەر قايسى مىللەت ئۇيۇشمىلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىي ـ ماۋارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىمۇ ئۆشرە ـ زاكات، ۋەخپە ـ ئەۋقاپ، قۇربانلىق تېرە ـ ئۇچەيلەرنى يىغىپ ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم مەنبەلىرىگە يۆلۈنۈپ مەبلەغ توپلاپ، ئۇنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشى، يېڭى مەكتەپ ۋە ھەر خىل كۇلۇب (كىنو ـ تىياتىر ـ خانا) لارنىڭ قۇرۇلۇش چىقىمى، سەنئەت ۋە باشقا مەدەنىي ـ ماۋارىپ راسخوتلىرى، دەرسلىك قوللانما قاتارلىقلارنى بېسىش (نەشىر قىلىش)، سېتىۋېلىش راسخوتلىرى، داۋالىنىتام (يېتىم ۋە نامرات بالىلار مەكتىپى)نىڭ ئوزۇق ـ تۆلۈك، تەمىنات، كىيىم ـ كېچەك ۋە ياتاقلىرى، كىتاب، دەپتەر، قەلەم، سىيا قاتارلىق ئوقۇش راسخوتلىرى، كىنو ـ تىياتىر، تەنھەرىكەت، ساز (مۇزىكا) قاتارلىق تۈرلۈك مەدەنىي پائالىيەتلەرنى تەشكىل قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش چىقىم راسخوتلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىدى. خوتەنده 1938 ـ يىل ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ دەسلەپتە ھۇشۇر نىيازمۇپتى ئاخۇنۇم رەئىس، ياقۇپجان مۇئاۋىن

رەئىس بولۇپ سايلاندى. تۇنجى قېتىم ئەمەت ھاجىم دىنىي ئۇسۇلدا ئوقۇتۇۋاتقان خۇسۇسى دىنىي مەكتەپ يۈز نەچچە نەپەر ئوقۇغۇچىسى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، خوتەن خەلقىنىڭ يېڭى بىلىم ئوچىقى بولغان ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى تۇنجى قېتىم بەرپا قىلىنىپ، ھازىرقى ئىلچى بازارلىق ھۆكۈمەت دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنىدىكى روزى بەگ ھاجىمنىڭ ساراىيىدا ئوقۇش باشلىدى. كېيىن ئابىلاجان ھاجىمنىڭ مەدرىسىگە كۆچتى. 1940 ـ يىلى يازدا ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ھازىرقى چايخانا مەكتەپ دەپ ئاتىلىدىغان 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ بىناسىغا كۆچتى. قىزلار بولسا ئايرىم قىزلار مەكتىپى بولۇپ مۇشۇ مەدرىسە بىناسىدا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېتىم ـ يېسىرلەرنى ئايرىم دارىلتام مەكتەپ قىلىپ تەشكىللەپ جۇڭا مەدرىسىدە (ھازىرقى ئىلچى بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق پونكىتىنىڭ ئورنىدا) ياتاقلاشتۇرۇپ، پۈتۈن تەمىناتى، كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، كىتاب ـ دەپتەر، قەلەم ۋە باشقا راسخوتلىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن تەمىنلىنىدىغان بولدى.

1938 ـ يىل شېڭ شىسەي 1 ـ سىنتەبىر كۈنىنى (ياپون جاھانگىرلىكى شەرقىي شىمالىنى بېسىۋالغان كۈن) خاتىرىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدە سەنچۇەن داخۇي (3 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتاي) چاقىردى. بۇ قۇرۇلتايغا خوتەن ۋىلايىتىدىكى نوپۇزلۇق ئادەملەردىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ھۇشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مەھەممەد نىياز ھاجى، قاردىقاش ناھىيىسىدىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئەرشىدىن خەلپەم، ئۇندىن باشقا قاغىلىق گۇما، لوپ، چىرىيە، كىرىيىلەردىن (ئۇ ۋاقىتتا نىيە تېخى

ناهىيە ئەمەس ئىدى) بىردىن جەمئىي 8 كىشى ۋەكىل بو-
لۇپ قاتناشتى. بۇ قۇرۇلتاي بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈلگەن تەد-
ھەربىكەت مۇسابىقىسىغا 5 نەپەر ئوقۇغۇچى (بۇلار: مەن، ئاباا-
بەكرى ئاۋۇت) يەنە ئىككى نەپەر خۇيزۇ ئوقۇغۇچى، قارغىلىق-
تىن بىر نەپەرئۇيغۇر ئوقۇغۇچى باردىدىغان بولدۇق. بىز بىر ئايغا
قەدەر مەشىق قىلدۇق، 8 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە
خوتەن مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۇي جاۋتەينىڭ باشچى-
لىقىدا ئىككى ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق. 6 نەپەر
ھەربىي مۇھاپىزەتچى بىز بىلەن بىللە يولغا چىقتى. بىزلەرنى
ھەربىي قوماندان ھەم قوشۇمچە ۋالى پەن بەينەن باشلىق ئىدارە
جەمئىيەت مەسئۇللىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئوقۇتقۇچى ۋە
ئوقۇغۇچىلار، شەھەر خەلقى بولۇپ نەچچە مىڭلىغان ئادەم تەرتىپ-
چا دېگەن يەرگىچە چىقىپ داغدۇغىلىق بىلەن ئۇزىتىپ قويى-
دى. بىز خوتەندىن قەشقەرگە تۆت كۈندە چىقىپ، قەش-
قەردىن 8 ماشىنىدا ۋەكىل ۋە ئوقۇغۇچى، 2 ماشىنا ھەربىي
جەمئىي 10 ماشىنىدا ئاقسۇغا 16 كۈندە يېتىپ كەلدۇق. شۇنى
داق سۈرئەت بىلەن مېڭىپ 18 كۈن بولغاندا ئۇرۇمچىگىمۇ
يېتىپ كەلدۇق. ۋاقىتنىڭ مۇنداق ئۇزۇن بولۇشىدىكى سەۋەب،
يول يۇرۇش سۈرئىتى بەك ئاستا ئىدى. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتا
ياسالغان تاشيوللار يوق بولغاچقا ئەسلىدىكى كونا ھارۋا يولى-
دا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. بەزى جايلاردا ماشىنا پاتقاقتا
تىقىلىپ قالسا ئۇنى ئىتتىرىپ يۇرۇپ چىقىرىپ، كۈنىگە ئاران
10 نەچچە كىلومېتر مېڭىشقىمۇ توغرا كېلەتتى. يول ئۈستى-
دىكى قاپقاش، يەكەن، ئاقسۇ، قاراشەھەر دەريالىردا كۆۋرۈك
بولمىغاچقا ماشىنىلارنى كېمىلەرگە سېلىپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈنمۇ

خېلى ۋاقىت كېتەتتى، شۇنداق قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەل-
گەندىن كېيىن سەفەن مەكتىپىگە چۈشۈپ ئورۇنلاشتۇق. ۋەكىل
بولۇپ بارغان كىشىلەر مەخسۇس تەييارلاپ قويغان كۆتۈۋېلىش
ئوتىنىغا بېرىپ چۈشتى. بىز ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارغان كۈنلەردە
بايرام تەييارلىقى جىددىي كېتىۋاتقانىكەن. جۈملىدىن سەفەن
مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار ئۈيۇشمىسىنىڭ سەنئەت گۇرۇپپىسى يول-
داش ئەمەت ئۆمەرنىڭ رېژىسسورلىقى ۋە باشلىقلىقىدا بىلەن
نەشىكەشلەرنى تەنقىد قىلىدىغان «مۇنەكۋاي» ناملىق كومېدىيە ۋەقۇ-
مۇل قوزغىلىڭىداخوجىنىياز ھاجىمنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى كۆرسە-
تىدىغان كومېدىيىلەرنى رەپىتىس قىلىۋاتقانىكەن. بېرىم ئاي ۋاقىت
ئىچىدە مەن بۇ ئىككى كومېدىيىنى خاتىرىلەپ كۆچۈرۈۋالدىم.
شۇنداق قىلىپ بىر مۇنچە كومېدىيىلەر ۋە كونسېرتلارنىڭ
تېكىستىنى بېزىۋالدۇق ھەم سەھنىلەشتۈرۈشنى ئۈگىنىۋالدۇق.
تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى باشلانغاندىن كېيىن، شىنجاڭ
بويىچە توپلانغان 500 دىن ئوشۇق تەنھەرىكەتچىلەر بىلەن
بىرلىكتە مۇسابىقىگە قاتناشتىم. چۈيۈن توپنى يىراقتا تاشلاشتا
10 مېتر 5 سانتىمېتر نەتىجە بىلەن 2 - بولدۇم. يولداش
ئاباباەكرى يىراقتا سەكرەشتە 4 - بولدى. بىزنىڭ دۇيىمىز
3 دانە لەۋھە، بىر دانە كۈمۈش لوڭقا قاتارلىقلار بىلەن مۇكا-
پاتلاندى. 10 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى خوتەننىڭ تۇنجى قېتىم-
لىق تەنھەرىكەت ماھىرلىرى دېگەن شەرەپلىك نام بىلەن
قايتىپ كەلدۇق.

بىز قايتىپ كېلىپلا مەكتىپىمىزدە سەنئەت گۇرۇپپىسى
تەشكىللەپ، بىز ئۆگىنىپ كەلگەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان كومېدى-
يە ۋە كونسېرتلارنى سەھنىدە كۆرسىتىش ئۈچۈن رەپىتىس
قىلىشقا كىرىشتۇق. بىزنىڭ بۇ ئىشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ۋۇجۇت-

قا چىقىرىشىمىزغا مەكتەپ رەھبەرلىكى تولۇق ئىشەنچە قىلالمىغاندەك قىلىپ چەتتە قاراپ تۇرۇش پوزىتسىيىسىدە بولدى. لېكىن بىز مۇھەممەد رەجەپ، ھەسەن نىياز، ئابدۇقادىر مۇھەممەدى، زىكرۇللا رېھىم، ئەمەت ئاخۇن ھاجى قاتارلىق ساۋاقداشلارنىڭ قىزغىن قاتنىشىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن بۇ ئىككى كومىتېتنىڭ ۋە كونسېرتلارنى 11 - ئاينىڭ ئاخىرقى بىر كۈنلىرى سەھنىلەشتۈردۇق. ئۆز ئائىلىمىزدىن ۋە باشقىلاردىن كىيىم ئارىيەت ئېلىپ كەيدۇق. ناۋايخانىلاردىن ۋە كىشىلەردىن دەنزە قەرز ئېلىپ سەھنە پەردىسى ياسىدۇق. تۇنىكىسازلارغا قەلەيدىن 6 بۇرجەكلىك چىراق ياستىپ، چىگىت مېيىدا ياندۇرۇپ، مەكتەپنىڭ چوڭ زالىغا ئېسىپ قويۇپ يورۇتتۇق. شۇنداق قىلىپ دەسلەپ قىلىپ ئويۇن قويدۇق. ئويۇنىمىزغا تەكلىپ قىلغان 200 كىشىلىك باغاقتىن باشقا يەنە 500 گە يېقىن كىشى كېلىپ قاتناشتى. مەكتەپ زالىغا ئۇنىڭدىن كۆپ ئادەممۇ سىغمايتتى. ئويۇن باشلىنىپ تېخى ئايافلاشماي تۇرۇپلا، ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ تەشەككۈر قىلغان ئاۋازلىرى، ئىشانە - يارەم بېرىش توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى ياڭرىدى. ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسەن ئويۇنىمىزنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، سەھنىدە تۇرۇپ ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ ئىشانە قىلغان نەرسىلىرىنى تىزىملىدۇق. ھەم... دېگەندە 30غا يېقىن كىشىدىن 2000 يۈەندىن ئارتۇق ئىشانە پۇل تىزىملاندى (بۇ ۋاقىتتا پۇلنىڭ قىممىتى يۇقىرى بولۇپ بىر نان 5 پۇڭ ئىدى). ئېسىمدە قېلىشچە دەسلەپ ئىشانە بېرىشكە ئاۋاز قوشقانلار سودىگەر مۇھەممەت قارىم (شاپتۇل) 300 يۈەن، يۈسۈپ ئاخۇن (ئەچكۆ) 200 يۈەن، ھېلىمۇڭ ئۇيغۇر ئۇيۇشما نامىدىن 500 يۈەن، ھەسەن خۇيجاڭ بىردانە گازۇاي لامپا

يارەم قىلىپ يازدۇرغاندى. ئۇنىڭدىن باشقىلار 10 يۈەنگە قەدەر يارەم قىلىشقاندى. بۇ پۇللارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەڭ ئالدى بىلەن سەھنە پەردىسى ئۈچۈن رەخت ئېلىپ پەردە ياسىدۇق ۋە باشقا جابدۇقلارنى قىلدۇق. شۇندىن كېيىن قارىقاش، لوپ ناھىيىلىرىگە پىيادە بېرىپ 10 پۇڭدىن بىلەت سېتىپ ئويۇن قويۇپ تاماشىبىنلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. مەسىلەن: قارىقاش ناھىيىسىدە شەنلى مەكتەپ سەھنىسىدە ئويۇن قويغاندا ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن مەكتەپنىڭ جوزا - ئورۇندۇقلىرى، دېرىزىلىرى سۇندۇرۇلۇپ كەتكەنلىكتىن مەكتەپ مەسئۇلىنىڭ تەلىپى بويىچە 40 تىن ئارتۇق جوزا - ئورۇندۇقلارنى تۆلەپ بېرىشكە توغرا كەلگەندى. لېكىن ناھىيە باشلىقى مەمتىلى شەنجاڭ: مەن ئۆزەم مەسئۇل بولۇپ ياستىپ بېرىمەن، دەپ ۋەدە قىلىپ بىزگە تەسەللى ئېيتىپ، زىياپەت بېرىپ يولغا سېلىپ قويدى.

ئومۇمەن ئالغاندا يىل ئاخىرىغا قەدەر بىلەتكىلا ئويۇن قويۇپ 500 يۈەن پۇل كىرىم قىلىنغانىدى. مۇشۇ مەزگىلدە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈم قارىمىقىدا «سانايى نەپىسە» (سەنئەت ئۆمىكى) تەشكىل قىلىنىپ، بىزنىمۇ بۇنىڭغا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپ سەنئەت گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما سەنئەت ئۆمىكىگە قوشۇلۇپ كەتتۇق.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما سەنئەت ئۆمىكىمۇ تۇنجى قېتىمدا «مۇنەكۋاي» قاتارلىق كومېدىيىلەرنى سەھنىلەشتۈرۈپ بىر نەچچە قېتىم ئويۇن قويدى. دېمەك خوتەن رايونىدا ئەدەبىي - سەنئەت ۋە پەننىي مەكتەپلەر يۇقىرىدىكىدەك بىرقانچە ئەگرى - توقاي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋۇجۇتقا چىققانىدى.

كۇچا ناهيىسىده هازىرقى زامان سەھنە (تىياتىر) سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

نىياز مەھمۇت

كۇچا تارىختىن تارتىپ «سەنئەت بۇلىقى» دېگەن نام بىلەن داۋلىتىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناخشا، ئۇسسۇل، مۇزىكا ـ سەنئىتى ساھەسىدە زور تەسىر كۆرسەتكەن. سەنئەتخۇمار كۇچا خەلقى ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى مەشرەپ (ئەلنەغمە) قاتارلىق ھەرخىل سورۇنلارداء ساز، ئۇسسۇل، ناخشا سەنئەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. كىشىلەرنىڭ: «كۇچا خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرىگە تىل چىقسا ناخشا ئېيتىپ تىل چىقىدۇ، ئايىغى چىقسا ئۇسسۇل ئويناپ ئايىغى چىقىدۇ» دەپ تەسۋىرلىشىمۇ ھەرگىز ئاساسسىز ئەمەس. كۇچا ئەنە شۇنداق «سەنئەت بۇلىقى» بولسىمۇ ئۇزاق ۋاقىت ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ توسقۇنلۇقى قاتارلىق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىياتىر، ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا سەنئىتى قاتارلىقلار ئوتتۇرىدا ئۇزۇلۇپ قېلىپ تەرەققىي تاپالمىغان.

1933 ـ يىلى 12 ـ ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە خوجىنىياز ھاجىي مۇئاۋۇن زەئىس بولغاندىن كېيىن شىنجاڭدا مائارىپ، مەدەنىيەت سەنئەت ئىشلىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى، شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى كۈنسايىن راۋاجلاندى.

1934 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا كۇچادىمۇ ئابلىھەمەت مەخسۇم باشچىلىقىدا نىزامىدىن ئەپەندىم، ھامۇت ھاجىم، مۇسايىپ شىياكۆزۈك، ئابدۇرېھىم قارىم، تۇرسۇن ئاخۇن، ئابدۇقادىر مۇختار، شېرىپ ئۇشۇر (تاتار) قاتارلىق مائارىپچىلىرى زاتلاردىن ئىبارەت بىر مەدەنىي ـ مائارىپ تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ پائال خىزمەت ئىشلىشى بىلەن كۇچادا خوجىنىياز ھاجىم نامىدا بىر داراملاشتۇرۇللىمىن مەكتەپ ئېچىلغان، مەكتەپ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ بېشىغا ھەل بىلەن زىننەتلەنگەن بىر چوڭ ۋىۋىسكا ئېسىلغان بولۇپ، بۇ ۋىۋىسكىغا:

«كۇچا داراملاشتۇرۇللىمىنى مەكتىپى ئالىيە،

زەپەر مارشى ھاجى خوجىنىيازىيە» دەپ يېزىلغان، مائارىپ تەشكىلاتى ئەزالىرىدىن شېرىپ ئۇشۇر دېگەن كىشى 1930 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا رۇشىدى گىمنازىيىسىنى پۈتتۈرۈپ، بىر مەزگىل مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن، 1933 ـ يىلى تۇغقان كۆرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن چۆچەككە كېلىپ، ئۇرۇمچى ئارقىلىق 1934 ـ يىلنىڭ بېشىدا كۇچاغا كېلىپ مائارىپ تەشكىلاتىغا قاتناشقان، بۇ كىشى بىلىملىك مەدەنىيەتپەرۋەر ئادەم بولغاچقا مائارىپ ئىشلىرىدا

ددن باشقا ئىشتىن سىرتقى مەدەنىي پائالىيەتلەرنى تەشكىل-
لەش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللانغان.

1934 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ، بۇ كىشىنىڭ تەشەب-
بۇسى بىلەن داۋىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئابدۇقادىر
مۇختار، سۇلايمان توختى، ئابدۇخالىق ساقى، تىجارەتچىلەردىن
نىياز ئاخۇن، ئابدۇقادىر ئاخۇن، نىزامىدىن ئاخۇن قاتارلىقلار
ئۈيۇشتۇرۇلۇپ سانايى نەپىسە گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنغان.
ئۇلارغا ئۆزبېكىستان (تاشكەنت) تىياتىر سەھنىلىرىدە ئوينا-
غان ئويۇنلارنىڭ نۇسخىلىرىنى كۆرسىتىپ، باش رولغا
ئۆزى مەسئۇل بولۇپ، مەلۇم ۋاقىت رەپتىس قىلىپ تەييار-
لىق قىلىش ئارقىلىق شۇ يىلى 5 - ئايلاردا كۇچانىڭ
كونا شەھەر بوراۋ بازىرىدىكى بىر چوڭ دەڭنى تۇزەشتۇرۇپ
سەھنە ئورۇنلاشتۇرۇپ تىياتىر قويغان. تىياتىر سەھنىسىنىڭ
ئۇستىگە 5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى قىزىل تاۋارغا چوڭ قىلىپ:
«سانايى نەپىسە - ئىبرەت ئەينىكى» دېگەن پىلاكات ئېسىل-
غان. بۇ تۇنجى تىياتىرغا كۇچانىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئامبىلى
قادىر ھاجى قاتارلىق شۇ چاغنىڭ مۆتىۋەرلىرى تەكلىپ بىلەن
قاتناشتۇرۇلغان. كىشىلەر بۇ تىياتىرنى ناھايىتى زور قىزىقىش
بىلەن بەس - بەستە كۆرگەن. مانا بۇ كۆچا تاربخىدا تۇنجى
قېتىملىق تىياتىر (سەھنە ئويۇنى) ھېسابلىناتتى. دەسلەپتە
ئايالارنىڭ تىياتىرغا كىرىشى مەنئىي قىلىندى، كېيىنچە ئايال-
لار تىياتىرغا كىرىپ ئەرلەرگە ئارىلاشماي ئايرىم ئولتۇرىدە-
غان بولغان، بۇ سانايى نەپىسە گۇرۇپپىسى يېگىدىن تەشكىل-
لەنگەنلىكى ئۈچۈن، كىيىملىرىنى ئارتىسلار ئۆزلىرى ھەل

قىلاتتى، ئايال ئارتىسلار بولمىغاچقا ئاياللارنىڭ رولىنى
ئەرلەر ئېلىپ چىقاتتى. بۇ چاغدىكى ئويۇنىنىڭ مەزمۇنى
فېئودالىلىق خۇراپىي ئادەتلەرنى تەنقىد قىلىش، يېڭى مەدەنىي
تۇرمۇشنى تەشەببۇس قىلىش ئاساسىدا بولۇپ، بۇنىڭ نۇسخە-
سى 1930 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا كاپىتالىست ۋە كۇ-
لاكلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ كاپىتالىزم ۋە فېئودالد-
زمنىڭ قالدۇق كۆچلىرىنىڭ تەسىرىنى تازىلاش ۋاقىتىدىكى
سىياسەتلەرگە ماسلىشىپ ئىشلەنگەن تىياتىرلارنىڭ نۇسخىسى
ئىدى. شېرىپ ئۇشۇر بۇ نۇسخىنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كۇ-
چادا قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭ كەڭ ئەمگەكچىلەر قىزغىن
ھىمايە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى كۇچانىڭ
سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىدە ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە
دىنىي خۇراپىي ئەقىدىچىلىك كۆچلۈك بولغاچقا ئاز ساندىكى
يەرلىك ئەمەلدار ۋە مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ قارشىلىقىغا
ئۇچرىدى، ئامبال قادىر ھاجى بەزى مۇتەئەسسىپ ئۇنسۇرلار-
نىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ بۇ تىياتىرنى توختىتىپ
قويدى.

1935 - يىلى 5 - ئايغا كەلگەندە، شېرىپ ئۇشۇر، ئابد-
لىمىت مەخسۇم، موللا مەممەت ھاجىم، تۇرسۇن ئاخۇن قاتار-
لىق ئىلغار كۆچىلەرنىڭ خىزمەت ئىشلىشى، ئۇيغۇر مەدەنىي
ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئابدۇللام بايىنىڭ قوللاپ
قوشۇلىشى بىلەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇ-
يۇشمىسىنىڭ قارمىقىدا كۇچا سانايى نەپىسە رەسمىي تەسىس
قىلىنىپ، بۇنىڭ باشلىقلىقىغا تۇرسۇن ئاخۇن بەلگىلەندى،
بۇلارنىڭ ئارتىسلىرى: داۋىلمۇئەللىمىنە ئوقۇغان ئابدۇقادىر

مۇختار، سۇلايمان توختى، ئابدۇخالىق ساقى، ئابلىمەمەت نىياز، ئەخمەت نايۇپ، مەمتىمىن بايمز، ئەخمەت نەزەر، سىرتتىكى مەدەنىيەتچەرۋەر ھەۋەسكارلاردىن ئابلەت نەجمىدىن، ئابدۇقادىر ئاخۇن ئابدىباسىت مەخسۇم قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقانىدى، بۇلارنىڭ راسخوتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن ئاجرەتىپ بېرەتتى. ئورنى چوڭ كۆۋرۈكنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇلۇغ ئاخۇننىڭ چوڭ ساربىيدا ئىدى، بۇ چاغدا بۇ سانايى نەپىسەگە ئىككى كىشى كېلىپ قوشۇلدى. بۇنىڭ بىرسى ئابدۇجاپپار ئەپەندى ئىدى. بۇ كىشى كورلىلىق بولۇپ، 1925 - يىللىرى ئۆزبېكستانغا چىقىپ كېتىپ شۇ يەردە ئولۇپ، تاشكەنتتە بىرنەچچە يىل ئارتىسلىق قىلغان، يەنە بىرسى ئاتۇشلۇق ئابدۇرېھىم ئاخۇن بولۇپ، بۇ كىشىمۇ (كېچىك ۋاقتىدا) ئاتىسى بىلەن تىجارەت ئۈچۈن تاشكەنتكە چىقىپ كېتىپ شۇ يەردە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ كېيىن تاشكەنتتە بىر قانچە يىل ئارتىس بولغان. 1935 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدا بېرىش - كېلىش يولغا قويۇلغاندا جاپپار ئەپەندى بىلەن ئابدۇرېھىم ئاخۇن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. بۇلار كۆچا سانايى نەپىسەگە كەلگەندىن كېيىن رېژىسسورلۇق ۋە سوپلىرلىق ئىشلىرىغا، بولۇپمۇ كەسپىي ئىشلارغا مەسئۇل بولۇپ ئۆمەكتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولغان. بۇلار ئالدى بىلەن شتاتنى مۇقىملاپ ئارتىسلارنى تولۇقلاپ، خىزمەت تەقسىماتىنى روشەنلەشتۈرۈپ، خىزمەت مەسئۇلىيىتىنى تۇرغۇزدى، شۇنداق قىلىپ فىئودال كۆچىلەرگە قارشى «ئىشچى - دېھقانلارنىڭ قۇدرىتى»، «بايلارغا مەسخىرە»، «نوروزباي» قاتارلىق دراملار، كومېدىيىلەر

ۋە تۇنجى قېتىم ئۆزبىنى ئازاد قىلىپ، يۇزىنى ئاچقان ئىلغار ئايالىلارنى مەدھىلەيدىغان «زەينەپخان»، «سېرىق سەيدە گۈلۈم» قاتارلىق كومېدىيىلىرى ئالاھىدە خەلقنىڭ دىققىتىنى قوزغىغانىدى.

ئابدۇجاپپار ئەپەندىنىڭ رېژىسسورلۇقىدا تاشكەنت تىياتىرخانىلىرىدا ئويناللغان مۇنداق بىر كومېدىيە ئوينىلىپ چىققان: 4 نەپەر ئارتىسقا كەمچەت تۇماق، ئىسىل تون سەرپاي كىيىدۇرۇپ، بايلارنىڭ شەكلىدە گىرىم قىلغان، يەنە 4 نەپەر ئارتىسقا جۇل - جۇل كىيىم كىيگۈزۈپ دېھقان شەكلىدە گىرىم قىلىپ، 2 دېھقاننىڭ ئۆشنىسىدە كەتمەن، 2 دېھقاننىڭ قولىدا ئوغاق تۇتقان ھالدا ھېلىقى 4 نەپەر بايىنى بۇ 4 نەپەر دېھقانلار ئالدىغا سېلىپ ھەيدىگىنىچە سەھنىگە چىقىدۇ ۋە بۇ بايلارنى تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇپ:

ھەي بايلارەي، ھەي بايلار،
سەن زۇلۇم سالالمايسەن.
ھەي بۆرى يەي، ھەي بۆرى،
قويلارغا تېگەلمەيسەن.
چىشلىرىڭنى چاقتۇق بىز،
يىرتقۇچلۇق قىلالمايسەن.

دېگەن مىسرالارنى ئاھاڭلىق ۋە ھەرىكەتلىك ئوقۇپ، بايلارنىڭ گەجگىسىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ئوغاق، كەتمەنلىرىنى تەڭلىگەندە، بايلار كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ دۇگدۇيۇشۇپ كەتكەن ھالەتتە پەردە چۈشەتتى، بۇنىسى كۆرگەن ئاز ساندىكى باي،

مۇتەئەسسىپ كۆچلەر نارازىلىق بىلدۈرۈپ قارشىلىق كۆرسەتمىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بۇ چاغدا ئىلغار كۆچلەر خېلى ئۇلغۇيۇپ قالغاچقا، ئىلغار پىكىر ئېقىمى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگەللەپ، بايلارنىڭ غەلۋىسى بېسىقمىغان قالغانىدى، يەنە شۇنىڭدەك ياشلارنىڭ ساپ مۇھەببىتىنى مەدھىيىلەيدىغان، ساختا مۇھەببەتنى سۆكۈدىغان، نادانلىقنى، خۇراپاتلىقنى، سۆلەتۇازلىقنى تەنقىدلەيدىغان كومېدىيىلەرمۇ ئوينىلاتتى. شۇ چاغدا ئويناڭان «بىزدە كۆپ» ناملىق لەپەرنىڭ تېكىستى مۇنداق ئىدى:

ئېيتىپ كەلسەم ئەي دوستۇم - تۇغمەس ئىللەت بىزدە كۆپ،
جاھالەتكە بويسۇنغان — جاھىللاردىن بىزدە كۆپ.
چاچلارنى قويۇۋالىپ — شىلەپە كىيمۇالىپ،
قىلچە ئىلىم بىلمەيدىغان مەمەدانلار بىزدە كۆپ.
ساق چىشنى سۇندۇرۇپ - ئالتۇن چىشنى سالدۇرۇپ،
كىمنى كۆرسە ھەجايغان - قاپاق سۆلەت بىزدە كۆپ.

بۇ ئويۇنلار كۆچادا كۆپ قېتىم قويۇلغاندىن باشقا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىگىمۇ ئاپىرىپ قويۇلۇپ كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن سەھنە تېياتىر ئىشلىرى گۇللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ، سانايى نەپىسە دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا سەنئەت ئۆمىكى دەپ ئاتىلىدىغان بولغانىدى.

1938 - يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، مۇستەبىتلىك ۋە تېرورلىۇق جەھەتتە

ئۇچىغا چىقتى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەر قايسى جايلاردا ساقچى ئورۇنلىرى ئارقىلىق ئادەم تۇتۇشنى جىددىيلەشتۈردى. جۈملىدىن كۆچادىمۇ ھەر ساھەدىكى مەشھۇر ئەربابلاردىن ۋە ئىلغار زىيالىلاردىن. بايلاردىن بولۇپ مەھپۇز ۋاڭ، ھاپىز غوجام، تۆرە ھاجىم، ئىزامىدىن ئەپەندىم قاتارلىق 80 نەچچە كىشىنى بىر نەچچە كۈن ئىچىدە تۇتۇپ كېتىدۇ، سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى تۇرسۇن ئاخۇننىمۇ تۇتۇپ كېتىدۇ. كېيىن يەنە 20 دەك ئادەمنى تۇتىدۇ. بۇ ئىككى قېتىمدا تۇتۇلغان ئادەملەردىن 10 دەك ئادەم قويۇپ بېرىلىسىمۇ، 90 دەك ئادەم جاللات شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە دەھشەتلىك ھالدا قىيىن قىستاقلارغا ئۇچرايدۇ ۋە ئۆلۈپ كېتىدۇ. سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى تۇرسۇن ئاخۇن تۇتۇلغاندىن كېيىن ئابدۇجاپپار ئەپەندى، ئابدۇرېھىم ئاخۇن ۋە شېرىپ ئۇشۇرلار كۆچادىن قېچىپ كېتىدۇ. مۇشۇ ئەھۋال تۇپەيلىدىن كۆچا سەنئەت ئۆمىكىدە پائالىيەت توختاپ قالىدۇ.

1937 - يىلى 7 - ئايلاردا، ماجۇڭيىڭ، ماخۇسەنلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغاندا، شېڭ شىسەي ئاقسۇدا بىر پولك تەشكىل قىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا يۈكشۇ دادۇي دەپ نام بېرىلگەن. بۇ پولكنىڭ تۇنجاڭلىقىغا شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدىن ئابدۇللا ئۆمەرۇپ دېگەن كىشىنى بەلگىلەپ ئەۋەتكەن. بۇ ئادەم ئاقسۇدا بۇ پولكقا مەسئۇل بولۇپ بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇ پولكنى تارقىتىپ، ئەسكەر - ئوفىتسېرلىرى 10 ناھىيىنىڭ ساقچى ئىدارىلىرىگە ساقچى، ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شۇ چاغدا ئابدۇللا ئۆمەرۇپ (تۇنجاڭ) ئۆزى بىر ئىسكادرون (ئاتلىق لىيەن) ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۆچا-

غا كېلىپ 1 ـ قول ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ كۆچانىڭ شېمە-
جاڭلىقىنى 3 ئايدىن ئارتۇق قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان، بۇ
ئادەمنىڭ كىيىم پوسۇنى سوۋېت ھەربىي پوسۇنىدىكى پولكوۋ-
نىكلىك كىيىم بولۇپ، بىر نەچچە نەپەر كانۋايلىرى بار ئىدى.
بۇ ئادەم 1935 ـ يىللىرى موسكۋا قىزىل ئارمىيە ھەربىي مەك-
تىپىنى پۈتتۈرگەن، بىلىملىك، مەدەنىيەتپەرۋەر ئادەم بولۇپ،
ئەدەبىي ـ سەنئەت، تىياتىر ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇنداق
بولغاچقا كۆچانىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئارتىسلىرىنى، مۇزىكىچى-
لىرىنى يىغىپ، قايتىدىن تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ ھەربىلىرىدىن
مەھەممەتجان لېيەنجاڭ، مەممەتشا پەيجاڭ، ئابدىكېرىم بەنجاڭ
قاتارلىق 10 نەچچە نەپەر سەنئەتكە ھەۋەس قىلىدىغان ئو-
غىتىسىر ۋە جەڭچىلىرىنى كۆچا سەنئەتچىلىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ،
ئۆزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ، سەنئەت ئۆمىكىنى رەسمىي
قۇرۇپ چىققان. سەنئەتچىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تولۇق-
لاشتا ئىئانىلەرنى قوبۇل قىلغان. مەسىلەن: ئۇيغۇر ئۇيۇشما
خادىمى سىراجىدىن قارى نۇرغۇن قىممەت باھالىق قەدىمقى
كىيىم ـ كېچەك، چىنە ـ لوگىغا قاتارلىق ئىسىل مۇلۇكلەرنى
ھەقسىز ئىئانە قىلغان. نىيازئاخۇن قاتارلىق بىر نەچچە كىشىمۇ
ئىختىيارىي ئىئانە قىلىشقان.

ئابدۇللا ئۆمەروپ سەنئەت ئۆمىكىنى تەشكىلىي ۋە كەس-
پىي جەھەتلەردىن ئۆزى بىۋاستە تۈتۈپ مۇكەممەللەشتۈرگەن.
بەزى سەھنە كىتابلىرىنى ۋە كونسېرتلارنى ئۆزى بىۋاستە
قاتناشىپ رەپتىس قىلدۇرۇپ سەھنىدە قويغان، شۇنىڭ
بىلەن تىياتىر ئىشلىرى خېلى جانلىنىپ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا
ئېرىشكەن.

1938 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما كونىشەھەردىكى

ئىسلام بايىنىڭ قوروسىغا كۆچۈپ كېلىپ ئابلىمىمىتخان نىيازى
رەئىس بولغاندىن كېيىن، سەنئەت ئۆمىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ
شتاتىغا كىرگۈزۈلۈپ ئۇيۇشما قوروسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
ئۆمەكنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك مەكتەپنىڭ مۇدىرى مىجىت
قاسىم، رەژىسسورلىقىنى ئابلىمىمىتخان نىيازى قوشۇمچە ئۇستىگە
ئالغان، بۇ ئۆمەكنىڭ ئارتىسكىلىرى 20 نەپەر ئەتە-
راپىدا بولۇپ، بىر قىسىملىرى مۇقىم شتاتتا بولسىمۇ
كۆپرەكى ئۇيۇشما خادىملىرى، ناھىيىلىك مەكتەپ ۋە قىزلار
مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە سىرتتىن قاتناشتۇرۇلغان كىشى-
لەردىن تەركىب تاپقانىدى. سىرتتىن قاتناشقانلار مائاشىنى
ئۆز ئورۇنلىرىدىن ئالغاچقا، ئۆمەكتىن بەزىدە مۇكاپات
بېرىلەتتى.

مۇشۇ چاغلاردا ناھىيىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما سىلىش ئۇچۇن
شەھەرنىڭ گۈزەل يېرىدىن 14 مو يەر ھەل قىلىنغان بولۇپ،
يۇنۇس ئاخۇن باي بىلەن ناسىر زەگا ئۇيۇشمىنىڭ ئىشخانىلى-
رىدىن 4 ئېغىزلىق ئۆينى ياردەم ھېسابىدا ئۆز ئىقتىسادى
بىلەن سالدۇرۇپ بەرگەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ۋەخپى يەرلەر-
دىن كەلتۈرگەن ئىقتىسادى بىلەن مەشھۇر ياغاچچى غازى
ئۇستامنىڭ ئۇستىلىقىدا 600 ئادەم سىغىدىغان بىر زال ۋە
ئىشخانىلار سىلىنىشقا باشلاپ، 1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتە-
كەن. بۇ كۆچا تارىخىدا سىلىنغان تۇنجى زامانىۋي قۇرۇلۇش
ھېسابلىناتتى. 1939 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىلەن
سەنئەت ئۆمىكى بىرلا ۋاقىتتا بۇ يېڭى ئورۇنغا كۆچۈپ كېلىپ،
بۇ يېڭى زالدا ئويۇن قويۇش داۋاملاشتۇرۇلغان. بۇ چاغدا
«گۈلنىسا»، «ئۆگەي ئانا» قاتارلىق جاھالەت ئىسكەنجىسىدە
ئېزىلگەن ئاياللارنىڭ ئوبرازى ئەكس ئېتىلگەن دراملار،

ل. مۇتەللىپ يازغان «سامساق ئاكاك قاينايدۇ» دېگەن دراما ئويغۇرچە ئۇيغۇر ئويناالغان. جاھالەتكە قارشى «جاھىل ئاتا»، «دەللال»، «ئاكا-جان»، «بىلەيزۇكۇم»، «يار - يار» قاتارلىق كونسېرت ۋە كومپ-دىيىلەر ئويناالغان.

1939 - يىلى 6 - ئايدا يولداش لىن جىلۇ كۇچاغا ھاكىم بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، سەنئەت ئۆمىكى يەنىمۇ گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئۇ ئالدى بىلەن سەنئەت ئۆمىكىنىڭ خادىملىرىنى توپلۇقلاپ، تۈزۈملەرنى بېكىتىپ، ئىشتىزامنى كۈچەيتىپ كەسپىي ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈشنى چىڭ تۇتتى. رەسسام پازىل سالىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى سەھنە دېكوراتسىيىسى تۈزەش ۋە ئارتىسلارغا گىرىم قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. سەھنە جاھازلىرى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى تولۇقلىدى. 1940 - يىلى سىراجىدىن ئىسكەندەر ئۆمەككە مەسئۇل بولۇپ بېكىتىلدى. لىن جىلۇ يەنە ئۆزى باشلامچىلىق قىلىپ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى «خەلق غەزىپى»، «قىزىل بايراق لەپىلدەيدۇ»، «يەنە ئالدىنقى سەپكە» دېگەن سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغان ۋە ئۇ تەرجىمە قىلىنىپ سەھنىدە ئويناالغان. يەنە ئابدۇشۇكۇر يالقۇن يازغان ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئەسەرلەردىن «شائخەي كېچىسى»، ل. مۇتەللىپ يازغان «بورانلىدىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «سامساق ئاكاك قاينايدۇ»، ئابلا روزى يازغان «ئۆگەي ئانا» قاتارلىق دراما (ئەسەر) لەرمۇ سەھنىدە ئويناالغان. بۇ چاغدا تىياتىر قويماقچى بولغاندا ئېلان چىقىرىلمايتتى. دەرۋازا بېشىدا ناغرا بىلەن سۈنايى چېلىناتتى.

يولداش لىن جىلۇ ئۆزى سەھنە ئەسەرلىرى يېزىپلا قالماستىن، شۇ چاغدىكى ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىلارنىڭ رولىنى جارى

قىلدۇرۇپ ئۇلارنى ئەسەر يېزىشقا ئىلھاملاندۇرغان ۋە قوللىغان.

بىر كۈنى كەچتە لىن جىلۇ ئايالى چېن يىڭسۇ خانىم بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما زالىغا بېرىپ تاماشىبىنلار بىلەن بىرگە سەنئەت ئۆمىكىنىڭ نومۇرلىرىنى كۆرۈۋاتقانىدا بىر ئارتىس تەرىپىدىن:

«يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى، يەي
ئوچۇق كۆلەر يۈزلەرى، يەي،
ئوقۇش ئۈچۈن تەلمۈرگەن، ئىستەك ھامان،
قارا بوتا كۆزلەرى، يەي»
.....

دېگەن ناخشا ئوقۇلغاندا كۆپچىلىك ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالغاچقا 2 - قېتىم ئوقۇلدۇ. ئويۇن ئاخىرلاشقانىدا لىن جىلۇ بۇ ناخشىنىڭ تېكىستىنى چۈشىنىپ ئاھاڭىنى نوتىغا ئېلىۋالىدۇ - دە، چېن لاۋشى (چېن يىڭسۇ خانىم) ئۆزى ئوقۇتقان خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا بۇ ناخشىنى ئۆگىتىدۇ ۋە ناخشا تېزلا قالغان مەكتەپلەرگىمۇ كېڭىيىپ كېتىدۇ.

يولداش لىن جىلۇ چەت جايلاردىكى ئەمگەكچىلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن سەنئەت ئۆمىكىنى بىللە ئېلىپ باراتتى، مەسىلەن: كۇچا دوگان دەرياسى بېشىدىكى چوڭ توسما (ھازىرقى لىن جىلۇ دامبىسى) قۇرۇلۇشىدا ئەمگەك قىلىۋاتقان نەچچە مىڭلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ئورنىغا سەنئەت ئۆمىكىنى بىللە ئېلىپ بېرىپ، ئويۇن كۆرسىتىپ ئەمگەكچىلەردىن ھال سوردىغان.

لدن جەلۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تومۇرلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنى بېيىتىش ئۈچۈن يەرلىك مىللىي زىيالىلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەچكە، بىرمۇنچە ياخشى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلگەن. ئابلىمىت نىيازى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى «ئىپپەت قۇربانى»، «زۇلۇم ۋە مۇھەببەت» ناملىق ئەسەرلەرنى ۋە زالىملارنى پاش قىلىدىغان، ئىلغارلىقنى مەدھىيىلەيدىغان، كىشىلەرنى مەردىپەتكە ئۈندەيدىغان ھەر خىل شەكىلدىكى كونسېرت، كومپىدىيە قاتارلىقلارنى يازغان. ئابدۇللا باسىتمۇ ساپ مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدىغان «بىرى سەن، بىرى مەن» ناملىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغان.

ئەھمەت نايۇپ يازغان زالىم زومىگەرلەرنىڭ رەزىل ئەپتى ـ بەشىرىسىنى پاش قىلىدىغان «ئۇستى ـ ئۇستىگە خاپىلىق» ناملىق سەھنە ئەسىرىمۇ سەھنىدە ئويىنالغان. مەمتىمىن بايىزىمۇ «زايىت لاۋزۇك» كومپىدىيىسىنى يازغان. ۋە زايىت لاۋزۇك رولىغا ئۆزى چىقىپ تەبىئى ۋە ھېسسىياتلىق ئويىنىغانلىقى ئۈچۈن جەمئىيەتتە چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان. مەشھۇر دارۋاز ھاشىم ھاجىمنىڭ دار ئويۇنى راسا گۈللەنگەن ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى شىرئېلى، ھەيدەر ئېلى، سىدىق ئاخۇن، نۇر ئاخۇنلارمۇ ھەر خىل ساز مۇزىكىلارنى چالاتتى ۋە سەنئەتكە يارەملىشەتتى. دېمەك شۇ چاغدىكى مىللىي زىيالىلار، مىللىي ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ۋە بۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت قورالى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى قاراڭغۇلۇقنى، جاھالەتنى پاش قىلىش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى نادانلىقتىن قۇتۇلۇشقا رىغبەتلەندۇرۇش جەھەتلەردە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. بىز بۇ يەردە پىشقەدەم زىيالى ئابلىمىت نىيازنىڭ 1941 ـ يىلى يازغان سەھنە ئەسەرلىرىدىن بىر قانچىنى تونۇشتۇرىمىز:

قەز ۋە نادان ئاتا

(ئىبېتمىشش)

قەز: جانىم ئاتا كۆردۈڭمۇ مەكتەپ ئېچىلدى،
ياشلار بىلىم قۇچاغىغا شۇنچە ئېتىلدى.
نە ئۇچۇندۇر ئوقۇش ماڭا مەنئى قىلىندى،
بۇنىڭ ئۈچۈن يىغلاپ كۆزدىن ياشلار تۆكۈلدى.

ئاتىسى: قىز بالىغا نېمە لازىم مەكتەپكە بارماق،
سېنىڭ ئىشىك ئاپاڭغا كۈندە قاراشماق.
دوپپا تىكىش، لەڭمەن سوزۇش، ياخشى ئۆگەن سەن،
ساڭا ھارام، ئاتاك بىلەن گەپ ـ سۆز تالاشماق.

قەز: بۇ ئىشىڭدا سەۋەب بار نادان ئاتا سەن،
سەن ئوقۇشتىن مەھرۇم قالغان تۇرۇك ئادەم سەن.
ئاھ نادانلىق، ساۋاتسىزلىق قاچان تۈگەرسەن،
ئىلىم ـ بىلىم ئوچاغىدا ئاخىر كۆيەرسەن.

.....

قەبرى بىلەن ياش

(ئىبېتمىشش)

قەبرى: مەن ئۆزۈم بىر سودىگەر ـ خەلقلەر مېنى ھاجى دەر،
مەن سىزنى ئالاي دەيمەن ـ ھەممە نەرسەم جەرا ـ جەر.

قەز: نېمە دەيسىز ھاجىم ئاكا ـ تولمىدى ياشىم ئاكا،
مېنىڭ ياشىم تولغىچە ـ ئوقۇيمەن جانىم ئاكا.

قېرى: ئالاي شائخادەن چاپان - دۇخاۋدا ئىشتان،
چاپسان بولۇڭ جان ئۇكا - تويىمىز بولۇر قاچان؟!

قىز: ئەمدى كىردىم 14 ياش - ئوقۇشۇم بار تۆت - بەش ياش،
ئوقۇپ مەكتەپ پۈتتۈرۈپ - بولمەن بىر ئىلغار ياش.

قېرى: سۆزلىشەي ئاتاڭ بىلەن - تۇغەتتىڭ ھايتاڭ بىلەن،
سېنى ئاخىر ئالۇرمەن - سۆزلەشسەم ئاناڭ بىلەن.

قىز: بومبا ساقال جان ئاكا - بۇ پەيلىگىدىن يان ئاكا،
سەن مېنى ئالالمايسەن - ئۆز يولۇڭغا ماڭ ئاكا.

بەگ بىلەن پۇقرا

(كومېدىيە)

بەگ: سوردىساڭ سەن مېنىڭ ئاتىم ئەلا بېگىمدۇر،
بۇ يۇرتلارنى دىر تىترەتكەن مېنىڭ گېپىمدۇر.
يامۇللاردىن چۈشتى ساڭا ئالۇڭ - ياساقلار،
ئۈيقۇڭنى ئاچ بۇ گەپ ساڭا چۈشكەن ھۆكۈمدۇر.

دېھقان: ئوبدان بېگىم ئاران باقتىم غېرىپ جېنىمنى،
بەك تەسلىكتە تويغۇزارمەن قوساق - قارنىمنى.
قالدى ئاران يىرتىق كىگىز، پۇچۇق قازانلا،
ساتاي دېسەم ھېچكىم ئالماس كونا ئۆيۈمنى.

بەگ: كۆپ سۆز قىلماي يىغىلىپ قالغان ئالۇاڭنى بەرگىن،
يا بولمىسا ياتقان ئۆيۈڭ - يېرىڭنى بەرگىن.
يا بولمىسا چاكارلىققا ئوغلۇڭنى بەرگىن،
يا بولمىسا كىچىك قىزىڭ رەيھانىنى بەرگىن.

بۇ چاغدا دېھقان بىردىنلا قاتتىق غەزەپلىنىپ: «بىر ياشتىمۇ بىر ئۆلۈم، مېڭ ياشتىمۇ بىر ئۆلۈم، نومۇسۇمنى ساتمايمەن، بۇ جانىمدىن كەچتىم بۇگۈن» دېگىنىچە بەگنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ بارغاندا، بەگ جىددىيلىشىپ ھودۇقۇپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا بەگنىڭ دوغلىرى سەھنىگە كىرىپ دېھقاننى ئاجرىتىدۇ (پەردە چۈشىدۇ).

دېمەك شۇ يىللاردا ئىلغار زىيالىيلار ئەدەبىيات - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئاممىنى ئويغىتىش جەھەتتە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇنىڭ بىلەن كەڭ ئاممىدا ئاردىسىدا زۇلۇم ۋە جاھالەتكە غەزەپلىنىدىغان، ئەركىنلىككە ئىنتىلىدىغان كەيپىيات باش كۆتۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ چاغدا چوڭ مۇتەئەسسىپ تۇقا دوببىگى قاتارلىق بىر قىسىم بەگ - ئەمەلدارلار لىن جىلۇنىڭ قېشىغا كىرىپ: «لىن شىيەنجاڭ، ھازىر تىياتىر دېگەن نېمە ئەدەپ كەتتى، ھەلا دېسە بىزنى سۆكۈۋىدىغان بولدى. پۇقرالار بىزگە بويسۇنماس بولۇپ قالدى. بىزنىڭ ئابرويىمىز تۆۋەنلەپ كەتتى. مۇشۇنداق بولسا، بىز قانداق قىلىپ يۇرتنى ئىدارە قىلىمىز...» دەيدۇ. لىن شىيەنجاڭ ئۇلارغا ئېنىق قىلىپ: سىلەرمۇ تىياتىردىن ئىبرەت ئېلىڭلار، ئادىل ئىش قىلىڭلار، خەلققە زۇلۇم قىلماڭلار ..... دەپ ئۇلارنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويىدۇ. ئۇ چاغدا كۇچادا سەنئەت ئىشلىرى راۋاجلىنىپ، ھاياتىي كۇچ - قۇدرىتى ئاشۇنداق جارى قىلدۇرۇلغان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە كۇچا سەنئەت ئۆمىكى ئاتاقلىق ئۆمەكلەردىن بىرى بولۇپ قالغانىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي جالالات شېك شىسەينىڭ قارا نىيىتى بۇزۇلۇپ سىياسىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى.

گېرمانىيە فاشىزمى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاجاۋۇز قىلىپ، گىتلېر قوشۇنلىرى موسكۋاغا يېقىنلاشقاندا شېك شىمسەي شەرمەندىلىك بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۇز ئۆرۈپ، جېياك جېيېشىنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئاتىماقچى بولدى. شىنجاڭدىكى كومىمۇنىستلارنى تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ 1941 - يىلى 6 - ئايدا بۇيرۇق بىلەن لىن جىلۇنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ ئېلىپ كەتتى. ئابلىمىت نىيازمۇ ئۆزۈن ئۆتمەي شېك شىسەينىڭ تۇرمىسىگە قامالدى. شېك شىسەي رەسمىي يۈز ئۆرىگەندىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن كۈچانىڭ ئەدەبىي - سەنئەت، تېياتىر ئىشلىرى ئىدېئولوگىيە جەھەتتە قاتمۇقال ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1944 - ۋە 1945 - يىللىرى جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەنۇبىي شىنجاڭغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. سوۋېتلىقلار باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئۇچ ۋىلايەت قىسىملىرى مۇزداۋان ئارقىلىق ئاقسۇ دائىرىسىگە كېلىپ، بىي ناھىيىسىنى ۋە ئاقسۇ كونىشەھەرنى ئازاد قىلىپ ئاقسۇنى قورشاۋلىغان مەزگىلدە، كۈچادىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ باشلىقى شاڭچاۋجۇڭ كۈچانى قاتتىق ھەربىي ھالەت تۈسىگە كىرگۈزگەنىدى. 1946 - يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ۋەزىيەتتە جىددىيلىك بولغانلىقى ئۈچۈن كۈچانىڭ تېياتىر ئىشلىرى بىر مەھەل ئارىسالدى ھالەتتە تۇردى.

1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن گومىنداڭنىڭ جاڭ جۈڭ باشچىلىقىدىكى ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا تۆزۈلگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ۋەزىيىتى قىسمەن تىنچلىنىش ھالىتى شەكىللەنگەندە كۈچا

سەنئەت ئۆمىكى يەنە بىر ئاز جانلىنىپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتاغلىق داۋاز ھاشىم ھاجىم قاتارلىق بىر قىسىم ئىلغار كۆچلەر بىلەن بىرلىشىپ ل. مۇتەللىپ يازغان مەشھۇر ئوپېرا — «غېرىپ - سەنەم» دراما سىنى سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناش ئارقىلىق كەڭ ئاممىغا ئىلھام بەخش ئېتتى. لېكىن بۇ چاغلاردا 11 بىتىمنى ئىجرا قىلغۇچى خەلق ئاممىسى بىلەن 11 بىتىمنى ئاياق - ئاستى قىلغۇچى گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش مەۋجۇت ئىدى. كۈچادا ئىلغار ياشلارنىڭ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بىتىمنى ئاياغ - ئاستى قىلىشىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتى (ياشلار ھەرىكىتى) باش كۆتەرگەنىدى. گومىنداڭ قاراقچىلىرى سۇيىقەست پىلانلاپ، 1946 - يىلى 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چوڭ يېغىن ئاچىمىز دېگەن باھانە بىلەن ھورۇنياغدا ياشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 4000 كىشىلىك چوڭ يىغىن ئېچىپ، يىغىن داۋامىدا «ياشلار ھۆكۈمەتكە قارشى چىقتى» دېگەن بۆھتان بىلەن بىگۈناھ خەلقنى ئوققا تۇتۇپ، كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ياربدار قىلدى. ئېزىز يۈسۈپ قاتارلىق «ياشلار ھەرىكىتى» نىڭ باشلىقلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ قامىدى. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ كۈچادىكى ئەكسىيەتچى ھەربىي، مەمۇرىي ئورۇنلىرى چىنىڭ تۆمەن (ئاتىلىق پولك)، ۋەنماتۇمەن (ترانسپورت پولك) دېگەن 2 تۆمەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ كۈچادا تېررورلۇقنى كۈچەيتتى. بۇ ھال سەنئەت ۋە تېياتىر ئىشلىرىغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. گومىنداڭ قاراقچىلىرى سەنئەتنىمۇ قاتتىق كونترول قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەنئەت ئۆمىكى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بەزى ئىلغار كۆچلەر تېرىشچانلىق

كۆرسەتسمۇ ۋەزىيەتنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن قويۇلغان ئويۇنلارنىڭ مەزمۇنى مۇجمەل (جەۋەندە) بولۇپ، سىياسەتتىن چەتنەپ يانداپ ئۆتۈپ كېتىددىغان ھالەت شەكىللىنىپ، سەنئەت ئۆمىكى خاراب بولۇش تەرەپكە يۈزلىنىپ، بۇرۇخىتوملۇق ۋە قاتمالليق ھالەتتە بولۇپ كەلدى.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۇچ چوڭ تاغدىن قۇتۇلۇپ ھەقىقىي ئازادلىققا چىققاندا، كۆچا سەنئەت ئۆمىكىمۇ ئازادلىق ئاپتىپىدىن نۇر ئىمىپ، قەددىنى دەس كۆتۈرۈپ پارتىيىگە ئەگىشىپ، ھۆرلۈك ئۈچۈن سەنئەت ـ تېياتىر ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا زور قەدەم تاشلىدى. پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ۋە يار يۆلەكتە بولۇشى بىلەن شتاتلار تولۇقلىنىپ، خادىملار مۇقىملىشىپ، يېڭى تۈزۈملەر ئورنىتىلىپ، يېڭى مەزمۇن، يېڭى روھ، ئىستىل بىلەن تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ھەرىكەتلەرگە پائال ماسلىشىپ يېزا ـ يېزىلارغا بېرىپ «دەۋرانىڭ كەلدى»، «ئازاد زامان»، «دېھقان ئاۋازى» قاتارلىق ناخشىلارنى ياڭراتتى. «يىتىملەر يېشى»، «ئۆگەي ئانا» قاتارلىق دراملارنى ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ ئاممىنى قوزغاپ ئەزگۈچى كۈچلەر ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈشكە ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئۆزىنىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، كېيىنچە «غېرىپ ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «قانلىق داغ»، «تەلەمەت»، «ئەرگە بىر، يەرگە بىر»، «چىمەن بىلەن پالۋان» قاتارلىق چوڭ تېمىتىكى دراملارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينىتىپ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

سەھنە سايمانلىرى، مۇزىكا قوراللىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرى تولۇقلىنىپ كەسپىي جەھەتتە ھەم يۇكسىلىپ، ھەتتا كورلا قاتارلىق سىرتقى ناھىيىلەرگە بېرىپ سەييارە ئويۇن قويۇش ئارقىلىق تەسىرى زور دەرىجىدە كېڭەيگەنىدى. 1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى تۇيۇقسىز ھالدا دەھشەتلىك سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ، كۆچا شەھىرىنى ۋەيران قىلىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى غەرق قىلىۋەتكەن چاغدا بۇ ئاپەتلىك كەلكۈن سەنئەت ئۆمىكىنىمۇ ۋەيران قىلىپ مال ـ مۈلۈك، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئېقىتىپ كەتتى. يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتى كۆچادا كەڭ كۆلەمدە قۇتقۇزۇش ئېلىپ بارغاندا سەنئەت ئۆمىكىنىمۇ ئايرىم جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئېقتىسادىي جەھەتتىن ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن غەمخورلۇق قىلىشى ۋە سەنئەت ئۆمىكىدىكى خادىملارنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن سەنئەت ئۆمىكى ئاز كۈندە ئەسلىگە كېلىپ كەسپىي جەھەتتىن ئۆكەمەللىشىپ، ئېقتىسادىي جەھەتتىن ئۆزلىرىنى تەمىنلەپ، ھەتتا شاڭخەي بىلەن دېگۈدەك ئارلىشىپ كىيىم ـ كېچەك، زامانىۋى ساز قوراللارنى كەلتۈرۈپ تولۇقلىغاندىن باشقا دۆلەتكىمۇ كۆپ مىقداردا ئېقتىساد تاپشۇرغانىدى. نۇرغۇن دراما ۋە كونسىرت نومۇرلىرىنى ئىجاد قىلىپلا قالماستىن «ئارشىن مال ئالان»، «ئانارخان»، «شايى سۈزانە» قاتارلىق مەشھۇر سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ چىقتى. مانا بۇ ۋاقىت سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

1966 ـ يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ دەھشەتلىك قارا بورىنى يېتىپ كەلگەندە، سەنئەت ئۆمىكى «شيۇجېڭجۇيىنىڭ قارا ئۇگىسى» دەپ ئاتىلىپ، تۇنجى ئۇچى سەنئەت ئۆمىكىگە

مەركەزلەشتى، باشلىقلىرىدىن تاكى ئارتىسلىرىغىچە «قارا يىپ»، «گېزەندە»، «ئوكچى»، «ئەكسىلئىنقىلابچى»، «شيۇجېڭجۇيىچى»... دېگەندەك قالپاقلار بىلەن بەزىلىرى ھەتتا لاۋگەي قىلىندى، ئاخىرى سەنئەت ئۆمىكى تارقىتىلىپ، خادىملىرى يېزىلارغا قايتا تەربىيىگە چۈشۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن كۇچا سەنئەت ئۆمىكى ۋەيران قىلىندى. كۇچا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تارىخىدا بۇ بىر چوڭ يوقىتىش بولدى.

لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى ئاەدۇرۇلۇپ، جاھان ئوگشالغاندىن كېيىن، سەنئەت ئۆمىكى قايتىدىن يورۇقلۇققا چىقتى. خورلانغان، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان خادىملارغا قارىتا سىياسەت ئەمەلىيلىشىپ، ئۇلارنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. پارتىيە ـ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى، يۇقىرى دەرىجىلىك مەدەنىيەت تارماقلىرىنىڭ يارىدەم بېرىشى بىلەن سەنئەت ئۆمىكى قايتىدىن گۈللىنىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى بىر قاتار سىياسەتلەر، مۇھىمى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بەلگىلەپ بەرگەن «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سوتسىيالىزم ئۇچۇن، خەلق ئاممىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش» فاكچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تېخىمۇ گۈللەپ ياشنىدى، يېقىنقى ۋاقىتلاردا «پەرھاد ـ شېرىن»، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، «تاشۋاي»، «ئۆگەن دەريانى بويىدا»، «ئۇرۇك گۈللىگەندە»، «ئاەقۇەت» قاتارلىق بىر قاتار دراملارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى ۋە نۇرغۇنلىغان كونسېرتلارنى تەييارلاپ، كۆچانىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ياڭراتتى. ئۇرۇمچى، ئىلى، قاراماي، تۇرپان، ئاقسۇ، كورلا، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرگە ۋە قوشنا

ناھىيىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ، كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. بەزى دراما ۋە سەنئەت نومۇرلىرى شىنجاڭ رادىئو ئىستانسىسى ۋە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن تونۇشتۇرۇلدى. ئاقسۇ ۋە ئۇرۇمچىدە بولغان بىر قانچە قېتىملىق كۆرەكلەردە تۆھپىسى يۇقىرى باھالىنىپ مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1983 ـ يىلى كۇچادا فىلىمگە ئېلىنغان «يۇرتىغا مۇھەببەت» ناملىق كىنودا كۇچا سەنئەت ئۆمەكنىڭ ئارتىسلىرى ئاساسلىق رول ئالدى. تىيانشان كىنو ئىستودىيەسىدىن ئالغان 1984 ـ يىلدىكى «يېزىدىكى ياڭراق ناخشا» دېگەن فىلىمنىڭ كۆپ قىسمىغا كۇچا سەنئەت ئۆمىكى قاتناشتى. پېشقەدەم ئارتىس نىياز مۇمىن «قۇملۇقتىكى يېشىل دولقۇن» فىلىمىدە رول ئالغاندى. ھازىر سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى 50 كە يەتتى. بۇلاردىن مەخسۇس سەنئەت مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 14 نەپەر، ھازىر 3 نەپىرى ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىدە، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكانتلار ۋە ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتى ئەزالىرى 6 گە يەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ سەنئەت ئۆمىكىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك سەنئەت ئورۇنلىرىغا سۇنۇپ بېرىلگەن رايىيەم، ئابلا ھامۇت قاتارلىق ئاتاقلىق سەنئەتچىلەر 16 گە يېتىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىي ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قوللاپ يارىدەم بېرىشى نەتىجىسىدە، بۇ ئۆمەكنىڭ «ئازاد» ماركىلىق بىر چوڭ ئاپتوموبىلى ۋە بىرچوڭ ئاپتوبۇسى بار بولدى. سەھنە دېكوراتسىيەسى، مۇزىكا سايمانلىرى، سەھنە ئۈسكۈنىلىرى، كىيىم ـ كېچەكلىرى تولۇقلىنىپ، ھەممە جەھەتتىن يېتىلگەن مۇكەممەل بىر سەنئەت ئۆمىكى بولۇپ قالدى.

كۆچا ناخشىلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن جا-
ھانغا مەشھۇر، كۆچا سەنئەت ئۆرنىكى دراما قويغاندىن باشقا
مۇھىمى داڭلىق خەلق سەنئەتچىسى نىساخان ئاچىنى ئۆرنەك-
كە سىرتىتىن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ
«كۆچا ناخشىلىرى» غا ۋارىسلىق قىلىپ، بىر يۈرۈش ناخشا-
ئۇسسۇللارنى تەييارلاپ، ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ ئاساسىي قىسمى قىل-
دى. كۆچادا مىڭ ئۆي غارلىرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ
سۈرەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ «پەردىزات ئۇسسۇلى» نى ئىشلەپ
چىقتى.

دۆلىتىمىزنىڭ «سىرتقا قاراپ ئىشكىنى ئېچىۋېتىش»
سىياسىتى ئىزچىللاشقاندىن بۇيان قەدىمكى كۆسەن ــ كۆچاغا
چەت دۆلەتلەردىن سەيلە قىلىپ كېلىدىغانلار يىلدىن ـ يىلغا
كۆپەيمەكتە. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ياپونىيە، ئامېرىكا، ئا ـ
ۋستىرالىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە شياڭگاڭ قاتار-
لىق جايلاردىن كەلگەن مېھمانلاردىن كۆچا سەنئەت ئۆرنىكىنىڭ
ئويۇنلىرىنى كۆرمەي قايتقانلىرى ناھايىتى ئاز. دېمەك سەنـ
ئەت ئۆرنىكى ئۆز سەنئىتى ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ ئىززەت ـ
ھۆرمىتى ۋە شان ـ شەرىپىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك
تۆھپە قوشتى.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۇستقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولۇپ،
ۋەزىيەتتە بولغان داۋالغۇش ۋە ئۆزگىرىشلەر سەنئەت ئىشلىرى-
غا پايدىلىق بولغان مەزگىللەردە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تىيا-
تىر ئىشلىرىمۇ ئۆرلىدى ۋە گۈللەپ ياشنىدى. ۋەزىيەتتىكى
داۋالغۇش ۋە ئۆزگىرىشلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تىياتىر ئىش-
لىرىغا پايدىسىز بولغان مەزگىللەردە بولسا، ناھىيىمىزنىڭ

سەنئەت ـ تىياتىر ئىشلىرى چېكىنىشكە، ھەتتا ۋەيران بولۇشقا
ئۇچرىدى. مۇشۇ مەنادىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆچانىڭ سەھنە (تـ
ياتىر) ئىشلىرى يېڭىدىن دۇنياغا كېلىپ يېرىم ئەسىر ۋاقىتنى
باشتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدا شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش،
چېكىنىش، يەنە تەرەققىي قىلىش، گۈللىنىش، تۇختاپ قېلىش،
يەنە تەرەققىي قىلىش، ۋەيران بولۇش، قايتا گۈللىنىشتەك ئۇ-
زۇن جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن.

ئىشىنىمىزكى، كۆچا سەنئەت ئۆرنىكى بۇنىڭدىن كېيىن
پارتىيىمىز بەلگىلەپ بەرگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نىشانىسىنى
بويلاپ يەنىمۇ گۈللەپ ياشنايدۇ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنـ
ئىتى تارىخىغا تېخىمۇ يېڭى، تېخىمۇ كۆركەم ۋە تېخىمۇ گۈـ
زەل مەزمۇنلارنى يازىدۇ.

قارا شەھەردە دەسلەپكى سانايى نەپسە ئىشلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئەيسا مۇسا

مەشھۇر باغراش كۆلىنىڭ غەربىي باغرىغا جايلاشقان قارا شەھەر تاكى 1954 - يىلىغا قەدەر مەمۇرىي جەھەتتىن كورلا، لوپنۇر، چەرچەن، چاقىلىق، بۈگۈر، خېجىڭ (خوتۇنسۇمۇل) ۋە ئۇششاقتالدىن ئىبارەت 7 ناھىيە قارايىدىغان بىر ۋىلايەت ئىدى.

قارا شەھەر ۋىلايىتىدە ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا موڭغۇل، خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق 4 مىللەت ياشايتتى.

قارا شەھەر جۇغراپىيە جەھەتتىن جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ يەردە خۇددى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش شېڭ شىسەي دەۋرىدىن باشلاپ، زامانىۋى مائارىپ ۋە سانايى نەپىسە ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئەڭ دەسلەپ قارا شەھەردە مەرىپەتپەرۋەر شەخسلەرنىڭ دەۋتى بىلەن ئۇيغۇر سانايى نەپىسە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭغا قونچى توختاخۇن دېگەن بىر سۆدىگەر كىشىنىڭ قورو جايى

ئارىيەت ئېلىنىپ جاي مەسىلىسى ھەل قىلىندى. ئاندىن شەھەر ئىچىدىكى ئوقۇتقۇچىلار، دۇكانداrlar، قول ھۈنەرۋەن كاسىپلار، دېھقانلار ھەتتا سەتىراچ، باققاللارغىچە بولغان كەسىپلەردىن ئۇسسۇلچى، ناخشىچى، سازچى ۋە قىزىقچى قاتارلىق ھەۋەسكارلارنى بىر - بىرلەپ تەكلىپ قىلىپ ئادەم مەسىلىسى ھەل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بۇلارنى تەشكىللەپ ھەر خىل ئويۇن ۋە كونسېرتلارنى تەييارلىدۇق. شەھەر ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇتخانىنىڭ چاڭچىلە ئوينايدىغان بىر سەھنىسى بار ئىدى. بىزمۇ ئارىلاپ شۇ يەردە ئويۇن كېچىلىكى ئۆتكۈزىدىغان بولدۇق. ھەر بىر ئويۇن كېچىلىكى ئۆتكۈزگەندە، كوچىلاردا ناغرا، سۇناي چېلىپ ھەممىنى خەۋەرلەندۈرۈدىغان بولدۇق. بۇ كۈنلەردە كىنو ۋە باشقا ئويۇنلار بولمىغانلىقتىن ئويۇن كۆرۈشكە تەشنا بولغان تاماشىبىنلار ئويۇن كېچىلىكىمىزگە بەس - بەس بىلەن كېلىپ قاتنىشىدىغان بولدى. ئانچە - مۇنچە بىلەتمۇ ساتىدىغان بولدۇق. بۇ چاغدا سانايى نەپىسىگە دەسمايە توپلاش مەقسىتى بىلەن لاتارى (تەلەي سىناش) بېلىتىمۇ ساتتۇق. بۇنىڭ بىلەن بىر بۆلۈم مەبلەغ ھازىرلاپ ساز، سەھنە ۋە گىرىمگە كېرەكلىك جاھازلارنى ھەل قىلغان بولدۇق، بۇ چاغلاردا قارا شەھەردىن باشقا يەرلەردە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا سانايى نەپىسە بۆلۈملىرى قۇرۇلۇپ، سەنئەت كېچىلىكى ۋە ئويۇن قويۇش ئىشلىرى خېلىلا يولغا قويۇلۇپ قالغانىدى. بىزمۇ ئاشۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن تۈرلۈك كومېدىيە، كونسېرت، لەتىپە، ئېپىتىشىش ... قاتارلىق نومۇرلارغا ئېرىشتۇق. ئەينى زاماندىكى بەگلىگى، رەمبال، قىمارۋاز، داخان قاتارلىقلارنى تەنقىد قىلىدىغان

هەجۇلي پىنسەلەرنى تەييارلاپ قويۇدىغان بولدۇق. مەن ۋە خەتچى مەھمۇد دامولا ئىككىمىز سانايى نەپىسە مۇددىرى بولۇپ ئىشلىدۇق. دەسلەپتە بۇ ئىشنىمىزغا ئوسمان داۋۇت، مامۇت مۇھەممىدى، ساتتار ئىلى، ئىبراھىم ئىمىن، غوجەش سۇلايمان، مەھەممەت جىلان، توختى شالۋاق قاتارلىق كىشىلەر باشتىن - ئاخىر كۆچ چىقىرىپ ياردەم بەردى. شۇنداق قىلىپ ئاز كەم بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1934 — 1935 - يىللىرى) ئۇيغۇر مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەشكىل قىلىندى. بۇنىڭ رەئىسلىكىگە يۈسۈپ ئەلەم هاجى، مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە ئابدۇللا مۇھەممىدى سايلاندى. ئۇيۇشما چوڭ مەسچىت قوروسىدىن ئىشخانا هازىرلاپ ئىش ئېلىپ باردى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن قايتا سايلام بولۇپ ئابدۇللا مۇھەممىدى رەئىس، كېرەم سالى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلاندى. هەرقايسى بۆلۈملەر- گىمۇ مەخسۇس ئادەملەر بېكىتىلدى. مەسىلەن: كاتىبات بۆلۈمىگە مەھەممەت پازىل، تەشكىلات بۆلۈمىگە مەن، مەدەنىيەت بۆلۈمىگە ئابلىكىم ئاخۇن، مالىيە بۆلۈمىگە مامۇت مۇھەممىدى، بوغالتىر- لىققا ئوسمان داۋۇت قاتارلىقلار بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما ئىشلىرى بىر قەدەر يولغا قويۇلۇپ مىللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىشلىرى ئىسپتىدائىي قەدەمدە راۋاج تېپىشقا يۈز- لەندى. ئۇيۇشما بىناسى مەسچىت قوروسىدىن يۆتكىلىپ، ئىمىن هاجى قويچىنىڭ كەڭ هويلىسى ئۇيۇشما قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قورو ئىچىگە قومۇش ۋە بوزا بىلەن 500 كىشىلىك كۇلۇب ۋە سەھنە ياساپ ئويون قويۇپ تۇردۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچىدىن مىجىت زاهىدوپ، سىيىت هاسىلوق، ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا (بۇلار ئۆلۈپ كەتكەن)... قاتارلىق زىيالىلار ماڭارىپ خىزمىتىگە كېلىپ ئۇيۇشما خىزمەتلىرىگىمۇ ياردەم قىلىپ

تۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن سايلامدا رەھمانقۇل دېگەن كىشى رەئىس، ئابلىز يۈسۈپ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ، ئۇيۇشمىنىڭ ئىش ئورنى چوڭ رەستە كىچىك مەسچىت يېنىدىكى مەھەممەت هاجىمنىڭ قورو - جايىغا يۆتكەلدى. بۇ يەردىمۇ بۇرا كەپە قىلىپ ئويۇن قويۇپ تۇرۇلدى. شۇ ئاردا، ئۇرۇمچىدىن تاش- كەنتتە ئوقۇغان ئىبراھىم ئىمىدىسوپ ۋە ئەبەيدۇللا هاجىيوپلار كەلدى. ئىبراھىم ئىمىدىسوپ دارىلمۇئەللىمىنگە مۇئەللىم، ئەبەي- دۇللا هاجىيوپ ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات ئىشلىرى ۋە سانايى نەپىسە خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ئۇ سەنئەت ئىشلىرىغا ماهىر كىشى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن سانايى نەپىسە ئىشلىرى خېلى ئىلگىرى باستى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇنىرىدىن خوجا، هەسەن هەسىنوپ، سىدىق شاكىر، ئابدۇقادىر جامال، روزى تەمبۇرنىڭ شاگىرتى تۇرسۇن تەمبۇر، ئۇسسۇلچى، سازچى ۋە ناخشىچى مەھەممەتجان، تۇرغۇن ئالماس، جۇنەيد بەكرى، ئىسمايىل شېرىپ، ئابلىز ئىمىراھىم، بەكرى سابىت، رەناخانىم قاتارلىقلار كەلدى. سەنئەت سۆيەر بۇ زىيالىلارنىڭ ياردىمى بىلەن سەنئەت ئىشلىرىمىز يەنىمۇ راۋاجلىنىپ، ئاممىنىڭ سەنئەتكە بولغان ئېهتىياجىنى بىر قەدەر قامداپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا ئۇيۇشمىنىڭ ئورنى تارچىلىق قىلغانلىقتىن ئۇيۇشما «سانخۇ كۆۋرۈك» دېگەن يەردىكى دوقمۇشقا (هازىرقى سىلىكىبۇ- نىڭ يېنىغا) يۆتكەپ كېلىندى. بۇ قورونىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەر ئۇيۇشمىنىڭ ئىشخانىلىرى قىلىنىپ، قوروسى ئۇستى يېپىق- لىق سەھنە قىلىندى ۋە گازۇاي لامپا بىلەن يورۇتۇلدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا قوشنا بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋىتن تورووگ» دەپ ئاتالغان سودا شىركىتى جايلاشقانىدى. بۇلار

ئۇيۇشمىنى تۆت لامپۇچكىلىق توك بىلەن تەمىنلىدى. سەھنىنى ئىككى لامپۇچكىلىق توك بىلەن يورۇتىدىغان بولدۇق. ئۇيۇشمىنىڭ يېنىدا زامانىۋى چايخانا تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭدا ھەر خىل مېۋىلىك مىللىي تائاملار سېتىلىدىغان بولدى. بۇ چايخانىغا كۇچادىن داۋاز ھاشىم ھاجىمنىڭ بالىلىرى، قەشقەردىن راۋابچى روزەك باشى قاتارلىق سازچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، چايخانا ئىنتايىن ئاۋاتلاشتى.

كۇنىساناپ كېڭىيىپ ببرىۋاتقان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۈچۈن بۇ پىنامۇ تارلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى تاش-كۆۋرۈك يېنىدىكى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قىلغان ئورۇنغا زامانىۋى ئۇسۇلدا ئۇيۇشما بىناسى سېلىنىپ ئۇيۇشما شۇ جايغا كۆچۈرۈلدى. ئەنە شۇ مەزگىللەردە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسى چۈنەيد بەكرى، مۇئاۋىنى باۋۇدۇن تورقى ئىدى. ئابلىز ئىبراھىم كاتىبات باشلىقى، بەكرى سابىت تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى، مەن تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى، سىدىق شاكىروپ سانايى نەپىسە مۇدىرى، ئوسمان داۋۇت مالىيە بۆلۈم باشلىقى، زىياۋۇدۇن مۇسا يوغالتىر، خالىق مۇسا كاسسىر ئىدى.

بۇ مەزگىلدە قارا شەھەرنىڭ مەدەنىي-مائارىپ ۋە سەنئەت ئىشلىرى خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى. مەسىلەن، شۇ ۋاقىتلاردا ناھىيىلەردە ئوقۇتقۇچى، بولۇپمۇ ئايال ئوقۇتقۇچى (مۇئەللىمە)، سازچى ۋە بوغالتىرلارنىڭ يېتىشىزلىكى ھېس قىلىنىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدا ئالاھىدە «مۇئەللىمەلەر يېتىشتۇرۇش كۇرسى»، «بوغالتىرلار يېتىشتۇرۇش كۇرسى» ۋە «سازەندىلەر يېتىشتۇرۇش كۇرسى» لىرى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ كۇرسلارغا ۋىلايەت بويىچە ھەر بىر ناھىيىلەردىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ھەر

بىر كەسىپ بويىچە ئىختىساسلىق خادىملار يېتىشتۇرۇپ چىقىلغان. بۇ خادىملاردىن خېلى نۇرغۇنلىرى ھازىرمۇ ئىشلىمەكتە. بۇ كۇرسلار ئىلگىرى-كېيىن ئېچىلغان بولۇپ، رەئىس جۇنەيد بەكرى قوشۇمچە مۇدىر ئىدى. كونكرېت ئىشلارنى مەن باشقۇراتتىم.

بۇ مەزگىللەردە قارا شەھەرگە ئەتراپتىن يەنە بىر مۇنچە زىيالىلار، مەسىلەن: مەمتىمىن ھامىت، تاشكەنتتە ئوقۇغان چوڭ ئاخۇن، ئابدۇرىشىت ئەبۇزەر، مەھەممەت سىدىق، مەمتىمىن خۇداۋەردى. يۈسۈپجان، مەھمۇد مەھەممەت، خەلچەم، ھەمراخانىم، ئىساخانىم، مەريەم قاتارلىق زىيالىلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت قوشۇنى خېلىلا ئولغايدى. سەنئەت جەھەتتىن ئالغاندا ئۇيغۇر دراما سەنئىتى ۋە ئوپېرا يەنىمۇ يولغا قويۇلۇپ، بىرمۇنچە چوڭ ئوپېرا، دراما، كومېدىيە ۋە كونسېرتلار سەھنىلەشتۈرۈلدى.

شۇ ۋاقىتلاردا سەھنىلەشتۈرۈلگەن ئويۇنلار: «غېرىپ-سەنەم»، «تاھىر-زۆھرە»، «رابىيە-سەئىدىن»، «يۈسۈپ-زۇلەيخا»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «شاڭخەي كېچىسى»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «ئاجايىپ ئۆلۈم»، «خىيالىي تۇيۇق»، «كۆرەش قىزى»، «سەۋلەت»، «پىرىخون»، «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «بۇلبۇل گويا» قاتارلىقلار ئىدى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيۇشمىدا بىر قانچە زىيالىلاردىن تەركىب تاپقان سەھنە ئەسىرى يېزىش گۇرۇپپىسى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، سىدىق شاكىروپلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىشى بىلەن «ھۆرلىقا-ھەمراجان» ئوپېراسى يېزىپ چىقىلىپ سەھنىلەشتۈرۈلگەنىدى. بۇ چاغدا ھەر قايسى جايلاردىكى ۋىلايەتلىك ساقچى ئورۇنلىرىمۇ پۇل توپلاش ۋە قانداق مەقسەتلەر بىلەنىدۇ، ئۆز ئالدىغا سەنئەت ئۆمەكلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ ئويۇن قويغانىدى. جۈملىدىن

قارا شەھەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىمۇ چوڭ ئاخۇنلىنىڭ باشلامچىلىقىدا سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايى نەپىسەسى بىلەن رىقابەتلەشكەن ھالدا ئويۇن قويغانىدى. ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىمۇ ئۆزىگە كۆچ توپلاپ سەنئەت قوشۇنىنى كۆچەيتتى. قەشقەردىن ئۇستا ئىسكرىپكىچى ئۆمەر ئېلىنى ئالدۇردى. بۇگۇردىن ئابدۇرېھىم چاڭنىڭ شاگىرتى ئوسمان چاڭنى ئالدۇردى. شۇنىڭدەك ئاتاقلىق سازەندە ۋە ئارتىس ـ ئارتىسكىلارنى قوبۇل قىلىپ، سانايى نەپىسە ئىشلىرىنى يەنىمۇ ئالغا سىلجىتتى ۋە سەييارە ئويۇن قويۇش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ پۈتۈن ۋىلايەتنى ئارىلاپ، چەرچەن، چارقىلىقتىن باشقا ناھىيىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىكى سەنئەت ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە سەھنە قۇرۇلۇشى ئىشىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدى. شۇ چاغلاردىلا سەھنىنىڭ دېكراتسىيە ئىشلىرى مەسىلەن: چوڭ ئۈپېرالارنى قويغاندا شاھ ئوردىلىرى، تاجۇ ـ تەختلىرى، مەلىكە ۋە كېنىزەكلەرنىڭ، ياساۋۇللارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوراللىرى، تاغ ـ دەريالارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي كۆرۈنۈشلەرگە ئاساسەن ئۆز ئەينى بويىچە كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغانىدى. تاماشىبىنلار بۇ ئويۇنلارنى كۆرگەنىدە، ئۆزىنى خۇددى شۇ ئەينى ۋەقەنىڭ ئۈستىدە بولغاندەك ھېس قىلاتتى.

دېمەك ئۇيغۇر سانايى نەپىسەچىلىكى 30 ـ 40 ـ يىللار ـ دىلا ئەنە شۇنداق دەرىجىگە يەتكەنىدى. مەن مۇشۇ ساھەدە ئۆزۈن يىل ئىشلىدىم. مۇشۇ ئىشلارنىڭ شاھىدى سۈپىتىم بىلەن 85 ياشقا كىرگەن بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ ئەسلىمىنى يازدىم. بۇ ماقالەمنىڭ كەمچىلىك ۋە نۇقسانلىرىغا يولداشلارنىڭ ئەنقىدىي تۆزىتىش بېرىشىنى سورايمەن.

شىنجاڭدا 30 ـ يىللاردىكى ئوقۇغۇچىلار پائالىيىتى

خالىق ساقى

1933 ـ يىلى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى ئارقىلىق جىن شۇرېن ۋەكىللىكىدىكى ئىستىبدات ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭشىسەي يېڭى ھاكىمىيەت قۇردى.

بۇ يېڭى ھاكىمىيەت بىر قەدەر ئىلغار خاراكتېردىكى 6 چوڭ سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەينى يىللاردىكى مىللەت، خەلقنىڭ ئىلغار كۈچلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا جەلب قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا يېڭى بىر تەرەققىيات دەۋرى باشلاندى. بۇ يېڭى دەۋرنىڭ ئەڭ زوشەن ئىپادىلەنگەن سىمۋولى سۈپىتىدە مەدەنىيەت ـ مائارىپ تەرەققىياتىنى تىلغا ئېلىپ ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. مۇشۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە خەلق ئاقارتىش ئىشلىرى خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك كۆكلەپ يېزا ـ قىشلاق ۋە تاغ ـ دالا، يايلاقلاردا گۈللەنگەن تەرەققىيات مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. خۇسۇسەن شۇ يىللىرى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھى بىلەن يەتكۈزۈپ بەرگەن مادداىي ـ مەنىۋى جەھەتتىكى خالىسانە ياردەملىرى، بولۇپمۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك

پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق قانچە ئونلىغان كوممۇنىستلارنىڭ يېتەكچىلىكى نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى تەشكىل قىلىنىپ، مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. باشلانغۇچ ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەر، يېتىم ۋە يېتىمە بالىلار ئۈچۈن دارىلئېتام مەكتەپلىرى، قېرى، مېيىپ، قاردىغۇچىسى بولمىغان كىشىلەرنى باقىدىغان دارىلئاجىزىن قاتارلىق خەلق باشقۇرغان مۇئەسسىسىلەر قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە ھۆكۈمەت باشقۇرغان شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى، ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە بىر قانچە كەسپىي تېخنىكومىلار قۇرۇلۇپ، ھەر مىللەت خەلقلەرنىڭ ئوغۇل ـ قىز پەرزەنتلىرىگە ئوقۇش، بىلىم ئېلىش ئىمكانىيەتلىرى يارىتىلدى. ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئىلىمگە ئىنتىلگۈچى ياشلىرى، ھەرخىل جاپا ـ مۇشەققەت، قىيىن شارائىتلارنى يېڭىپ، ئۆزۈن چۆل ـ جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۇرۇمچىگە كەلدى ۋە ھەرقايسى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا كىردى. بۇنىڭ گەۋدىلىك مىسالى شۈكى، 1935 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئابدۇراھمان قارى ھاجى (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى) يېتەكچىلىكىدە ئۇچ يۈزگە يېقىن ئوقۇغۇچى ياشلار يارىيار ھارۋىلارغا ئولتۇرۇشۇپ، گاھىدا پىيادە مېڭىپ، «يول ئازابى گۆر ئازابى» دېگەندەك يېرىم ئاي ـ يېرىم توق، بوزان ـ چاپقۇنلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇچ ئايدىن ئوشۇق يول يۈرۈپ ئاخىر ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، ئۆز خاھىشلىرى بويىچە ھەر قايسى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. شۇنداقلا

شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭ زايونلىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان ھەر مىللەت پەرزەنتلىرى ئوقۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش شارائىتى ئىنتايىن قىيىن بولۇپ سىنىپ، ياتاقلىرى ئاساسەن لاي ـ كىسەك ئۆيلەر ئىدى، يامغۇر كۆپرەك ياغسا ئۆتۈپ كېتەتتى. قىش كۈنلىرى بولسا ئۆگزىلەرنىڭ قار ـ مۇزلىرىنى سۈپۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئادەتتە ئۆيلەرنىڭ تورۇسلىرىدىن توپا يېغىپ تۇراتتى. قىش كۈنلىرى يېقىلغۇ يېتىشمىزلىكىدىن سىنىپ، ياتاقلار سوغۇق ئىدى. تاماقلىرىمىز ئاساسەن گۆشسىز بولۇپ، كۆپرەك سۈيۇق ـ سەلەك تاماق بىلەنلا كۈن ئۆتكۈزۈلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرقىدەك دەرسلىك ماتېرىياللار يوق ئىدى. پەقەتلا مۇئەللىمنىڭ دەرسخانىدا سۆزلەپ بەرگەن لېكسىيەسىنى خاتىرىلەۋېلىپ، ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تولۇقلىۋېلىشقا، كەچتە بولسا ئېلېكتر يوق پەقەتلا كىرىسىن پېنىرى، شاملارنىڭ يورۇقى ئاستىدا دەرس تەييارلاشقا، جۈملىدىن يۇقىرى سەۋىيىلىك ئوقۇتقۇچىلىرىمىز چەكلىك بولغاچقا كۆپرەك ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئۆزلۈكىمىزدىن بىلىم ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. گەرچە ئەھۋال شۇنداق ئېغىر قىيىنچىلىق قاتمۇقات بولسىمۇ ئىلىم ـ پەنگە تەشنا بولغان ھەر مىللەت ياشلىرى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ۋەتەن ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇرۇش يىللىرىدىكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلارنى نەزەردە تۇتۇپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن قىيىنچىلىققا قارشى كۈرەش قىلىپ، ھېچقانداق زارلانماي، چىداپ ئوقۇدى. مەكتەپلەرنى غەلىبىلىك تۈگەتكەندىن كېيىن تەشكىلنىڭ تەقسىماتىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن شىنجاڭنىڭ يىراق يېزا ـ قىشلاقلىرىغا

بىرىپ، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشلىرىغا زور تۆھپىلەر قوشقانىدى. بۈگۈن ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى سەپلىرىدە رەھبەرلىك ئورۇندا ئىشلەۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت پىشقەدەم كادىرلىرىمىزنىڭ كۆپچىلىكى مانا شۇ دەۋردە ئوقۇپ يېتىشىپ چىققانىدى.

مەن مانا شۇ 30 - يىللاردىكى ئۇرۇمچى ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىنى 5 يىل ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىنى باشتىن كۆچۈرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرى لىن جىلۇ، لى زىلياڭ، جاڭجۇڭشى، ماۋدۇن (شىن يەنبىڭ) قاتارلىق ئىلغار ئۇستازلارنىڭ بىۋاسىتە تەربىيىسى ۋە غەمخورلۇقى ئاستىدا ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ چىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئازادلىقى ۋە يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن ئىلىپ بارغان جەڭگىۋار ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئۇستىدە قىسقىچە ئەسلىمىلىرىمنى بايان قىلىپ ئۆتۈمەن.

ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش پائالىيەتلىرى

30 - يىللاردا يۇقىرىدا ئىزھار قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرى چىن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق ماركسىزمچىلارنىڭ شىنجاڭدا ئىلىپ بارغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار، ياشلار ئارىسىدا ئىستىخىيىلىك ھالدا ھەر خىل كۆرۈنۈشلەر تەشكىل

قىلىنىدى، ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى جۇملىدىن جۇڭگونىڭ يېقىن زامان تارىخىنى، ئەي سىچىنىڭ پەلسەپەسىنى، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ۋ ك پ (ب) (بولشېۋىكلار) تارىخى، ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ تۈرلۈك رومانلىرى، مەسىلەن: گوركىنىڭ «ئانا»، ئوستروۋىسكىنىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى»، مىللىي يازغۇچىلاردىن سەدرىدىن ئەينىنىڭ «قۇللار»، «داخۇندا»، ئابدۇللا قادىرى (جۇلقۇنباي) نىڭ «مېھراپتىن چايان»، «ئۆتكەن كۈنلەر»، لۇشۈننىڭ «سەۋدايى خاتىرىسى»، ماۋدۇننىڭ «تۈن يانغاندا» قاتارلىق رومانلىرىنى ئىزدىنىپ ئوقۇشتەك قىزغىن ئۆگىنىش دولقۇنى بارلىققا كەلدى. ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ماركسىزم - لېنىنىزم ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك ئىلغار ئىدىيە خېلى كەڭ تارقىلىپ، ئەينى زاماندا كىشىنى خۇشال قىلىدىغان بىر سىياسىي كەيپىيات بارلىققا كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچى ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي ئاڭ سەۋىيىسى كۈندىن - كۈنگە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، جاھانگىرلىككە قارشى غەزەپ - غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ، ئىلغار سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە بولغان چەكسىز مۇھەببەت ۋە ئىنتىلىش، ئازۇلار بارلىققا كەلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچى ياشلار ۋەتىنىمىزنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئازاد قىلىپ، فېئودالىزم جاھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتەك بىردىنبىر نىشانىنى مەقسەت قىلىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئوقۇغاندىن تاشقىرى، ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلاردا قىلچە ئىككىلەنمەي، جاپادىن، ئۆلۈمدىنمۇ قورقماي تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى تەشۋىق - تەرغىب قىلدى، كەڭ ئاممىنى ئويغىتىپ، ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ كەڭ بىرلىكىپ قۇرۇپ، كۈرەشكە

سەپەرۋەر قىلىش جەھەتلەردىن ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشقا-
نىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىردىن بولغان مەرھۇم
ساۋاقداشىمىز ئابباسوپ، ۋەتەنپەرۋەر شائىر ل.
مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار بۇلارنىڭ تىپىك
ۋەكىللىرىدۇر. ئۇندىن باشقا ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلۇغ جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلىنىپ30نەچچە
يىلدىن بېرى ھەربىر ئىجتىمائىي ئىنقىلابىي باسقۇچلىرىنىزدا
ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ رەھبەرلىك قىلىپ كېلىۋاتقان ھەر
مىللەت پىشقەدەم ماركسىزمچى زىيالىلىرىمىز ئەنە شۇ دەۋرنىڭ
قىممەتلىك ۋارىسلىرىدۇر.

ۋەتەنپەرۋەرلىك پائالىيەتلەر

شىنجاڭ دارىلفۇنۇن، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ،
ئۆلكىلىك سىفەن مەكتەپ، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك قىزلار مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەردىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» ۋە ھەر بىر مەكتەپلەردىكى «ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشما» لارنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ۋەتىنىمىزگە يۈرگۈزگەن ۋەھشىيانە تاجاۋۇزىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغيانى كۆتۈرۈپ، ۋەتەن ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەشكىللىنىپ، ھەر خىل چارە-تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپكە ئۇيۇشتۇرۇشتا زور تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

سابىق شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىدىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا يەنىمۇ ئازاد رايونىدىن كەلگەن جاۋدەن باشلىق بىر قىسىم ئىنقىلابىي ئارتىس، ئارتىسكىلارنىڭ بىۋاسىتە رىياسەتچىلىكىدە مەرھۇم ماۋدۇن (شىن يەنبىڭ) يازغان «ياشىسۇن يېڭى شىنجاڭ»، «كۆرەش» ناملىق ئىنقىلابىي سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، كىشىلەرگە جانلىق كۆرەش تەربىيىسى بەرگەن. جۈملىدىن «خائىن تۇتۇش»، «ياپون ئالۋاستىلىرى ئۆلۈمگە مەھكۇم»، «پارتىزانلار جاسارىتى» قاتارلىق كوچا ئويۇنلىرىنى تەييارلاپ، ھەر بىر بايرام ۋە يەكشەنبە كۈنى لىرىدىن پايدىلىنىپ، كوچىلارغا چىقىپ ئويۇن قويۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشتىكى ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلىش بىلەن تەڭ ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇنىمىزنىڭ قەھرىمانلارچە ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرەشلىرىنى خەلق ئاممىسىغا كەڭ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقلىرىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەن ئازادلىقى ئۈچۈن خالىسانە ماددىي، مەنىۋى ياردەملىرىنى قولغا كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ-ۋار ئىشلارنى ئېلىپ بارغانىدى. ھەر بىر تەشۋىقات سورۇنلىرىدا ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئەر-ئايال قېرىنداشلىرىمىز، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ خىل جانلىق تەشۋىقاتىدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، ۋەتەنگە بولغان يۈكسەك مۇھەببەت ۋە ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ، بەس-بەس بىلەن ئۆزىنىڭ قىممەتلىك زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ھالقا، ھەتتا ئالتۇن بىلەيزۈك قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار ۋە نەق پۇللارنى ھېچ ئىككىلەنمەستىن ۋەتەن ئازاد-

لىقى ئۇچۇن ئىئانە قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا شۇ ۋاقىتتىكى گېزىتتە ئېلان قىلىنىشچە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەر مىللەت خەلقى كەڭ ئىئانە توپلاپ 10 دانە كۆرەش ئايروپىلانى سېتىۋېلىپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئالدىنقى سەپكە يارەدەم قىلغان، چۆچەكتىكى قازاق خەلقىنىڭ مۆتىۋەر ۋەتەنپەرۋەر ئاقساقىلى مەرھۇم باشباي يالغۇز ئۆزىلا بىر دانە ئۇرۇش ئايروپىلانى يارەدەم قىلغانلىقى ھەممىگە مەلۇم.

ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ مىللىرىغا بايقۇت ئېلان قىلىش، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ئۇشتۇمتوت ھاۋا ھۇجۇمىغا قارشى مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى ھازىرلاش ئىشلىرىدىمۇ ئوقۇغۇچىلار كوچىلارغا چىقىپ خەلق ئاممىسىغا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ھەتتا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئولتۇراقلىق ئۆي - قورولىرىغا بېرىپ مۇداپىئە ئاكوپلىرىنى قېزىش قاتارلىق ئىشلىرىغىمۇ قىزغىن يارەدەم قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمەت ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولغانىدى.

شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيە، بازار، يېزا - قىشلاقلىرىدا جۈملىدىن ئۈرۈمچى شەھىرىدە، ھەر مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇشتىن ئىبارەت مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى شۇ چاغدىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچى - ياشلىرىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن مۇقەددەس ۋەزىپە ئىدى. ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇن قاتارلىق مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆز رايونلىرى ئىچىدە ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى كەڭ ۋە چوڭ قۇر ئېلىپ بېرىپ، مەھەللە ياكى كۆپ ئۆيلۈك قورولارنى ئاساس قىلىپ ئەر - ئايال ياشانغانلار ئارىسىدا كەچكى ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش كۇرسلىرىنى تەشكىل قىلدى. ئۆزلىرىنىڭ 8 سائەتلىك

دەرس پائالىيەتلىرىدىن تاشقىرى، كەچكى ۋاقىتنى ئاجرىتىپ كۇرستا دەرس ئۆتۈپ، بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ خەت ساۋاتىنى چىقارسا، ئىككىنچى تەرەپتىن ئۇلارغا ئېقىم مەسىلىلىرىدىن ئىبكسىيە قىلىپ بېرەتتى. شۇنداقلا ئۇلارغا زېرىكمەي، تېرىكمەي «قىزىل ماي گۈلى»، «18 - سېنتەبىر» قاتارلىق ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىنقىلابىي روھىنى ئۇرغىتىپ، مەدەنىي ئاقارتىش يولىدا بۈيۈك تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. پەقەت نەتىلياك رايونىنى ئېلىپ ئېيتقاندىغان بولساق، 8 — 10 جايدا كەچ كۇرس سىنىپلىرى تەسىس قىلىنىپ، بىر قانچە يۈز كىشى ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش كۇرسىغا ئاكتىپ قاتناشقانىدى، بۇ كۇرسانتلار ھەر خىل بايرام پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ تەشكىللىك ھالدا كوچىلاردىن تىزىلىپ ئۆتۈپ، ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ياڭرىتاتتى.

شىنجاڭ دارىلفۇنۇن ۋە باشقا ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى جۈشقۇن، روھلۇق، تېتىك بولۇپ، كۈندىلىك دەرس پائالىيەتلىرىدىن تاشقىرى، مەكتەپ ئىچىدىكى سىنىپ ۋە مەكتەپلەر ئارا تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەپ ئۆز ئارا دوستانە مۇسابىقىلەرنىمۇ قانات يايدۇراتتى. مەسىلەن: ۋالىبول - ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى، ئىنقىلابىي شېئىر ئوقۇش مۇسابىقىسى، تام گېزىت، قارا تاختاي گېزىتى، نۇتۇق سۆزلەش قاتارلىق تۈرلەردە ئۆزلۈكسىز مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساغلام، روھلۇق، ئەخلاقلىق، بىلىملىك بولۇپ تەربىيىلىنىشى ۋە ئۆسۈشىگە ئالاھىدە يارەدەم ۋە ئېتىبار بېرىلگەنىدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭ دارىلفۇنۇندا بىر ئاتاقلىق ۋالىبول كوماندىسى، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتە

ۋاسكنتبول كومانداسى بارلىققا كېلىپ ئالاهىده شۆهرەت قازانغانىدى.

شىنجاڭ داربلفۇنۇندا هەربىي جياۋگۇەننىڭ يېتەكچىلىكىده هەربىي مەشق، قاربغا ئېتىش مەشقى قاتارلىقلار داۋاملىق ئېلىپ بېرىلاتتى.

هەر يىلى بىرىنچى سېنتەبىرده ئۇرۇمچى ۋە ۋىلايەت، ناهىيىلەردە كاتتا يۇندۇڭخۇي (تەنھەرىكەت يىغىنى) بولاتتى. بۇنىڭدا هەر مىللەت ئوقۇغۇچى ياشلارنىڭ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى نامايىش قىلىنغاندىن تاشقىرى، پۈتۈن مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قوراللىنىپ، هەربىي پاراتتىن ئۆتۈپ، ياپون جاهانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى رازىرىپ كۈچ ئىكەنلىكىنى نامايىش قىلاتتى.

30 ـ يىللاردىكى ئوقۇغۇچى ياشلارنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى ئەسلىگەنده، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە پارده‌مگه كەلگەن مۇنەۋۋەر ئەزالىرى چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارغا چەكسىز هۆرمىتىمىزنى بىلدۈرمەي ئۆتەلمەيمىز. بۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ۋەتەنپەرۋەرلىك روهى شىنجاڭ هەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىده مەڭگۈ مەشئەل بولۇپ يورۇغىسى.

پېشقەدەم كوممۇنىست ـــ يولداش شۇي لياڭ توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇقادىر هېيت

XX ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرى ئاربلىقىدا، سىياسىي ئالدامچى شېڭ شىسەي شىنجاڭغا هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلده، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىرلىكسەپ پرىنسىپىغا ئاساسەن شىنجاڭدا هاكىمىيەت خىزمىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن زور بىر تۈركۈم كوممۇنىست كادىرلارنى ئەۋەتكەنىدى. ماهىيەتتە ئىشچىيونلار هۆكۈمرانلىقىدىن ئىبارەت شېڭ شىسەي هاكىمىيىتى دەۋرىده، هەممە جايىنى ئاق تېرورلۇق قاپلىغاچقا، ئاددىي خەلق تىنلى بىلەن ئېيتقاندا «جان ساقلاش تەس بولغان» ئىدى. شېڭ شىسەي ئىشچىيونلىرىنىڭ سىرتىمىقى دەستىدىن قىسىلىپ هالسىرىغان خەلق خۇددى قۇرۇق يەرگە چىقىپ قالغان بېلىق سۇغا تەشنا بولغانىدەك، ئەركىن ـ ئازادە نەپەس ئېلىشقا ئىنتىزار بولغان. شۇنداق جاپالىق شارائىتتا، پارتىيەمىز ئەۋەتكەن كادىرلار ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىقى، بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ غايىسى بويىچە پىداكارلىق بىلەن ئىشلەپ، شىنجاڭ خەلقىنى ئۆزۈنغا سوزۇلغان قاراڭغۇ تۈنلەر ئىچىدىن ئازراق بولسىمۇ تاڭ نۇرىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. فېئودالىق تۈزۈم ئىسكەنجىسىده بولغان شىنجاڭ

نى يېڭى تۈسكە كىرگۈزۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىزلار قالدۇردى. يولداش شۇي لياڭ 1938 - يىلى يەنە ئەندىن شىنجاڭغا كەلگەن كومۇنىستلاردىن بىرى بولۇپ، 1939 - يىلدىن 1943 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقورغان، مەكىت ناھىيىلىرىدە ھاكىملىق خىزمىتى ئۆتىگەنىدى. مەن ئۇنىڭ 1940 - 1941، - 1942 - يىللاردا مەكىتتە ھاكىم بولۇپ تۇرغانىدا، خەلق ئۇچۇن پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن خىزمەتلىرىدىن كۆرگەن - بىلگەن بىر قىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمەن.

تۇنده چاقنىغان يۇلتۇز

يولداش شۇي لياڭ تاشقورغان ناھىيىسىدىن مەكىت ناھىيىسىگە يۆتكىلىپ كەلگەن بولۇپ، پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ چاغدىكى تۇرمۇش ھالىتى خۇددى تاجىكلارغا ئوخشايتتى: ئۇچىسىغا يەرلىكتە توقۇلغان مەللە يۇڭ چەكمەن چاپان، بېشىغا تاجىكلارنىڭ چۆرىسىگە قارا كۆرپە تۇتۇلغان ئۆرە تۇمەقى، پۇتىغا چورۇق ئۆتۈك كىيىۋالغان. ئىش تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيىتى ئاددىي بولۇپ، داغدۇغا پەيدا قىلمىغان. ھېچقانداق سوۋغا - سالام قوبۇل قىلمىغان. مەن ئۇنى دەسلەپكى قېتىم ئۇقتۇچىلار ئۆگىنىش كۇرسىدا كۆرگەنىدىم. مۇلچىرىمچە، شۇ چاغدا يېشى 40 ئەتراپىدا بولسا كېرەك؛ بويى ئېگىزگىنە، چىرايى ئاق سېرىق، تۇرقىدىن ئويچان، تەمكىن، ئىللىق كۆرۈنەتتى. قوپالراق مەللە يۇڭ چەكمەن چاپان، كەمپولات (ئاددىي بىر خىل زاۋۇت رەختى) دىن شىم، ئاددىي رەختتىن كەپكە كىيگەن بولۇپ، ھاكىم بولغان بىر كىشىنىڭ مۇنداق ئاددىي - سادىدا تۇ-

سىگە ھەيران قالغانىدىم. ئوقۇتقۇچىلارمۇ زوقلىنىپ تەرىپلەشكەنىدى. كېيىن بىر قانچە قېتىم كوچا، بازارلاردا تەرجىمان بىلەنلا ئايلىنىپ، ئامما ئىچىگە كىرىپ، ئاددىي خەلق بىلەن كەلگەن يەردىلا سۆزلىشىپ يۈرگەنلىكىنى ئۇچراتتىم. شۇنداق قىلىپ ئۇ، خەلقنىڭ قانداق كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى چۈشەندى، نامرات دېھقانلارنىڭ دەرد - ئەھۋالىنى ئاڭلىدى. ئەرز - دادى بار كىشىلەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسىغا قورۇنماي، ئەركىن ئازادە كىرىپ يولداش شۇي لياڭ بىلەن كۆرۈشەلەيدىغان، تەلەپلىرىنى ھەل قىلالايدىغان بولدى. بۇ، مېنىڭ بىلىشىمچە، تارىخىي ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى بىلىدىغان كىشىلەرگە ئېنىققىي، ئىلگىرىكى شىەنگۈەن يامۇللىرى ئاۋام خەلققە نىسبەتەن سۈرلۈك، ھەيۋەتلىك، خۇددى ئادەم يەيدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ناھىيىلەردە ئالىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى شىەنگۈەن (ئامبال) باشقىچە سالاپەتلىك، ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، قول شىلتىپ، خەلقنى خالىغانچە ئۇياق - بۇياق قىلىۋېتەتتى. كىشىلەرنى خۇددى ئۇلاردىن چوڭ ئادەم يوقتەك ئويغا كەلتۈرەتتى. ئامبالار تامغا تاپشۇرۇۋالغاندا، نۇرغۇن سوۋغا - سالام قوبۇل قىلاتتى، دەۋا سورىسا، پارا يەيتتى، خىلمۇ خىل ئالۋاڭ چاچاتتى، غەللە - پاراقلا يەنە پىرسەنت قوشۇپ ئالاتتى. بىر ھارۋىدا كەلگەن بولسا، بىر قانچە ھارۋىدا كېيىتەتتى. بىر نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرسە، مۇلگىچە يەپ ئۆگىتەلمەيدىغان بايلىق يىغىۋالاتتى. ئۇلار خەلقنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا ئەيش - ئىشرەت سۈرەتتىكى، خەلقنىڭ دەردى - ھالىغا يەتمەيتتى. يامۇلدىن چىقماي يىللار ئۆتۈپمۇ كېيىتەتتى. ئامبالار ئىشىك - دەرۋازىلىرى قارا سىرلانغان

يامۇلدىن سىرتقا چىقسا ـ كىرسە، دۇمباق، قوڭغۇراقلار چېلىنىپ، پوچاقزىلار ئېتىلاتتى، چېرىكلەر، يايىلار ئىككى تەرىپىدە يالاپ ماڭاتتى، ئۇلارغا خەلق قانداقمۇ يۈز تۇرانە بەرد ـ ئەھۋال ئېيىـ تىپ ئاگاھلىتالىسۇن؟ يولداش شۇي لياك كېلىش بىلەن تۇنـدە چاقنىغان يۇلتۇزدەك يورۇقلۇق بېرىپ، يامۇل (ناھىيىلىك ھۆ ـ كۈمەت) دەرۋازىسىنى خەلقە ئېچىۋەتتى. بـۇ ھـال فېئودال بيۇروكرات ئورگانلارنىڭ تۈسىنى ئۆزگەرتىشتىكى روشەن بىر بۇـ رۇلۇش بولدى.

ئەينى يىللاردا يولداش شۇي لياڭنىڭ قول ئاستىدا بوغالـ تمر بولۇپ ئىشلىگەن يولداش ئابدۇرېھىم قۇربان ئەسلەپ، مۇنـ داق دەيدۇ: «يولداش شۇي لياك ئاجايىپ ئېسىل خىسلەتلىك ئادەم ئىدى. ئايلىق مۇئاشىغا ئالغان 60 يۈەن پۇلنى ماڭا تۇتقۇزاتتى. تامىقى ئۇچۇن كېتىدىغان ئۇن، گـۇرۇچ، ياغ، ئـو ـ تۇننى مەن ئىنچىكە ھېسابلاپ ئېلىپ بېرەتتىم. قالغىنىنى گېـ زىت، ژۇرنال ئابۇنىسى ئۇچۇن بۇيرۇپ بېرەتتى، پۇلـنى تېجەپ كۆپىنچە گـۆشسىز سەي، جىگـدا يەيتتى، ئـادەتى كىيىنەتتى. يەنە بىر قانچە ئـاي پۇل ئىقتىساد قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقـ نىڭ ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشى مەزگىلىدە قىزىل ئارمىيىگە يـاردەم قىلدى. بىر كۈنى تاماققا ئېشلىتىدىغان ئوتۇن تۈگـەپ قالـ غان، ئوتۇن ئېلىشقا بازار يېتىپ كەلمىگەنىدى. مەن ھۆكۈمەت پۇلىغا ئېلىپ قـويۇلغان ئوتۇندىن بىر قۇچاق ئېلىپ كـەلدىم. بۇنى كۆرۈپ قالغان يولداش شۇي لياك جاپا بولۇپ: «بۇنداق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، ئۆز جايىغا ئاپىرىپ قوي. مۇنـداق قىلىق يەنە كۆرۈلۈپ قالمىسۇن» دېدى. يولداش شۇي لياك پاك خىزمەت ئىستىلىگە ئىگە ئىدى، خىيانەتچىگە جان ـ جەھلى بىـ

لەن ئۆچ ئىدى. ھەر قانداق كىشى دۆلەتنىڭ، خەلقنىڭ ھەق ـ قىنى يىغۇالىدىكەن، يۈز خاتىرىسىز كەسكىن بىر تەرەپ قىلاتتى. يەر بېجى ئالىدىغان شۇي جىچۇەن دېگەن بىر خىزمەتچىنىڭ چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىپ چېرىكلەشكەنلىكىنى سەزگەندىن كېيىن ئـۇ ـ نىڭغا ئىككى قېتىم ئۆزۈڭنى تـۆزىتىۋال دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. لېكىن ئۇ، تۆزىلىش يولىغا ماڭمىدى. بىر كـۈنى يول ـ داش شۇي لياك مېنى تەرجىمانلىققا چاقىرىپ، بـازار كـۈنلۈكى يەر بېجى ئېلىش ئورنىنى كۆزدىن كـۆچۈردى. يـەر مـو سانى، تۆلىگەن باج پۇلىنى تەكشۈرۈپ كـۆرۈپ، دەپتەرگـە يېزىۋالدى. ئىنچىكـە ھېسابلاپ كـۆرۈپ، شۇي جىچۇەننىڭ 16 يۈەن ئوشۇق ئالغانلىقىنى بىلىپ، سوراقـقا ئېلىپ كـەلدى. دەرۋەقە بـۇنىڭ خىيانەتچى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، مالىيە نازارىتىگە مەلۇم قىلىپ، جىددىي چارە كۆردى. شۇنىڭدەك خەلقنىڭ ئەرزى ـ دادىنى ھەل قىلىشتا پارا ئالغان خىزمەتچىلەرنى قـاتتىق سۈـ رۈشتۈردى، مەسىلىسى ئېغىر بولغانلارنى قەتئىي جازالىدى.»

40 ـ يىللاردا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىشلىگـەن يولداش ئابدۇراخمان مۆمىن مۇنداق دەيدۇ: «يولداش شۇي لياڭنىڭ خو ـ تۇن بالىسى بولمىغاچ تەرجىمانى چىڭ زىيەن بىلەن بىر ئۆيدە يېتىپ قوپاتتى. بىر قېتىم ئۇ چىڭزىيەنگە: ‹بىز بىلـلە خىز ـ مەت قىلىپ كەلدۇق. سەن بىلەن مەن بىر ئىدىيىدە يولـداش بولدۇق. تۇرمۇشتا ئاددىي ـ ساددا، ئىقتىسادچىل بولۇش كېرەك. چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىشكە بېرىلمىگەن ئادەمدە ئىنقىلابىي ئىرادە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلغان ئادەم چېرىكلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇـ تىدۇ› دېگەن، بىر قېتىم چىڭ زىيەن بىلەن بىرلىكتە يەيدـ غان مـوما، سەيلەرنى ئېلىۋېلىپ، تۇمـەنتال، ئويىۇغـداي يېزـ

لىرىغا باردى. بۇنىڭدىن بەگلەر ئالدىن خەۋەر تېپىپ، ھاكىمىنى كۈتۈۋېلىشقا ئالاھىدە تەييارلىق قىلغان بولسىمۇ، يولداش شۇي لياڭ بارغاندىن كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ بەگلەرنى قاتتىق ئەيىپلىدى ۋە بىر نەچچە تۈل خوتۇن، نامرات دېھقانلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قوندى، دەم ئالدى. ئۆزى ئېلىپ بارغان موما، سەيلىرىنى يېدى. دېھقانلارنىڭ يۈرەك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ - لارنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىنى خاتىرىسىگە يازدى. دېھقانلار يولداش شۇي لياڭنىڭ ئاددىي - سادىدا خىزمەت ئىستىلى، ئەمگەكچىلەر بىلەن قەلبداشلىق خىسلىتىدىن تەسىرلىنىپ كۆز يېشى قىلىشتى. ئۇنىڭ تەرىپى تېزلا دېھقانلار ئارىسىغا كەڭ تارقىدى.»

يولداش شۇي لياڭ دەۋالارنى ھەقىقەتلەپ سورايتتى؛ دەۋا ئىشلىرىدا پۇل، ئابرويى بارلارنىڭ پۇل - مال سۆگۈتۈپ ھەقنى ناھەق قىلىۋېتىشىگە ھەرگىز يول قويمايتتى. بۇنىڭ بىلەن فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ «گاچا بولسىمۇ باي سۆزلىسۇن»، «پۇلى بارنىڭ گېپى ئوڭ، پۇلى يوقنىڭ گېپى توڭ» بولۇشتەك ئادالەتسىزلىكى بىر مەزگىل بولسىمۇ توگىتىلدى. ئىلگىرى مەھكىمە شەرئىيگە بۇيرۇلۇپ سوردىلىدىغان مىراس دەۋاسى قاتارلىق بەزى دەۋالارنىمۇ قانۇن بويىچە سوراش يولغا قويۇلدى. يولداش شۇي لياڭ بىر قانچە قېتىم بەگلەر، بايلارنىڭ خۇشامەت قىلىپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغا - سالاملىرىنى قاتتىق رەت جىگەن ھالدا رەت قىلغان، ھەتتا بۇنداق ئادەملەرنى «يوقال كۆزۈمدىن» دەپ ئىشىك سىرتىغىچە قوغلاپ چىقارغان. بۇ، كەڭ جامائەتچىلىك ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قوزغىغانىدى.

جان دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەش روھى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاشۇ يىللاردا تارىخىي شارائىت ۋە ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بويىچە شېك شىسەي بىلەن ھەمكارلىشىپ بىرلىكسەپ تۈزگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى يەرلىك خاقان ئورنىدا تونۇپ، «داھى» دەپ ئاتىۋالغان شېك شىسەي كېيىنكى كۈنلەردە كوممۇنىستىك پارتىيىنى، شۇنىڭدەك كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ پروگرامما، سىياسەتلىرىنى ئوچۇق - ئاشكارا تەشۋىق قىلىشقا، ھەتتا ئىسمىنى ئاتاشقا رۇخسەت قىلمايتتى. «6 بۇيۇك سىياسەت» دائىرىسىدىلا ئىشلەشكە بولاتتى (جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 6 بۇيۇك سىياسەتنى تۈزۈشكە ياردەم بەرگەن، ئەلۋەتتە). مۇنداق شارائىتتا، يولداش شۇي لياڭ مۇمكىن بولىدىغانلىكى چارىلارنى قوللىنىپ، زومىگەرلەرنىڭ خەلق ئۈستىدىكى چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىقلىرىنى چەكلەپ، خەلقنى بولۇپمۇ نامرات دېھقانلارغا پايدىلىق بولغان نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. فېئودالىلىق ئىمتىياز ۋە ئابرويىغا تايىنىپ خەلقنى ئەزگەن، دېھقانلارنىڭ يەر، سۇيىنى ئىگەللىۋالغان توختاجى، نىيازبەگ قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ، جىنايەتلىرىنى رەسمىي ماتېرىيال قىلىپ بېسىپ، كەڭ جامائەتچىلىككە ئېلان قىلىپ، فېئودال زومىگەرلەرنىڭ خورىكىنى باستى، كەڭ دېھقانلارنى خۇشال قىلىپ روھىنى ئۆستۈردى. ئۇ چاغدا فېئودالىلىق يەر ئىگەدارچىلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈۋاتقاچقا، يېرى ئاز، يەرسىز دېھقانلار كۆپ ئىدى. ئۇلار بايلارغا ئىجارىكەشلىك قىلىپ، يىللىققا تۇرۇپ، يىل بويى قاتتىق ئىشلىسىمۇ قېيىنچىلىقتا

ئۆتەتتى. بۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن يولداش شۇي لياڭ ئاتىلىق ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ، بەزىدە پىيادە يۈرۈپ، تەكلىماكان باغرىدىكى تېرىشقا بولىدىغان بوز - بىنامە لارنى تەكشۈردى. «تۈمەنتال»، «سۇپادۆڭ»، «ھاردۇقىدى» جاڭگاللىرىدىن نۇرغۇن يەرسىز، يېرى ئاز دېھقانلارغا يەر كېسىپ بېرىپ، ئۆستەكلەر چاپتۇرۇپ سۇ باشلاپ، يېڭى تېرىلغۇزارلىق، يېڭى يېزىلار بەرپا قىلدى. بۇنداق يەر، سۇغا ئىگە بولغان دېھقانلار ئۆز ئالدىغا ئىشلەپ ئىگىلىك يارىتىپ، تۇرمۇشىنى بىر قەدەر ھاللاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

مەكىت ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ چوڭ بىر قىسىنچىلىقى سۇ يېتىشمەسلىكتىن ئىبارەت ئىدى. يەكەن، تىزناپ دەريالىرىنىڭ ئايىغ ئېقىمىغا جايلاشقان بۇ ناھىيىنىڭ يەكەن دەرياسى بىلەن كۆكيىدىغان قىسمىدا سۇ بىرقەدەر نورمال يېتىشىپ بەرسىمۇ، تىزناپ دەرياسىدىن پايدىلىنىدىغان جايلىرى (تەخمىنەن شۇ چاغدىكى پۈتۈن ناھىيە تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ يېرىمى) غا تاغدىن كېلىدىغان سۇ ۋاقتىدا كەلمەي، ياكى ئاز كېلىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرەتتى. مۇنداق چاغلاردا زىرائەتلەر نابۇت بولۇپ، دېھقانلار ياخشىراق ھوسۇل ئالالمايتتى، ياكى پەقەت ھوسۇل ئالالمايتتى. «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دەپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى ئالۋان - ياسىقى ئۇزۇلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار تېخىمۇ مۆھتاجلىق، ئاچ - يالىڭاچلىق دەھشىتى ئىچىگە چۆكۈپ كېتەتتى. يولداش شۇي لياڭ دېھقانلارنىڭ ئاھۇزارىغا

قۇلاق سېلىپ، يۇقىرىغا ئوكىلات يوللاش ئارقىلىق يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى تىزناپ دەرياسىغا چۆشۈرىدىغان بىر ئۆستەك چېپىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بىراق، ئۆستەكنى يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان بولغاچ، ئۆستەكنى ئېلىنىدىغان جايىنىڭ يەرلىك مېئودال ھۆكۈمرانلىرى ئابدۇقادىر بەگ، زاكىرخان بەگ، ئابلىز يۈز بېشى، توختىنىياز ھاجى قاتارلىقلار قارشى چىقتى. بۇ چاغدا يولداش شۇي لياڭ قەشقەر ۋالىسى چېن فاڭبەينى ئۆستەكنى چېپىلىدىغان ئورۇنغا باشلاپ ئەھۋالنى تونۇشتۇردى. چېن فاڭبەي: «ئۆستەكنى كېسىپ ئۆتىدىغان چىدىر تۇغراق ئۆستىگە مەكىت ناھىيىسى كۆچۈرمە ياساپ بەرسۇن، يېڭى ئۆستەكنى جەزمەن چېپىلسۇن، توسقۇنلۇق قىلغۇچىلار قاماقتا ئېلىنسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. مەكىت ناھىيىسىدىن 2 مىڭدىن كۆپرەك كىشى سەپەرۋەر قىلىنىپ، 10 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بۇ ئۆستەكنى غەلىبىلىك پۈتكۈزۈلدى. ئۆستەكنى قۇرۇلۇشىغا خەلقتىن بولىدىغان چىقىمنى ئازايتىش ئۈچۈن يولداش شۇي لياڭ ئۆلكىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، مالىيە نازارىتى (يولداش ماۋزېمىن مالىيە نازىرى ئىدى) ئارقىلىق شىنجاڭ تىجارەت بانكىسىدىن 5 مىڭ دولار يارىدەم پۇل ئېلىپ ئىشلەتتى. ئۆستەكنى چېپىلىۋاتقان كۈنلەردە يولداش شۇي لياڭ تەرجىمانى بىلەن كۆپ قېتىم ئەمگەك مەيدانلىرىغا بېرىپ تەكشۈرۈش، پاشىلىق جايلاردا يېتىپ - قوپۇپ يېتەكچىلىك قىلىش، ئارتىسلارنى ئېلىپ بېرىپ ئويۇن قويۇپ ھال سوراش ئارقىلىق خەلق ئىشچىلىرىغا كۈچلۈك ئىلھام، مەدەت بەردى. بايلار

سۇ تۇتۇشتا ئالدىدا بولسىمۇ، ئۆستەڭكە ھاشار چىقىرىشتا ساختىپەزلىك قىلىپ ھاشارنى كەم بەرگەن ياكى بەرمىگەنلىكىنى، يەنىلا يېرى ئاز، يوۋاش دېھقانلارنى بوزەك ئەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ نامىنى يېزىۋېلىپ سۆرۈشتۇرۇپ، ئەمگەك كۈچىنى كەم چىقارغانلاردىن كۆپەيتىپ - قوشۇپ ئېلىش ياكى ياغاچ كۆتەرتىپ بىرنەچچە سائەت ئۆرە توختىتىپ قويۇشنى بۇيرۇپ، كەمبەغەللەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. بۇ ئۆستەك پۈتكەندىن كېيىن، يۇقىرىدىن «جىڭ يۈك (شېك شىسەي نامى) ئۆستىگى» دەپ ئات قويۇلدى. يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيى تىزناپ دەرياسىغا باشلىنىپ، سۇ كۆپەيتىلىپ، ئازادلىققا قەدەر پايدىلىنىلدى. (ئازادلىقتىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ كوللېكتىپلىشىشى ۋە تەرەققى قىلىش ئېھتىياجى بويىچە بۇ ئۆستەڭنىڭ بەزى جايلىرى باشقىدىن چېپىلىپ، ئۇزارتىلىپ، «داجەي ئۆستىگى» گە ئۆزگەرتىلدى. سۇغۇرۇش ئۇنۇمى تېخىمۇ ئۆستى.) تىزناپ دەرياسىنىڭ سۈيى كۆپەيگەن، بولۇپمۇ تىزناپقا باشتىن سۇ ۋاقتىدا كەلمەي قۇرۇپ كېتىدىغان ئەھۋال ئازايغانلىقتىن، سۇ قەھەتچىلىكى تۈگەپ، ئادەتتە سۇ نورمال كېلىپ بېرىپ، دېھقانچىلىقتىن ئويدان ھوسۇل ئېلىندى، شۇنداقلا يولداش شۇي لياڭ تەقسىم قىلىپ بەرگەن بوز - بىناملارمۇ كۆكۈرۇپ، دېھقانلار نامرات تۇرمۇشىنى ئاز بولسىمۇ ياخشىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

ئىلگىرى تىزناپ دەرياسى ۋادىسىدا سۇنىڭ يېتىشمەسلىكى، سۇ بولغاندىمۇ باشقۇرۇش ھوقۇقى زومىگەرلەر قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن تۈگمەن يوق دېيەرلىك ئىدى. دېھقانلار

ئۇن تارتالماي ياغۇنچاق چۆرۈپ بەك قىينىلاتتى. تۈگمەندە تارتىپ يۇمشاقراق ئۇن يەي دېسە، تۈگمەن بار جايلار بەك يىراق، بىرنەچچە كۈنلۈك ۋاقىت كېتەتتى، بۇنىڭ چاپاسىمۇ ئاز بولمايتتى. يولداش شۇي لياڭ بۇ قىينىچىلىقنىمۇ ئۆز نەزىرىدىن چەتتە قالدۇرمىدى. «جىڭ يۈك ئۆستىگى» ئارقىلىق كۆپەيگەن سۇ بىلەن «جالادىن»، «تۆپەشور» دېگەن جايلارغا 43 تاش تۈگمەن چۆرۈتۈپ (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدىكى سۇ ھەيئىتى باشقۇرۇشىدا)، دېھقانلارنىڭ يېقىن جايدا ئۇن تارتىپ يېيىشىگە شارائىت يارىتىپ بەردى. تۈگمەنلەرنىڭ سۈيىنى بىكار ئاققۇزماي، ئەسلىدە يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچىمۇ ئاياغ ئېقىم بولۇپ سۈيى يېتىشمەيدىغان ئويبۇغداي قاتارلىق جايلارغا چۈشۈرۈپ بېرىپ، «بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش» نى ئورۇنلىدى. يولداش شۇي لياڭنىڭ ئىش قىلماق تولىمۇ تەس بولغان شارائىتتا، يۈرەك باغرىنى سەرپ قىلىپ، دېھقانلارنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قىلىپ بەرگەن بۇ خىزمەتلىرى تا بۈگۈنگە قەدەر يادلىنىپ كەلمەكتە.

ئۆگىنىش ۋە باشقىلارنى تەربىيەلەشتىكى ئەستايىدىللىقى

يولداش شۇي لياڭ ھەرقانداق شارائىتتا ئۆگىنىشنى قولدىن بەرمەيتتى. ئىككى ساندۇقى بولۇپ، بىرسىدە كىيىم - كېچەك، بىرسىدە ماركسىزم - لېنىنىزم كىتابلىرى ۋە مۇھىم ماتېرىياللارنى ساقلايتتى. يەنئەندە چىقىدىغان «ئازادلىق گېزىتى»، ئۇرۇمچىدە چىقىدىغان «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىكسەپ»

قاتارلىق ئىلغار گېزىت ـ ژۇرنالالارغا مۇشتەرى بولۇپ كەلـ
تـۇرەتتى. ھەر كۈنى ئـەتىگەن 2 سائەت ئۆگىنىشىنى قەتئىي
داۋام قىلدۇراتتى. بۇنداق چاغدا ھەرقانداق كۆرۈشمىدىغان
ئادەملەرنى قوبۇل قىلمايتتى. باشقىلار، بولۇپمۇ زىيالىلارنى
تەربىيىلەش، ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشكە
ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئاشۇ يىللاردا ناھىيىنىڭ مەدەنـ
يەت، مائارىپ ساھەسىدىكى بىلىم سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى،
كەلگۈسىدىن ئۈمىد بار دەپ قارىغان بىرقىسىم ئۇيغۇر زىيا ـ
لىلىرىنى پات ـ پات ياتقىغا چاقىرىپ سىياسىي دەرس ئۆتكەن.
بۇنى ئاشكارىلىماسلىقنى شەرت قىلغان. شىنجاڭ (دۆلەت
باشقۇرۇشىدىكى) مەكتەپكە ھەر ھەپتىدە بىرقېتىم (پەيشەنبە
كۈنى) بېرىپ، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارغا خەلقئارا ۋەزىيەت
(سوۋېت ـ گېرمان ئۇرۇشى، جۇڭگو ـ ياپون ئۇرۇشى ۋە بىرلىك
سەپ ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان) ئۇستىدە كۆپ قېتىم دوكـ
لات بەرگەن. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ۋە 8 ـ ئارمىيە،
يېڭى 4 ـ ئارمىيىنىڭ غەلىبىسىنى ئۆزى سىزغان خەرىتە
بىلەن قىزىل، قارا بەلگىلەر ئارقىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ
ھەققانىي ئۇرۇشقا بولغان ھېسداشلىقى، ھەققانىيەتسىز ئۇرۇشقا
بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىغان. ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇ ـ
غۇچىلار ئارا مەخسۇس تېما بەلگىلەپ، نۆۋەتلىشىپ سۆزلەش
مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈشنى يولغا قويغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ
سانايى نەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى ئۇرۇش ئەھۋالىدىن يېزىلغان سەھنە ئەسەرلىرىنى
تەييارلاپ ئاممىغا كۆرسەتىش ئارقىلىق ياخشى باھاغا ئېرىشـ
كەن يولداش شۇي لياڭ 1941 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا

ئۈزى باشچىلىق قىلىپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەسىدە
دىن 10 كىشىلىك تەشۋىقات ـ ئۇيۇن قويۇش دۇيى تەشكىل
لەپ ۋە بۇلار بىلەن بىللە ھارۇبدا يېزىمۇ يېزا يۇرۇپ،
قىرىق نەچچە كۈن تەشۋىق قىلىپ، ئويۇن قويۇپ، گېرمان
فاشىزمىغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان سوۋېت قىزىل ئارمـ
يىسىگە ئىئانە توپلاش دولقۇنى قوزغىتەكەن. دېمەك،
يولداش شۇي لياڭنىڭ 2 ـ 3 يىللىق خىزمىتى جەريانىدا
مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ، تەشۋىق ـ تەربىيە
ئىشلىرىدا بارلىققا كەلگەن يۈكسىلىش، جۇشقۇن ـ كۆتۈرەڭگۈ
روھلۇق ۋەزىيەت 40 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بۈگۈنكى
كۈندىمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن يولداش شۇي لياڭنىڭ ئوبرازى
بىلەن بىللە سېغىنىشلىق ھېسسىيات ئىچىدە ئەسلەنمەكتە.

ۋاپاغا جاپا

يولداش شۇي لياڭ پارتىيىمىزنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شىنجاڭغا
كەلگەندىن كېيىن، كومۇنىستلاردا بولۇشقا تېگىشلىك قەيـ
سەر روھ ۋە ئالىي خىسلەتنى جارى قىلدۇرۇپ، جاپا ـ مۇشەقـ
قەتكە چىداپ، خەلق بەختى ئۈچۈن ئۆچمەس خىزمەت كۆرسەتـ
كەن بولسىمۇ، لېكىن ئىلغارلىق نىقابىغا ئورۇنۇۋېلىپ كومۇنىستـ
لار بىلەن ئىلغار زاتلارنى بىرمەزگىل ئالدىغان، يوشۇرۇن
خەنجەر ساقلىغان ھىلىگەر مىلىتارىست شېك شىسەي ۋاپاغا
جاپا قىلدى: سوۋېت ـ گېرمان ئۇرۇشى جەددىيلەشكەندىن
كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈـ
رۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومۇنىستىك

پارتىيەگە يېقىنلىشىش چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.
1942 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، جۈڭگو كوممۇنىستلىرىنى تۈركۈمگە بۆلۈپ قولغا ئېلىشنى باشلىدى.
ئالدى بىلەن يولداش چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى قولغا ئالدى، ئاندىن كېيىن باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئىشلەۋاتقان يولداشلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ ئاپىرىپ تۇرمىگە تاشلىدى. يولداش شۇي لياڭمۇ مەكتەتتىن ئايرىلدى. ئۇقۇشمىرچە، يولداش شۇي لياڭ ئۇرۇمچىگە قايتىش بۇيرۇقى چۈشۈشتىن ئىلگىرىرەك قەشقەرگە چاقىرتىلغان، قەشقەردە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۇيىقەستى بىلەن ماشىنىغا سوقتۇرۇلۇپ، زەخمىلەنگەن؛ 43 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا مەكتەكە يېنىپ كەلگەندە، تالا ـ تۈزگە ھاسا تاياق بىلەن چىقالىغان. شېڭ شىسەينىڭ ئۇرۇمچىگە قايتىش بۇيرۇقى كەلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يولداش شۇي لياڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، ساندۇقلىرىنى تەكشۈرۈپ پېچەتلىگەن، شۇندىن كېيىن يولداش شۇي لياڭ يەنىلا ئاشۇ دەسلەپ ئېلىپ كەلگەن ئىككى ساندۇقى بىلەن ھارۋا كىرا قىلىپ كەتكەن، ئۇرۇمچىگە ھارۋا بىلەن يېتىپ بارغان... بۇنىڭدىن يولداش شۇي لياڭنىڭ نام ـ مەنپەئىتىگە بېرىلمەي، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ شان ـ شەرىپىگە داغ تەككۈزمەي، ساپ دىل، پاك ئىستىل بىلەن ئىشلەپ، ھەقىقىي بىر كوممۇنىستنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

* * *

تارىخ ئالغا ئىلگىرىلىدى، ئەھۋال زور دەرىجىدە ئۆزگەردى! تۇن كېتىپ قۇياش پارلاپ، يورۇقلۇق زۇلمەتنىڭ ئورنىنى باستى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلىك كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشى ئارقىسىدا ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ قىياپىتى تۈپتىن يېڭىلاندى. شىنجاڭ ئازاد بولۇپ 35 يىل ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندە سوتسىيالىستىك 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئۆزۈن سەپەر مۇسابىقىسىغا قاتناشماقتىمىز. بۇنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ بېرىلماقتا. مۇشۇ پەيتتە يولداش شۇي لياڭنىڭ پىداكارلىق روھى، ئالىيجاناپ خىسلىتىنى ئۆزىمىزگە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىمىز پايدىسىز بولماس، ئەلۋەتتە.

مائاردىپەرۋەر مەرھۇم بەكرى قارىنىڭ مائاردىپ پائالىيەتلىرىددىن ئەسلىمە

غۇپۇر ياقۇبى

30- يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە غەيرىتى بىلەن زامانە- ۋى مەدەنىي - مائاردىپ يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ھەممە جاي- لاردا پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇ دولقۇن شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر تەكلىماكان قۇملۇقىغا جايلاشقان، ئاساسەن چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كۆچۈرۈدىغان، شەھەر تۇرمۇشى بە- لەن ئانچە ئالاقىلىشىپ كەتمەيدىغان، تىل جەھەتتىنمۇ ئۆزە- گە خاس مەھەللىي شۇيىسى بىلەن سۆزلىشىدىغان لوپنۇر خەلقى ئاردىسىغىمۇ يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىكى نادان خەلقلەرمۇ ئىلىم- مەرىپەت بۇلىقىدىن بەھرىمەن بولۇشقا، دۇنياغا كۆز ئېچىشقا باشلىدى.

لوپنۇر ناھىيىسىدە ناھىيە مەركىزىدىن 162 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بىر قەدەر ئاۋات تېكەنلىك دېگەن يۇرت بار. بۇ يەردە ئاساسەن يەرلىك لوپنۇر خەلقى بىلەن

تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن خەلقلەر ياشايدۇ، بۇ رايوندا ئەسلىدە بىرمۇ پەننىي ياكى دىنىي مەكتەپ- مۇ يوقلۇقى پۈتۈن خەلقنىڭ تۆۋەن ئارزۇسىغا زىت ئىدى. شۇڭا 1925 - يىلى يەرلىك خەلقنىڭ تەكلىپى بويىچە تۇرپانلىق بەكرى قارى تۆمۇر ھاجى ئوغلى (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى يولداش جۇنەيد بەكرىنىڭ دادىسى) تېكەنە- لىككە يۆتكىلىپ كېلىدۇ. بۇ كىشى پىچان ناھىيە تۇيۇقتا (1879 — 1952) ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، تۇيۇقتىكى ھەمدۇللا قارى ھاجىمنىڭ مۇدەررىسلىكىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئون يىل ئوقۇپ، ئەرەبچە، پارسچىنى پىشىشق ئى- گەللىگەن، شۇنىڭدەك 30 پارە قۇرئاننى مۇكاممەل يادىغا ئال- غان بولۇپ، شۇڭا «قارى» دەپ ئاتالغان. بۇ مەرىپەتپەرۋەر كىشى بۇ جايغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن تېكەنلىك بازار جامەسىدە خاتىپلىق قىلىش بىلەن بىر دىنىي مەكتەپ قۇرۇپ خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزى ئۇقۇتقۇچى- لىق قىلىدۇ، بۇ مەكتەپتە دىنىي دەرسنى (قىرائەتنى) ئاساس قىلىپ ئىملا ۋە ھۆسنىخەت ئوقۇتۇش بىلەن بالىلارنىڭ ساۋا- دىنى چىقىرىپ، پەننىي دەرسنى ئوقۇشىغا ئاساس سالىدۇ. 1930 - يىللىرى بىر تۈركۈم قارىلار يېتىشىپ چىقىش بىلەن جەمئىيەتتىكى پۈتۈن خەلقنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، خەلق ئام- مىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 70 - 80 گە يېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بەكرى قارىم يالغۇزچىلىق تارتقانلىق- تىن ئۆزى ئوقۇتۇپ يېتىشتۈرۈپ چىققان شاگىرتلىرىدىن بىر نەچچىسىنى (سۇلايمان قارىم، داۋۇت تېنىپ ... قاتارلىقلار، بۇلار ھازىر لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ بىرلىكىپ ساھەسىدىكى پېش-

قەدەم زاتلار يولۇپ خىزمەت قىلماقتا) ۋە ئۇرۇمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن زامانىۋى تەربىيە كۆرۈپ بۇ رايونغا تەـ جارەت بىلەن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان كىشىلەردىن ئابدۇقادىر ئوسمان، ئىبراھىم زاھىروپ قاتارلىقلارنى قوشۇمچە دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلغان. بۇ كىشىلەر ئوقۇغۇچىلارغا زامانىۋى پەندىن دەرس ئۆتۈش بىلەن تاتارچە، تۈركچە شېئىرـ لارنى ئۆگەتكەن. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلمىغان بەكرى قارىم كورلىغا كېلىپ ئوقۇتقۇچى ئىزدەپ ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان كېرىم ئەپەندىنى تەكلىپ قىلىپ تىكەنلىككە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ كىشى ئىلگىرى كۆچادا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانىكەن، بۇ كىشى تىكەنلىككە كېلىپ، تەبىئەت، جوغرافىيە، ھېساب، تەنھەرىكەت قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتىدۇ. بۇ كىشى رەسىم سىزىشقىمۇ ئۇستا ئىدى. قارا دوسكىغا بىر تال بور بىلەن يەر شارىنىڭ يۇمۇلاق شەكلىنى شۇنداق سىزاتتىكى، گويا بىر چىننى دوم كۆمۈرۈپ قويغاندەك بىر چەمبەر شەكلىدىكى دۇپ ـ دۇگىلەك داىرە دوسكىغا پەيدا بولاتتى. ئۇنىڭ ئىچىگە تاغ ـ دەريالارنى چىقىراتتى. نۇرغۇن بالىلارمۇ يەر خەرىتىسىنى ئەنە شۇنداق سىزىشنى ئۆگىنىۋالغان. كېرىم ئەپەندى يا ـ غاچ مىلتىق بىلەن بالىلارنى مەشىق قىلدۇراتتى، بۇنىڭدا تۈركچە «ئىلەرى ئەرشى»، «ساغادۇن»، «سالادۇن»، «ئارتقا بۇرۇل»، «ئورۇندا تۇر» دېگەندەك تۈركچە كامانداا بېرىلەتتى. شۇنىڭدەك ئېگىزلىككە سەكرەش، يىراققا سەكرەش، يۇگۈرۈش قاتارلىق مەشق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلەتتى.

مەھمۇد مۇھىتى قەشقەردە ھەربىي قوماندان بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە بەكرى قارىمنىڭ مائارىپ ئىشـ لىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغانـ

لىقىنى ئائىلاپ تەقدىرنامە ئەۋەتكەندىن تاشقىرى، بەكرى قارىنى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ مائارىپ مۇدىرلىقىغا تەـ يىنلەپ بىر بۆلۈم دەرسلىك كىتابلار ئەۋەتىدۇ (ئەينى زاـ ماندا بۇ تەقدىرنامە ۋە بۇيرۇق ئەينەك جازىغا ئېلىنىپ، بەكرى قارىمنىڭ ئۆيىدە ساقلانغانىدى). بۇنىڭدىن ئىلھام ۋە مەدەت ئالغان بەكرى قارىم ئۆزى تۇرغان تىكەنلىك رايونىدا مەدەنىي ـ مائارىپنى تېخىمۇ ياخشى تۇتۇشقا تىرىشىپ، تىكەنلىك بازار ئىچىدىكى خانىقا ئىچىگە بىر زامانىۋى مەكتەپ بىناـ سىنى سالدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىمالال دەرس ئوقۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىللە، بۇ رايونغا تەۋە ئۇلۇغكۆل، كۆرلەك، ئويمانكۆل، كۆكئالا، چاپقان مەھەللە، شىگدى (قۇـ رۇقتاغ) قاتارلىق كەنتلەردىمۇ ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىـ لارنى تىزىملاپ مەكتەپ قۇرۇشقا تەييارلىق قىلدۇ. يىراقتىن تىكەنلىك بازار مەكتەپكە ئۇقۇش ئۈچۈن كەلگەن بىر تۈركۇم ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، بەكرى قارىم ئۆزىنىڭ ئۈچ ئېغىز ئۆيىنى تەييارلاپ ئوقۇغۇچىلارغا ياتاق قىلىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق، تەمىنات مەسىلـ لىرىنى ھەل قىلدى.

1934 ـ يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدۇ. جۈملىدىن تىكەنلىك رايونىدىمۇ تار ـ ماق ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلۇپ بەكرى قارىم رەئىسلىككە بەلـ گىلىنىدۇ. بۇ رايوندا مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە سەنئەت تېخىمۇ جانلىنىپ باشلانغۇچ مائارىپ يولغا قويۇلۇپ، ئوقۇش يېشىدىـ كى بالىلار ئومۇمىيۈزلۈك تىزىملىنىپ مەجبۇرىي مەكتەپكە ئېـ

لىنغان، ھەتتا مەكتەپ يېق يېزىدا يۈرۈپ ئوقۇشتىن مەھرۇم قالغان باللارمۇ مەكتەپ قوينىغا كىرىشتىن سىرت، يېشى 15 ـ 20 گە بېرىپ قالغان باللارنىمۇ مەجبۇرىي يىغىپ كېلىپ 1 ـ سىنىپتىن باشلاپ ئوقۇتقانىدى. باللارنى مەكتەپكە بېرىشكە ئۇنىمىغان، مەكتەپتىن قاچقانلارغا چارە كۆرۈلەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ رايوندا باشلانغۇچ مائارىپ ئۇمۇملىشىپ 8 جايدا 13 سىنىپلىق 7 مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوغۇل ـ قىزلاردىن 345 نەپەر بالا مەكتەپ قوينىغا كىرگەنىدى. تىكەنلىك رايونىدىكى قوزغىتىلغان بۇ مائارىپ دولقۇنى ناھىيىنىلك باشقا ھەممە رايونلىرىغا كۆچلۈك تەسىر قوزغىغانىدى. تەكەنلىك رايونى بويىچە 8 مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بۇنىڭدىن بىر مەكتەپنى ھۆكۈمەتنىك باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ، 7 مەكتەپ تارماق ئويغۇر ئۇيۇشمىنىك باشقۇرۇشىدا بولغانلىقتىن بۇ مەكتەپلەر ئۇچۇن مەخسۇس بىنا سېلىشقا، كۇنسايىن كۆپىيىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا تېخىمۇ ياخشى تەلىم ـ تەربىيە بېرىش ئۇچۇن بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلارنىك يېتەرلىك بولۇشىغا، بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىك ئىش ھەققى مەسىلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. لېكىن پېشقەدەم ئۇستاز بەكرى قارىم بۇنىڭدا ئىككىلەنمەستىن مەسىلىلەرنى بىرمۇ بىر ھەل قىلىشقا كىرىشتى. ناھىيە بىلەن بىر قاتار مۇناسىۋەتلىشىپ ھەم ئۆزى ئىزدىنىپ يۈرۈپ كورلىدىن ھۇشۇر ئەپەندىنى (سۆزىت ئىتتىپاقىدا تەربىيە ئالغان كىشى) تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇردى. ۋاك خۇا دېگەن كىشىنى خەنزۇچە دەرس بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇردى. بۇلار بىلەن ماسلىشىپ دەرس پروگراممىلىرىغا

ئۆزگىتىش كىرگۈزۈلۈپ مەكتەپتە بېگىلىق ۋەزىپەت بارىتىلدى. دەرسكە لاتىنچە، زۇسچە، خەنزۇچە تىل، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئاناتىلى، ھېساب، رەسىم قاتارلىق دەرسلەر كىرگۈزۈلدى. ئوقۇغۇچىلارنىك تەربىكەت مەشقلىرى تېخىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. بىر ئىككى يۇز ئوقۇغۇچىلار تىزىلىپ رەتلىك ھالدا دۇمباق (بارابان) چېلىپ، چىرايلىق شېئىر ئوقۇپ ماڭغاندا خەلق ئۆز پەرزەنتلىرىنىك پائالىيەتلىرىنى ۋە ئوقۇغان شېئىرلىرىنى ئاڭلاپ، ئىشلىرىنى تاشلاپ قىزىقىپ كۆرۈپ روھلىناتتى، مەكتەپكە كىرمىگەن ئۆسمۈرلەر ئۆزلۈكىدىن مەكتەپكە كىرىشكە، مەكتەپتە ئوقۇشقا قىزىقاتتى. بۇ چاغدا يەنە ئوقۇغۇچىلاردىن تەركىب تاپقان سانايى نەپىسە قۇرۇلۇپ تىياتىر ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كەتتى، بېلەتلىك ئويۇن قويۇلۇپ چۇشكەن دارامەت مەكتەپلەرنىك خراجىتى ئۇچۇن سەرپ قىلىناتتى، بۇ ئويۇنىنىك دەسلىپىدە پەردە ئېچىلىپلا بىر بۆلەك ئوقۇغۇچىلار چەبدەسلىك بىلەن سەھنىگە چىقىپ، ئۇمۇمى خور ئورۇنلايتتى. ئۇ خورنىك مەزمۇنى مۇنداق:

بىز چىقتۇق سىلەرنىك ئالدىڭلىغا،
كەمبەغەل يوزەكلەر ئىچىدىن.
ھازىر سىلەرگە سۆزلەپ بېرىمىز،
تۇرمۇشىمىزنىك تەرەپلىرىدىن.
بىز ھاجىم ① يولىدا ماڭماقچى،
ئازادلىققا ئىشىك ئاچقۇچى.
زالىملارنىك يىلتىزلىرىنى،
پەن بازغىنى بىلەن ئۇۋاتقۇچى.

① خوجىنىياز ھاجىنى دېمەكچى.

بۇ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار، «ئىشچىلار تۇرمۇشىدىن، دېھقانلار تۇرمۇشىدىن، ئايالالار تۇرمۇشىدىن، ياشلار تۇرمۇشىدىن» دەپ ئاۋاز بېرىپ قول كۆتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ ھەربىر تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. ئىككىنچى قەدەمدە دېكلاماتسىيىنى كوللېكتىپ ھالدا ئوقۇيتتى:

ھەي جانلىق گېزىتچى چاپسان بول،
چاپسان يەتكۈل بۇ يەرگە.
جانلىق گېزىتنىڭ پايدىسىنى،
ئوچۇق سۆزلەپ بېرىشكە.

يوقسۇللارنىڭ ھەربىتىنى.
ھەر زامان جانلاندۇرىمىز.
دەردلەنگەن يۈرەكلەرنى،
ئوقۇش بىلەن ئاچىمىز.

بۇ دېكلاماتسىيە كوللېكتىپ ھالدا ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي ئويۇن باشلىناتتى. بۇچاغدا يەنە تۇنجى قېتىم فېئودالىق ئاساراتتىن قۇتۇلۇپ، يۈزىنى ئاچقان «زەينەپخان» دېگەن ئىلغار ئاياللارنى مەدھىيىلەيدىغان كومپىيىمۇ قويۇلغان. بۇنىڭدا:

ھەي زەينەپخان كۆردۈڭمۇ،
بۇ ئاخىرقى ئازادلىق.

ئوقۇغۇچىلار ئامان بولسا،
قولىمىزدىن بەرمەيمىز .....»

دېگەن غەزەل يېقىملىق ئاۋاز بىلەن ئوقۇلاتتى. بۇ چاغدا قويۇلىدىغان ئويۇن ۋە كونسېرتلارنىڭ مەزمۇنى، پۈتۈنلەي ئەزگۈچىلەرگە نەپرەت ئوقۇش ۋە نادانلىق، خۇراپاتلىقنىڭ يامان ئاقىۋەتلىرىنى پاش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

مەسىلەن: خۇراپاتلىقنى سۆكىدىغان «ئاجايىپ ئۆلۈم» ۋە ساۋاتسىزلىقنى سۆكىدىغان «سۆلەتۋازلىق» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ قويۇلىدىغان ئويۇنلار خەلقنى ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن خەلق قىزغىنلىق كۆرەتتى. ھەر ئايدا تۆت نۆۋەت قويۇلىدىغان بۇ ئويۇن ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش نادانلىق ۋە قالاقلىقتىن قۇتۇلۇش ھەققىدە جانلىق تەشۋىق قىلىناتتى.

1937 - يىللىرىغا كەلگەندە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى كۆپەيىپ، بىلىم سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئېشىپ تېخىمۇ بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتىشىمەيۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغان بەكرى قارىم، ناھىيىگە بېرىپ ناھىيىنىڭ ھاكىمى جېلىلوپقا (تاشكەنتتە ئوقۇغان كىشى) ئەھۋالنى ئەينەن دوكلات قىلىش بىلەن جېلىلوپنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇرۇمچى سىفەننى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ھېيت ئەپەندى، ئابلا خەلپەت ھاجى، مۇھەممەتنىياز سايىت، مەمتىمىن خۇدابەردى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى ئىلگىرى - ئاخىرى يۆتكەپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلار خىلالاشتى. بۇلار ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدە ئوقۇغان ھەرخىل پەنگە ئائىت لېكسىيىلەرنى ئەينەن دەرس ئۆتەتتى.

ئۆز ئانا تىلىدا ئۆتۈلگەن بۇ دەرسلەرنى ئوقۇغۇچىلار بىمالال قوبۇل قىلاتتى، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن دىنىي ساۋاتسىزمۇ، پەننىي ساۋاتسىزمۇ، خەنزۇچىنىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە بىلىدىغان بىر تۈركۈم خادىملار بېتىشىپ چىقتى ۋە يۇقىرى مەكتەپلەرگە لاياقەتلىك كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار بېتىشىپ ئۇرۇمچىگە ۋە ۋىلايەت مەركىزى قاراشەھەرگە بېرىپ يۇقىرى مەكتەپلەرگە چىقىپ تۇردى. دېمەك بەكرى قارىم تىكەنلىك رايونى مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا تەشكىلاتچىلىق ۋە تايانچىلىق رولىنى ياخشى ئويناندى. ئوقۇتقۇچىلارنى تولىمۇ قەدىرلەيتتى. ئوقۇتقۇچىلارغا تەربىيە بېرىپ، ساپ دىل، توغرا ۋىجدان، ئەدەب ـ قائىدىلىك بالا تەربىيىلەشكە چاقىراتتى. مەن شۇ يىللاردا تىكەنلىك تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ مەدەنىيەت بۆلۈمىگە مەسئۇل بولۇپ، قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىم. مەن مەسئۇل بولغان سىنىپتا 25 ياشلار ـ دىكى ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ، مەن بۇنىڭغا نارازىلىق قىلىپ دەرس ئۆتمەيمەن، دېگەن تەلەپنى قويغانىدىم، لېكىن بەكرى قارىمنىڭ نارازىلىق پىكرىنىنى ئاڭلاپ كۆلۈپ كېتىپ: «ئەي جان ـ قېرىندىشىم، ئۇلارنىڭ قانچە ياشقا بېرىپ كېتىشىدىن كارىڭىز بولمىسۇن، ئۇلار كىچىك ۋاقتىدا ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمايۇ، چوڭ بولغان ھالدىمۇ بىلىم ئالمەن، ئۆگىنىمەن دەپ مەكتەپكە كەلگەنىكەن، بىز ئۇنىڭ ئەشۇ ئۆگىنىش روھىنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. بىز ئۇلارنى قارىغۇلۇقتىن قوتۇلدۇرۇپ، كۆزىنى ئېچىشىمىز كېرەك...» دەپ تەربىيە بېرىپ، مېنى قايىل قىلغانلىقى ھازىرقىدەك ئېسىمدە.

تىكەنلىك تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىكى چوڭلار مائارىپىنىمۇ چىڭ تۇتقانىدى. رايون بويىچە يەتتە جايدا سەككىز سىنىپ كەچكۇرسىنى تەستىقلاپ، 263 كىشىنى كەچكۇرسىغا قوبۇل قىلىپ، 1937 ـ يىلىدىن 1938 ـ يىلىغىچىلىك 187 كىشىنى ساۋاتلىق، 76 كىشىنى چالا ساۋات قىلىپ چىقارغان. بۇ ئىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئوقۇتقۇچىلار تەقدىرلىنىپ، روھىغا ئىلھام، مەدەت بېرىلگەن. 1937 ـ يىللىرى تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئاپپاراتى يەتتە نەپەر كىشى بىلەن تولۇقلىنىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى كۆچەيتىلىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا يىغۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئۆشرە ـ زاكاتلار تولۇق يىغۇۋېلىنغان. 37 ـ يىلى 100 مىڭ جىڭدىن 150 مىڭ جىڭغىچە ئاشلىق، 500 ـ 600 تۇياق قوي يىغىلغان. ئۇيۇشما بۇ جۇغلانمىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىكىدە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ، تىكەنلىك بويىچە چوڭ بىر دۇكان ئېچىلىپ، دۇكانغا تۇرلۇك ماللار ۋە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش بويۇملىرى، ئوقۇغۇچىلارغا كېرەكلىك قېرىنداش، تىترات قەغەر ... قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، خەلقنىڭ ئاپىرىن ئوقۇشىغا سازاۋەر بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىكى يەتتە نەپەر كادىر مەكتەپلەردىكى 13 نەپەر ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى تەخىرسىز تارقىتىلىپ، خىزمەت، تۇرمۇشتا خاتىرجەم قىلىنىپ، خىزمەت ئۈنۈمى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

1934 ـ يىلدىن 1939 ـ يىلغىچە مەكتەپلەر ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئىشخانىلىرى ئۈچۈن ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىنىپ، خەلقنىڭ كۆچى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىياتلاپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۈچۈن بازار ئىچىدە ئىشخانا،

مەجلىسخانا، ياتاق، مەكتەپلەر ئۇچۇن يەتتە جايدا سەككىز سىنىپ بىنا سېلىنغان، بۇنىڭ كۆلىمى 578 كۋادراتمېتر كېلىدۇ. بەكرى قارى، تۆمۇر ھاجى ئەينى ۋاقىتلاردا تەكەنلىك رايونى مائارىپىنىڭ كۆچلۈك تەشەببۇسكارى ۋە تەرغىباتچىسى بولۇش بىلەن ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ، يېڭى مەكتەپ قۇرۇش ئارقىلىق خەلقىنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشىدا قەيسەرلىك بىلەن ئىشلەپ، دۇچ كەلگەن تۇرلۇك توسالغۇلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ تىكەنلىكنىڭ مائارىپىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، يوقلۇقتىن بارلىققا، كىچىكلىكتىن زورايتىشقا جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، يېڭى ئەۋلادلارنىڭ يېتىشىپ چىقىپ خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان كۆچلەرنى تەربىيىلەشتە ئۇنتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. بەكرى قارىمنىڭ تەربىيىسىنى سىڭدۈرگەن ۋە ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ئىشلەۋاتقانلاردىن ئىنىستىتۇت، تېخنىكومىلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئورگانلىرىدا ئىشلەۋاتقان ئىقتىدارلىق كادىرلىرىمىز ئاز ئەمەس.

مەسىلەن: ئۇتۇق نىياز (ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىرىنچى شۇجىسى)، قادىر بارات (ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتېيى دائىمىي كومىتېت مۇدىرى)، ئوسمان قادىر (دائىمىي كومىتېت مۇئاۋىن مۇدىرى)، جۇنەيد بەكرى، ئابدۇرېھىم نىياز قاتارلىقلار (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە) ھەم ئابلىمىت راخمان (شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتىدە ئوقۇتقۇچى)، ئىمىن غازى (مىللىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش كومىتېتىدە). مۇھەممەت سەيىت، مۇھەممەت شېرىپ، ئوسمان ئىمىن (مائارىپ

نەشرىياتىدا)، ھاپىز ئىمىن (تىببىي مەكتەپ مۇدىرى) بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاپتونوم رايون، ئوبلاست ۋە ناھىيىلەردە ئىشلەۋاتقانلارمۇ ئاز ئەمەس. بەكرى قارىمنىڭ مائارىپقا قوشقان زور تۆھپىسىنى ۋە ئۇنىڭ قەيسەر روھىنى ئەسلەپ بۇ ئەسلىمىنى يازدىم. ئۇستازلار، يولداشلارنىڭ كەم قالغان جايلىرىنى تولۇقلىشىنى ۋە تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قارشى ئالىمەن.

(بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى يولداش غۇپۇر ياقۇپ لوپنۇر ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان. ھازىر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ).

يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەنمەي مەكتەپ مەتلەئىل ئىرپان ھەققىدە ئەسلىمە

مۇھەممەد ئابدۇللا

مۇھەممەد ئابدۇللاخان خوجا يەكەندە بىر دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئوقۇش ۋاقتى يەكەن ۋە قەشقەردە ئابدۇقادىر دامولـلامدا ئوقۇغان. ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، يەكەنگە يېنىپ كېلىپ، ئوردا كاتۆل مەدرىسىسى ۋە جامە يېنىدىكى يېشىل مەدرىسلەردە مۇدەررىس بولۇپ تالىپلارغا دەرس ئۆگەتكەن. 1929 ـ يىللاردا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن مىسىر، تۈركىيە، پاكىستان، ھىندىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، ئۇ جايلارنىڭ ئىلىم ـ پەنگە يۈزۈش قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى كۆزۈپ ۋەتەنىنى، خەلقىنى يېڭى ئىلىم ـ پەن بىلەن قوتقۇزۇشقا بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇستازى ئابدۇقادىر دامولـلامدىن ئالغان بىلىم ۋە ئۇستازلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئىلـ

ھامى ۋە چەت دۆلەتلەردە كۆرگەن ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن يەكەندىمۇ بىر ئوقۇغۇچى دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرسە 20 ـ 30 يىل دوگما ھالدا يادلاش بىلەن ئۆمرى ئۆتۈدىغان، خەلقنىڭ ئېھتىياجى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالمايدىغان كونا ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئوقۇتۇشنىڭ مەزمۇنى، ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك ماتېرىيال قاتارلىق تەرەپلەردە خەلقىمىزنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىدىن چىقىدىغان، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشقان يېڭى بىر ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن دەرس ئۆتۈلۈدىغان يېڭى بىر مەكتەپ قۇرۇپ چىقىش ئىرادىسىگە كەلگەن. 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە دىنىي جەھەتتە نوپۇزى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن① ھەم خوتەن ئەمىرى شاھ مەنسۇرنىڭ قوللىشى بىلەن 1933 ـ يىلى باھاردا شەھەر ئىچىدىكى مانجۇكۆل بېشىدىكى گۈيسۇن ئىمىن بەگنىڭ باغ ھويلىسىدا بىر مەكتەپ ئېچىپ مەكتەپكە «مەتلەئىل ئىرپان» (ئىرپانىنىڭ تۇغۇلۇش ئورنى) دەپ نام بەرگەن. بۇ مەكتەپ يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان ئەسرىي مەكتەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ئوقۇغۇچىلار تۇنجى قېتىم قارا دوسكا ئورنىتىلغان، خەرىتە ئېسىلغان ئۆيلەرده پارتىدا ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلاشقا باشلىدى. ئۆتۈلۈدىغان دەرسلەر جۇغراپىيە، ئىسلام تارىخى، قىرائەت، تەجۋىد، ھېساب، ئىملا (ھۆسنىخەت)، غەزەل، تەنتەربىيە دەرسلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، دەرسنىڭ ئانا تىلىدا بولۇشى، مېتودنىڭ بىر قەدەر يېڭى بولۇشى ئوقۇغۇچىلارغا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىغا مۇم-

① دىنىي جەھەتتىكى نوپۇزىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ـــ ئۇ چاغدا مۇفتى بولغان.

كىنچىلىك بېرەتتى. مەكتەپ يېڭى ئېچىلغاندا 6 سىنىپ، 240 نەپەر ئەتراپىدا ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. ئوقۇتقۇچىلىرى: گەرچە هاجى مۇھەممەد ئابدۇللاخان خوجا، ئابدۇكېرىمخان مەخدۇم، ئۆمەر ئېلى دامۇللا قاتارلىق روهانىي تەبىقىدىن كېلىپ چىققان كىشىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز زامانىسىغا كۆرە ئۆزىدىن ئاۋۋالقىلارغا نىسبەتەن تەرەققىيپەرۋەر ئويغانغان كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن (لوندون داۋىنى پۈتتۈرگەن) غۇلام هۆسېين خانغا ئوخشاش بىلىملىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى. مەكتەپنىڭ، مەتبەئىنىڭ ئىرپان (مەكتەپ مۇبارىكىسى) دېگەن ۋەزىپىسىنى بولۇپ ئەمىر ئەسكەرلىرىدىن كىشى كېلىپ دائىم دەرۋازىدا كۆزەتتە تۇراتتى. مەكتەپ شۇ يىلى ئۆز تەلىم ـ تەربىيىسىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقاندا 1933 ـ يىلى ماخۇسەن قەشقەردىن خوتەنگە هەربىي يۈرۈش قىلىپ يەكەنگە چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن مەتبەئىنىڭ ئىرپان بىر مەزگىل تاقىلىپ قالدى. ئەمما ماخۇسەن قاغىلىققا ئۆتۈپ كېتىپ يەكەنگە مەھمۇد مۇهتىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان هامان (1934 ـ يىلى) مەتبەئىنىڭ ئىرپان يەنە ئېچىلدى. لېكىن بۇ قېتىم جۇۋىچى كۆل بېشىدىكى مەدرىسىدە ئېچىلدى. بۇ قېتىم مەھمۇد مۇهتىنىڭ تەرغىباتى ۋە ئۇنىڭ هەربىي قىسىملىرىنىڭ هامىيلىقى ئاستىدا بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىر نەچچە يىل ئىچىدە 1500 نەپەردىن ئېشىپ كەتتى. بىر قانچە جايلاردا بۇ مەكتەپنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلۇپ، ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ نامىغا قاراپ شۆبە مەكتەپلەر: «كېرىمە»، «مەھمۇدىيە»، «ئەنبىيە» دەپ ئاتالدى. بۇ مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن كونا ئەنئەنىلەرنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، يېڭى مەكتەپ ئېچىشقا قارشى تۇرغۇچى

كىشىلەر (مۇتەئەسسىپ ئاخۇنلار، جاهىل سۇپىلار، بەزى هەسەتخورلار) قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار تۈرلۈك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ يېڭىلىققا قارشى تەشۋىق تارقىتىپ، مۇهەممەد ئابدۇللاخان خوجىنى جەددىت دەپ پىتنە ـ ئىغۋا تارقاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن شۇ زامانىدىكى جاهانگىرلار يەكەندە (شۆئۇت دوختۇرخانىسىغا) ئوخشاش ئۇرۇنلارنى قۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق بىر قىسىم يەرلىك بايلار (ساۋۇت بايى شۆئۇت دەپ ئاتالغان ساۋۇت ئاخۇن بايغا ئوخشاش شۆئۇت كونسۇلخانىسىغا باغلانغان) بايلار ۋە مۇتەئەسسىپلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ خەلقىمىزنى كونا ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ يېڭىلىققا قارشى تۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ نادانلىق، غەپلەت، قاراڭغۇلۇقتا قالدۇرماقچى بولدى.

شۇ چاغدا ۋەتەنپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زات هاجى مۇهەممەد ئابدۇللاخان خوجا ناهىيىنىڭ مائارىپ خىزمىتىگە قويۇلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ دىنىي جەهەتتىكى نوپۇزى ۋە مائارىپتىكى هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بىر تەرەپتىن مۇتەئەسسىپ جاهىل كۆچىلەرگە قارشى كۆرەش قىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن جاهانگىرلارنىڭ خەلقىمىزنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، قېنىنى شوراش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشقا توغرا قىلىشتەك ياۋۇز نىيىتىگە قارشى كۈرەش قىلدى. مۇهەممەد ئابدۇللاخان خوجا گەرچە ناهىيىنىڭ مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلەۋاتقان بولسىمۇ، داۋاملىق مەكتەپكە كېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا قىرائەت، هۆسنىخەت، غەزەل دەرسلىرىنى بېرەتتى. غەزەل دەرسىدە مۇتەئەسسىپ جاهىل كۆچىلەر ۋە چەتكە باغلانغان جايلارنى پاش قىلىپ مۇنداق شېئىر يازغان:

ئىمىن قارى، تۇدىيا ھەم ئابدۇلمەجىت،
ئىسھاق قارى، دامولا سەيدىللابىت.
ئۇلارنىڭ باشلىقى ساۋۇت باي شۇنت،
قالغان شەيخ سوپىلار ئەۋلادى يېزىت.

يەنە خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن «يېتىپ كەلدى بۈگۈن بىز-گە ئەجەب دەۋرانى ھۆرريىەت» دېگەن شېئىرنى يازغان. ياش ئەۋلادلارنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ:

بىزنى ئۆستۈرگەن ئۇلۇغ جۇڭخۇا ۋەتەن،
ئارقىدا قالغان ئاتالار نادان.
ياش ئەۋلادلاردۇرمىز تىنماي ئوقۇيمىز،
ئۈيقا ھارامدۇر بىزگە بۇ زامان.

دېگەن شېئىرنى يېزىپ ئۆزى كۆيگە (ئاھاڭغا) سېلىپ ئوقۇغۇ-چىلارغا ئۆگەتكەن. بۇ ناخشىلار شۇ چاغلاردا كەڭرى ئوقۇلغان.

1937 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدە خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق بىر قانچە كىشىلەرنى قولغا ئالدى. بۇ ۋەقە شىنجاڭدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. قەشقەردە تۇرۇۋاتقان مەھ-مۇد مۇھىتى چەتكە قاچتى، مەھمۇد مۇھىتگە سادىق بولغان كۆچلەر ئابدۇنىيازنىڭ باشچىلىقىدا خوتەندىكى ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ، شېڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ قىلدى. لېكىن بۇ-لارنىڭ قوزغىلىڭى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. پۈتۈن شىنجاڭ شېڭ شىسەينىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي دەھشەتلىك تېرورلۇق يۈرگۈزۈپ، كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇي-غۇر زىيالىيلىرىنى يوشۇرۇنچە ئۆلتۈردى ۋە ئاشكارا تۇتقۇن قىل-

دى. مەتىلەئىل ئىرپاننىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ھاجى مۇھەممەد، ئابدۇللاخان خوجا، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىقلار شېڭ شىسەينىڭ قولىدا شېھىت بولدى. غۇلام مۇيىدىنخان، مۇھەم-مەد ئىمىن ئىسلامى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار چەتكە قېچىپ، باشقا يۇرتقا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىلىم - مەرىپەت چىرىغى بولغان «مەتلەئىل ئىرپان» مەكتىپىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ خانە-ۋەيران بولۇپ تاقالدى. يەكەن خەلقى جاھالەت قاراڭغۇلۇقىدا قالغاندا قەلبىگە بىلىم يورۇقىنى چاچقان ئۆز ئانا مەكتىپى مەتلەئىل ئىرپانىنى ئەبەدىي ئۇنتۇمايدۇ. مائارىپ يولىدا دەسلەپ-كى شانلىق، ئىبغىر قەدىمىنى بېسىپ ئەجرى سىڭدۈرگەن مۇنەۋ-ۋەر ئوغۇللىرىنى ئەبەدىي ئۇنتۇمايدۇ.

ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى

ئابدۇراخمان ماموت دىيار

تەھرىردىن:

يولداش ئابدۇراخمان ماموت دىيارىنىڭ بۇ تەزكىرىسى جەمئى 183 بەتلىك مائارىپ تارىخىغا دائىر ئومۇمىي تەزكىرە بولۇپ، بۇنىڭدا ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ 15 يىللىق (1934 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە) مائارىپ تارىخى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. تەھرىر بۆلۈمىمىز مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق ھازىرچە بۇ تەزكىرىنىڭ ئۇچ ماۋزۇسىنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ كۆرۈشىگە ھەدىيە قىلدۇق.

پەنگە يۈرۈش مارشى ۋە پەنىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى

1911 ـ يىلىدىكى «شىنخەي ئىنقىلابى» دەپ ئاتالغان سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تەل ـ تۆكۈس ئورۇنلىيالمىسىمۇ، لېكىن فېئودالىزمنىڭ 2000 يىللىق ئاساسىنى ۋە كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تېگىشلىك ھەسسە قوشتى. بۇ ئىنقىلابنىڭ تەسىرىدە 1913 ـ يىلى تۆمۇر خەلپە

باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ـ شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى.

1919 ـ يىلى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بىيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى قوزغالغان «4 ـ ماي ھەرىكىتى» پارتلاپ، «شىڭخەي ئىنقىلابى» دىن كېيىنكى فېئودالىزمغا قاخشاتقۇچ زەربە بەرگەن بىر چوڭ ئىنقىلاب بولدى. بۇ ئىنقىلاب يېڭى دېموكراتىك خاراكتېرىدە بولۇپ، جۇڭگودا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىدىيە ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن شارائىت ھازىرلىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلابىي ئۆلكىلەردە قانات يايغان يەر ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ 1931 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان دېھقانلارنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابى پارتلاپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى لىگىشتىپ قويدى. ئارمىيە قوماندانى ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان شېڭ شىسەي قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىگە چېكىندى. خوجىنىياز ھاجىم خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇمچى ئەتراپىدا ھەلىمە قىلىپ تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولدى. خوجىنىياز ھاجىم مەرىپەتنى قوللاپ، جاھالەتكە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. پەنىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىلدى. خوجىنىيازھاجى قۇمۇلدا كۆتۈرۈلگەن يىلى مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارغا مۇنداق مارشنى يېزىپ ئوگەتكەنىدى:

ئوقۇغۇچىلار مارشى

نۇرلاندۇردى يۇرتلىرىمىزنى قۇمۇلدىن كۈن تۇغۇپ،
مەھۋە بولدى ئورۇلۇپ، ئورۇلۇپ، ئورۇلۇپ.

كۆپ زامانلاردىن بېرى بىز ئېزىلگەن خەلق ئىدۇق،
ئەيلىدى بىزلەرنى ئازاد سىدىقى بىلەن قوزغىلىپ،
قوزغىلىپ.
ئەي ئاتا غازى ئاتا، خوجىنىيازھاجى مىڭ ياشا،
غەيرىتىڭ بىلەن بىز بۇگۈن ئەسىرى مەكتەپتە ئوقۇيمىز.
قىز، ئوغۇللار بىر بولۇپ، بىر بولۇپ، بىر بولۇپ.....

1933 ـ يىلى شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن خەلقنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئەكسىيەتچىل ماھىيەتتىكى ۋاقىتلىق نىقاپلاش ئۆچۈن تۆۋەندىكى ئالتە سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1 ـ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش. 2 ـ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش، 3 ـ مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى تەمىن ئېتىش، 4 ـ خەيرانەچىلىككە قارشى تۇرۇش، 5 ـ تىنچلىقنى ساقلاش، 6 ـ شىنجاڭنى ئىسلاھ قىلىش.

شېڭ شىسەي يۇقىرقى سىياسەتلىرى ئارقىلىق خەلق كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلدى. تۇنجى قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ۋەكىللەرنىڭ پەتنىي مەكتەپ ئېچىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. ناھىيىلەردە تەرەققىيپەرۋەرلەر ھاكىم بولدى.

دېمەك قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسىدە مىللىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتىغا يېڭى يول ئېچىلدى. ئەپسۇسكى، ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلغان ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن مەكتەپ قۇرۇشقا يەتكىدەك ئىقتىساد يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى جايلاردا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ئۇيۇشما ئۆشرە، زاكات، قۇربانلىق قوي تېرىلىرى، مەسچىت، مازار، مەدرىس، كۆۋرۈك ۋەخپىلىرىنى ئۆزىگە كىرىم قىلىپ، ئىقتىسادىي

مەنبەگە ئىگە بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر، ئۆلىمالار، چارۋىچىلار ۋە ھەر كەسىپتىكى بايلار ئىئانە تۇپلاپ ئۇيۇشمىنى ئىقتىسادىي كۆچكە ئىگە قىلدى. 1934 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. كاتتا سودىگەر ۋە چارۋىدار باي ئابدۇساتتار ھاجىمنىڭ ئوغلى ئابدۇلھەيىت ھاجىم ئەۋقاپ (ئۆشرە ـ زاكات يىغىپ باشقۇرۇدىغان ئورۇن) مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى ۋە ئۇيۇشما رەئىسى بولدى. قادىر قۇززات ئاخۇنۇم قاتارلىق بەش كىشىلىك مەكتەپ سېلىش ھەيئىتى تەشكىللەندى.

شېڭ شىسەينىڭ «شىنجاڭنى ئىسلاھ قىلىش» سىياسىتى ھەر تەرەپلىمە مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، دىنىي خۇراپاتلىقنى تۈگىتىشمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى. «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش» سىياسىتى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىم، مەرىپەتكە كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى ئۆزىگە ئۈلگە قىلدى. شۇڭا شېڭ دۇبەن 1935 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇچ قارار ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى چىقىرىپ ئوقۇتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاقسۇ كونىشەھەردىن ئابدۇكېرىم ئاربېيوپ، ھاشىم ئاخۇنجانوپ، ئىبراھىم ئىدرىسوپ، مەۋلانجان تۇردى، تەۋەككۈل ئۇلۇغۇپ، قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار بار ئىدى ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك سىياسىي قانۇن مەكتىپى، دارىلمۇئەللىمىن، مەدەنىي كادىرلار بېتىشتۇرۇش مەكتىپى، ساقچى مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى سوۋېتتە ئوقۇغان زىيالىلاردىن تۇلۇقلاندى. كېيىن، يۇقىرقى مەكتەپلەرگە ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدىن ئولياروپ (ئابدىغوپۇر ئوبۇلقاسىم مۇبارەكشا)، ربشدوپ، چاۋاروپ، ئوبۇلقاسىم ھېكمۇپ، قاسىم ئاخۇنجانوپ، ئۆمەر ئابدۇل

لايوپ، هەمراخان غوپۇر، هاۋا هاشىم، خەلچەم تۇردى، مۇھەممەت ساۋۇتۇپ، بور جىكى، سامتىرە مامۇر، سەيدۇاققاس، نىياز قارى، دۇيشەلبىك، ئۇسەنقارى، ئۇمۇر، سابىربىك، مەسەنئالى، نۇردۇلەت... قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ ھەر قايسى مەكتەپلىرىدىن تاللىنىپ ئەۋەتىلدى.

شېئىر دۇبەنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئۆزبېك، تاتار زىيالىلىرى ئۆزلىرى بىلەن بىر قانچە ئوقۇغۇچىلار مارشىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ مارشلار تەرىپىپ بىلىم ئىگەللەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، نادانلىقنىڭ زىيانلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغانىدى.

مەسىلەن:

نەچچە يىلدىن بېرى،
نادانلىقنىڭ دەردى.
يۇرت ماكانلارنى،
ۋەيرانە قىلدى.

مارش! مارش! يۈرەيلى ئاداش،
غەپلەتتە ياتما، ئەمدى كۆزۈڭ ئاچ!

خەلقىم يۇر ئەمدى،
مەكتەپ ئاچايلى.
نادانلىقلارغا،
قارشى تۇرايلى.

مارش! مارش! يۈرەيلى ئاداش،
غەپلەتتە ياتما، ئەمدى كۆزۈڭ ئاچ!

× × ×

قوپ، قان قېرىنداش بىر ئەتراپىڭغا باق،
باق! نە كۆرەرسەن ئويلاغىل ئۇزاق.
دەرسۇ ئىمبرەتلەر كېلۇر بۇ جاھاندىن،
ياۋرۇپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق.
بىر، ئىككى، ئۈچ بىرلىكتىدۇر كۈچ!

ئۇلار نە ئىلمى ھېكمەت بىلەن يۇر،
سىنەلەردە ھىممەت بىلەن يۇر.
يەردە، ھاۋادا، سۇدا ئۇزەيۇرلەر،
جۇملە جاھاننى يۇتماق ئىستە يۇر.
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتىدۇر كۈچ!

ئەنە شۇنداق مارشلارنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلگەن ئىلىم مەرىپەت چولپانلىرى ئۆزبېكلەردىن: مەمتىمىن قارى ھاجىم (سوپىزادە)، مۇسا دامواللام. تاتارلاردىن: ئەھمەد پەرىد ئابباس، شاۋالى، قىرغىزلاردىن: مۇسرالى موللام ..... قاتارلىقلاردۇر.

مەمتىمىن قارى ھاجىم سوپىزادە

مەشھۇر پېداگوگ، خەتتات، شائىر ۋە كومپوزىتور مەمتىمىن قارى ھاجىم 1886 - يىلى ئۆزبېكىستانىنىڭ ئەمەنگان

شەھىرى مەھزۇپ مەھەللىسىدە تۆلسا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى سوپىزادە شۇ زامانىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك تەرەققىيپەرۋەر تۆلسالىرىدىن ئىدى. بۇ زات ئوغلى مەتمىننىڭ ئۆزى ئوقۇتۇپ ساۋاتلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى ئەقىل-پاراسەت ۋە شجائەتنى بايقاپ، يۇقىرى ئىلىمگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا بىللە ئاپىرىپ ھەج تاۋاب قىلدۇرۇپ، ئۆچ يىل شۇ يەردە ئوقۇتقان، ئاندىن كېيىن مىسىرداكى ۋە تۈركىيىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا يەنە ئۈچ يىلدىن ئوقۇتقان. پەن ۋە دىنىي ئىلىمدا يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغاندا، دادىسى بىلەن 1926 - يىلى قەشقەرگە كەلگەن ۋە مەكتەپ ئاچقان. 1928 - يىلى ئاتۇشقا كېلىپ، ئوكۇپېرىقتىن ئۆيلۈنۈپ، شۇ يەردە مەكتەپ ئاچقان. 1932 - يىلى ئاقسۇدىكى تەرەققىيپەرۋەر دوتەي (ۋالى) نىياز شېرىپى ۋە باشقا تەرەققىيپەرۋەر تۆلسا ۋە سودىگەر - مۆتىۋەرلەرنىڭ تەكلىپى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغان. 1944 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنى قۇرۇپ مۇدىر بولغان. شۇ جەريانىدا «ئاقسۇ ئۇچۇرى» نامىلىق گېزىت چىقىرىپ، گېزىتچىلىكنىڭ ئاساسىنى ياراتقان. 1935 - يىلىدىن 1936 - يىلغىچە ئاقسۇ كونىشەھەردە تۇرۇپ، سادىق ئاخۇنۇم، يۇنۇس داڭىن (ھاكىم)، ئابلىمىت ھاجىم، قادىر قۇززات قاتارلىق ئىلىمي سىپالار ۋە تۆلسالارنى يىغىپ تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشقا بىتەكچىلىك قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيۇشمىنىڭ رولىنى جارى قىلىپ دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا باشلامچىلىق قىلدى. ئىلغار پىكىرلىك ۋە تەدبىرلىك مەتىمىن

قارى ھاجىم يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەرگە يېڭىدىن يېڭى ئىلمىي ئاتالغۇلارنى نام قىلغانىدى. مەسىلەن: دارىلئېتامنى «مەكتىپى شەپقەت»، «مەكتىپى سادىقىيە» نى «تۇران سادىقىيە»، «مەكتىپى يۇنۇسىيە» نى «ۋەتەن يۇنۇسىيە» ئاجىرىقتىكى مەكتەپنى «مەكتىپى ئوغۇزخان»، تۇمشۇق مەكتەپنى «مەكتىپى يېڭى يول»، چاغراق مەكتەپنى «چولپان مەكتىپى»، «مەكتىپى ئىسمائىلىيە» نى «تۆمۈرغازى ئاتا» قاتارلىقلاردۇر. بۇ ئاتالغۇلاردىن مەلۇمكى، مەتىمىن قارى ھاجىمنىڭ نەزىرىدە بىسىيان زىمىن، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەجدادلارنى ئەسلەش، ئىنسانپەرۋەرلىك، يېڭى يول بىلەن جاھالەت ئاسمىنىنى يورۇتۇش ئورۇن ئالغانىدى. مەتىمىن قارى ھاجىم ئوقۇتقۇچىلارغىمۇ مەھدى، تەۋپىق، زەۋقى، شەۋقى، ئىرپان دېگەندەك مەنالىق ئىسىملارنى قويغانىدى. تاك قاراڭغۇلۇقىغا چولپاندەك كۆتۈرۈلۈۋاتقان سوپىزادىنى (مەتىمىن قارى ھاجىمنى) شېئىر شەيدا «شىنجاڭ گېزىتى» گە يۆتكەش نىقابى بىلەن 1936 - يىلى ئۈرۈمچىگە يۆتكىدى. 1937 - يىلى مەخپىي ئۆلتۈرۈپ، مىللىي مائارىپقا زەھەرخەندىلىك قىلدى. ئوغلىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغان سوپىزادە ھاجىم: «... جاھالەت ئاسمىنىغا چىراق بولۇپ يانسۇن، دەپ سېنى 500 سەر ئالتۇن بىلەن ئوقۇتقانىدىم بالام ... ئىلىم خۇمارلىرىنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرغۇچى بۇلاق بولۇپ ئېتىلىپ تۇرغان ۋاقتىڭدا، قاراڭغۇ تۇنگە چىراق بولۇپ يېنىۋاتقان ۋاقتىڭدا سەندىن ئايرىلدۇق بالام .....» دەپ پەريات ئۈرۈپ يىغلاپ، ئۆزىنىڭ ۋە ئوغلىنىڭ ئۇلۇغ ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەنىدى.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇتەئەسسىپ كۆچلەر بىلەن بولغان كۈرەشلىرى

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئاقسۇ كونىشەھەردە بىر قانچە يەنىنى مەكتەپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئاز ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنى ھىمايە قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ بولغىنىغا ئوخشاش ئۇنىڭ ئەكسىچە يەنىنى مەكتەپلەرنى چىش تىرنىقىغىچە ئۆچ كۆرۈپ، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇش غەرىزىدىكى قاباھەتلىك كۆچلەرمۇ بار ئىدى. مۇنداق جاھىل كۆچلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى — ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇراتتى. يەنىنى مەكتەپلەرنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىيىۋى كۈرەش ئاخىرىسىدا ئەمەلىي كۈرەشكە ئايلاندى. مەسىلەن: تۇمشۇقتا ئابدۇرېھىم ھۇسەينى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار بىلەن سايىت ھاجىم قاتارلىق بىر قىسىم روھانى ئۇنسۇرلار (فېئودالىزمنىڭ يېزىلاردىكى مۇرتىلىرى) ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ماجرا تۇغۇلدى. سايىت ھاجىم ئوقۇتقۇچىلار ئۇستىدىن ئىغۋا تارقىتىپ، جامائەتكە مۇنداق دەيدۇ: «پۇقرالار ئاگاھ بولۇڭلاركى، ئەپەندىلەردە ئىمان يوق. دەرھەق سېپى ئۆزىدىن كاپىردۇر. ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرى مۇسۇلمانچىلىققا توغرا كەلمەيدۇ. بېشىغا سېكىلەك قويىدۇ يۇزىنى چىلەك پېكىزىدە يۇيىدۇ، نامازغا ئوقۇمايدۇ. بالىلىرىڭلارنى بۇلارغا بەرمەسكىلار بالا چوڭ قىلغانىنىڭ ساۋابىنى كۆرمەيسىلەر ...». سايىت ھاجىم ۋە ئۇنىڭ قول چۆماقلىرىنىڭ ئىغۋاسىغا ئىشەنگەن بىر قىسىم ساددا ئادەملەر بالىلىرىنى مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىپ، كونا مەكتەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار نارازى بولۇپ سايىت ھاجىم بىلەن مۇنازىرىلىشىدۇ. مۇنازىرىدە يېڭىلگەن سايىت ھاجىم

دوغلارغا بۇيرۇق بېرىپ بىر ئوقۇتقۇچىنى دەرھەقە ئېسىپ ئۆلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن يېشى چوڭ ئوقۇغۇچىلار سايىت ھاجىمنى مەكتەپكە سۆرەپ ئەكىلىپ كالتەكلەپ ئىنتىقام ئالىدۇ، كېيىن بۇ جەھەتنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئادەم بېرىپ ھەل قىلىدۇ.

1936 ـ يىلى جايتوغراق مەكتەپتە مەكتەپ ۋەكىلى ئىمىن مىراپ دېگەن ئەمەلدار بارات ھاپىز ئىسىملىك بىر ئوقۇغۇچىغا تېرەك دەرياسىنىڭ ئالۋىنى قويىدۇ (بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىچىكى 15 ياش، چوڭى 30 ياش ئىدى). بۇ ئوقۇغۇچى مىراپقا يالۋۇرۇپ، مەكتەپتىن قالماسلىق تەلىپىنى قويىدۇ. مىراپ: «ھاشاغا بارىسەن!» دەپ ئوقۇغۇچىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. بارات ھاپىز ھاشاغا بارماي مەكتەپكە كېتىدۇ. ئىمىن مىراپ بۇ ئوقۇغۇچىنى سوتلاپ، قاتتىق ئۇرۇدۇ. مەكتەپ مۇدىرى مىركېرەم ئەيسا مىراپنىڭ يولسىزلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ، 150 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تەشكىللەپ، چوڭلىرى پىيادە، كىچىكلىرى ھارۋا بىلەن ئىككى كېچە ـ كۈندۈز يول مېڭىپ، شەھەرگە كېلىپ ھۆكۈمەت ئىدارىسى ئالدىدا «ئوقۇغۇچىنى ئۇرغان مىراپنى جازالاپ بەرسۇن! ئەمەلدارلارنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى بوزەك قىلىشىغا يول قويمايمىز!» دەپ شوئار توۋلاپ، نامايىش قىلىدۇ. نەتىجىدە شۇ ۋاقىتتىكى تەرەققىيپەرۋەر ھاكىم يۇ دارىن (يۇنۇس ئاخۇن) ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇلاردىن ئەپۇ سورايدۇ. مىركېرەم ئەيساغا چاي تۇتۇپ تەسەللى ئېيتىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياتاق ۋە تاماقلىرىدىن خەۋەر ئالىدۇ. ئىمىن مىراپنى 15 كۈن سولاپ جاۋابكارلىققا تارتىپ، ئەمەل ۋەزىپىلىرىدىن

قالدۇرىدۇ. مەركىزەم ئەيسا ئوقۇغۇچىسى بارات ھاپىزنىڭ ئىنتىقامىنى يېتەرلىك ئېلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

1942 - يىلى چاغراقتىكى مەتنىياز مىراپ (قاڭشا مىراپ) يولسىزلىق بىلەن مەكتەپنىڭ يېرىنى تارتىۋالماقچى بولۇپ، زورلۇق قىلىدۇ. مەكتەپ مۇدىرى، مەرۇپ ئېلى، ئوقۇغۇچىسى ئابدۇۋايىت راخمانلار مەتنىياز مىراپقا تەرىنىيە بېرىدۇ. لېكىن مەتنىياز مىراپ ئەمىلىگە ئىشىنىپ، مۇدىر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى ھاقارەتلەيدۇ. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئوليارۇپ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ چاغراققا بارىدۇ. مىراپنى ئىشخانىغا سولاپ ئەدەپلەيدۇ. ئاخىرىدا ئارالنىڭ نوپۇزلۇق شاڭيۇسى توختى شاڭيۇ ناماقۇل بولۇپ، قاڭشا مىراپ ئۇچۇن چاي قۇيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەگ، بوجاق، مىراپ قاتارلىق ئەمەلدارلار ئوقۇتقۇچىلار ئالدىدا يوۋاش بولغانىدى.

ھەر قايسى مەكتەپلەردە بۇنداق ھەرىكەتلەر ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ، مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ دەككىسى بېرىلىپ تۇردى. مائارىپنىڭ نۇرلۇق چېرىقى جاھالەت ئاسمىنىنى نۇرلاندۇرۇپ تۇردى. مائارىپنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى - جاھىل ئۇنسۇرلار بىلەن بولغان كۇرەش تارىخىدۇر. بىز ئەنە شۇنداق مائارىپقا سادىق پېشقەدەملىرىمىزنىڭ بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىمىز.

باي ناھىيىسىدە پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

باي ناھىيىسى ئىسمى - جىسمىغا لايىق باي رايون. ئۇ، ئىنسانىيەتكە كېرەكلىك ھەممە بايلىققا كۆمۈلۈپ ياتقان ھەم ھاياتلىقنىڭ بارلىق لازىمەتلىكلىرىگە لىق تولغان مول ھوسۇللۇق سېخى زېمىن بولۇپ، يەر ئاستى مەدەن بايلىقى بىلەن يەر ئۇستى تەبىئىي بايلىقى ھەم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شىنجاڭغا داڭلىق باي ماكان.

بۇ رايوننىڭ پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي شىمالدا كۇچا ۋە قارا شەھەر بىلەن، شىمالدا تېكەس، موڭغۇل كۆرە ھەم مەشھۇر خانتەڭرى چوققىسى بىلەن، غەربىي تەرىپى ئاقسۇ بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى توقسۇ (شىڭخا) ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقىي مېرىدىيان 40°. 42°. 44° گىرادۇسقا، شىمالىي پاراللىل 84. 82. 80 گە تۇغرا كېلىدۇ.

باي ناھىيىسى ئەسلىدىنلا مۇنبەت، گۈزەل، كۆركەم بىر زېمىن، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي

گەۋدە قىلغان ھالدا قىرغىزلار، قازاقلار، خۇيزۇلار ۋە خەنـزۇ-
لاردىن ئىبارەت بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپ-
چىقىرىش ئىمكانىيىتىنىڭ كەڭ - كۇشادىلىكى بىلەن ھەيۋەتلىك
تەڭرى تاغلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان مۇزات، قاپسىلاڭ، تەلۇۋ-
چۇك ۋە قارا سۇ دەريالىرىنىڭ شەربەت سۈلىرىدىن پايدىلىنىپ
ئۆز ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرىدۇ.

باي ناھىيىسىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىر قەدەر
مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىتتىن بېرى مۇستەبىت فېئودال
كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىشىگە
ئۇچرىغانىدى. 1911 - يىلدىكى سۈن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان
بۇرژۇئا دېموكراتىك خاراكتېرىدىكى شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ
تەسىرى چېگرا رايون شىنجاڭغىمۇ يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا
1913 - يىلى تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار
قوزغىلىڭى پارتلاپ، شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى
قىسمىغا ئايلاندى. 1919 - يىلى يېڭى دېموكراتىزم خاراكتېر-
لىق ئالغان «4 - ماي» ھەرىكىتى پارتلاپ فېئودالىزم كۈچلىرى-
گە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە كەڭ
قانات يايلاق يەر ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ، 1931 - يىلى 3 -
ئايدا قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىق قىلغان دېھقانلارنىڭ
دېموكراتىك ئىنقىلابىي پارتىلاپ، مۇتەئەسسىپ جىن شۇرېن
ھاكىمىيىتىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتتى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز
ھاجىم باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوشۇنلىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ،
شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى غايەت زور ئىممۇتى كۈچكە ئايـ-
لىنىپ قالدى. ئارقىدىنلا بۇ ئىنقىلابنىڭ تەسىرى تەڭرى تاغ-
لىرىنىڭ جەنۇب، شىمالىي ئېتەكلىرىنگىچە كېڭىيىپ، ئېزىلگەن،

خارلانغان ۋە ھاقارەتلەنگەن كەڭ دېھقانلار ئاممىسىنىڭ قىز-
غىن قوللىشىغا ۋەھقىقىي يارىدەمگە ئېرىشتى. جۈملىدىن بۇ
دېموكراتىك، خەلقچىللىق ئىنقىلابنىڭ تەسىرى باي ناھىيىسىگە-
مۇ ئۆز كۈچىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، ئۇ ئەكسىيەتچىل كۈچلەر-
گىمۇ، دىنىي ئىسكەنجىلەر دەرگاھىغىمۇ، فېئودال تەيياراتچىلار
قەسرىگىمۇ قارىتىلغان غەزەپلىك يالقۇنغا ئايلاندى. كەڭ دېھقان-
لار ئاممىسى مۇشۇ ئىسيان تۈغىنى مەشئەل قىلغان بىپايان
دالا گۈلخانلىرى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. ئېزىلگەن،
ھاقارەتلەنگەن نامرات دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر، خانۇۋەي-
ران بولغان يوقسۇللار، ئاچ - يالىڭاچ قىساسكارلار، سەرگەردان
كۆچمەنلەرنىڭ فېئودالىق زۇلۇمغا بىلىدۇرگەن بۇ نەپرىتى
جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئەركىن-
لىك، ھۆرلۈككە ۋە بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ يولىنى ئىز-
دەشكە يول ئېچىلدى. شۇ قاتاردا مىللىي مائارىپ ۋە پەننىي
مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا زېمىن ھازىرلىنىپ، بىلىملىك زات-
لارنىڭ مەكتەپ ئېچىپ خەلقىمىزنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋ-
يىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە مۇھتاج بولدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا
جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنلىرىدا سودا
قىلىۋاتقان خەلقەرۋەر سودىگەرلەر ۋە ئىلىم - مەرىپەتپەرۋەر
زاتلار ئۇ جايلاردىكى زىيالىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ھەر
قايسى جايلاردا مەكتەپ ئاچتى.

1933 - يىلى تەختكە چىققان شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئال-
تە بۇيۇك سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە يەرلىك مىللەت-
لەرنىڭ پەننىي مەكتەپ ئېچىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ،
«سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش» پرىنسىپى بويىچە سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىم، مەرىپەتكە كۆڭۈل بۆلگەنلىك تەرىپىنى ئۆگىنىشكە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 1935 ـ يىلدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ قارارلىق ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى ئوقۇشقا چىقاردى. شۇ قاتاردا باي ناھىيىسىدىن ئابدۇللا داۋۇتوپ قاتارلىقلار ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنىدى.

1933 ـ يىلى باي ناھىيىسىنىڭ مەرىپەتنى قوللاپ، ئىلىم سۆيەر زاتلارنى كۆككە كۆتەرگەن ھاكىمى مۇسا زۇنگەيىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كېيىن قۇرۇلغان شۆتاڭ مەكتەپلىرى بار ئىدى. شۆتاڭدا ئوقۇيدىغانلار ئاساسەن خەنزۇچە ئوقۇيتتى. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك، ئاش ـ تاماقلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىنى شەھەرنىڭ (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن) تەمىنلەيتتى. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرسە «تۆڭچى» دەپ ئاتىلىپ، قورچاق ساقچى ئىدارىسىگە ۋە بىر قىسىم تەرجىمان لازىم قىلىدىغان ئىدارىلەرگە بېرىپ ئىشلەيتتى.

1934 ـ يىللىرىدا مەرىپەتپەرۋەر ھاكىم مۇسا زۇنگەي بىلەن ئۇيۇشما رەئىسى بىرلىكتە ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردە دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن يەنە بىر قىسىم ياشلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. باي ناھىيىسىدىكى ھازىرقى 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدىكى شۆتاڭ مەكتىپنىڭ يېنىدىن مەكتەپ سېلىشقا يەر ئاجرىتىپ، 5 سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپتە ئاقسۇدا ئوقۇپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار 4 سىنىپلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ دەرس باشلىغان، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى دەسلەپكى قەدەمدە 120 دىن كۆپرەك بولۇپ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىككى سائەت دىنىي دەرس، قالغان ۋاقىتتا پەنىنى دەرس ئوقۇيتتى. 1 ـ يىللىقلارغا ئېلىپبە

ئىگىلىرى ۋە ھەر كېسىپتىكى بايلار ئىئانە توپلاپ ئۇيۇشمىنى ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە قىلدى. 1934 ـ يىلى ياز ئايلىرىدا ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن توختى تۇردى، روزى ئىبراھىم، سوپى كامىل ۋە ئابدۇرېشىت قاتارلىقلار باي ناھىيىسىگە كېلىپ پەنىنى مەكتەپ ئېچىپ دەرس باشلىغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ تاريخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامىغا ئوخشاش ئالىم ـ ئۆلىمالار يېتىشىپ چىققان بىر قىسىم دىنىي مەكتەپ، مەدرىسەلەر بىلەن كېيىن قۇرۇلغان شۆتاڭ مەكتەپلىرى بار ئىدى. شۆتاڭدا ئوقۇيدىغانلار ئاساسەن خەنزۇچە ئوقۇيتتى. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك، ئاش ـ تاماقلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىنى شەھەرنىڭ (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن) تەمىنلەيتتى. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرسە «تۆڭچى» دەپ ئاتىلىپ، قورچاق ساقچى ئىدارىسىگە ۋە بىر قىسىم تەرجىمان لازىم قىلىدىغان ئىدارىلەرگە بېرىپ ئىشلەيتتى.

1934 ـ يىللىرىدا مەرىپەتپەرۋەر ھاكىم مۇسا زۇنگەي بىلەن ئۇيۇشما رەئىسى بىرلىكتە ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردە دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن يەنە بىر قىسىم ياشلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. باي ناھىيىسىدىكى ھازىرقى 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدىكى شۆتاڭ مەكتىپنىڭ يېنىدىن مەكتەپ سېلىشقا يەر ئاجرىتىپ، 5 سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپتە ئاقسۇدا ئوقۇپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار 4 سىنىپلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ دەرس باشلىغان، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى دەسلەپكى قەدەمدە 120 دىن كۆپرەك بولۇپ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىككى سائەت دىنىي دەرس، قالغان ۋاقىتتا پەنىنى دەرس ئوقۇيتتى. 1 ـ يىللىقلارغا ئېلىپبە

ۋە ھېساب (تۆت ئەمەل) ئۆتۈلەتتى. 2 ـ يىللىقلارغا ئۇيغۇر ئاتا تىلى، ئەدەب تېلى، تارىخ، جۇغراپىيە، فىزىكا، شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلگىرى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان بولغاچقا ئاساسەن ساۋاتلىق ئىدى.

1935 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بازار ئىچىدە يەنە ئىككى ئورۇندا مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا شۇ ۋاقىتتا بايدىكى ۋەتەنپەرۋەر باي سەجاڭ دېگەن قارتباغلىق بىر ھەربىي ئادەم ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ خېلى كۆپ يارەملەرنى قىلغان. بۇ مەكتەپنىڭ بىرسىگە شۇ ۋاقىتتا بايدا مەشھۇر سانىلىدىغان سوپى كامىل دېگەن كىشى مۇدىر بولغان بولۇپ، ئىككى سىنىپلىق ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. يەنە بىر مەكتەپ باي بازار يېنىدىكى ۋەخپە يەرلەر ۋە ۋەخپە ئۆيلەردىن توپلانغان ئىقتىساد بىلەن تەمىنلىنەتتى. 1933 ـ يىلدىن 1935 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇمۇمەن ھەممە مەكتەپلەردە ئوخشاشلا پارتا ۋە ئورۇندۇقلار بولمىغاچقا، ئوقۇغۇچىلار يەردە رەتلىك تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئوقۇتقۇچى يېتىشمىگەنلىكتىن ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى بىر سىنىپقا جەم بولۇپ دەرس ئاڭلايتتى. ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتى ئېغىر ئىدى. يازدەمچى ئوقۇتقۇچىلارمۇ قوشۇمچە دەرس بېرەتتى. 1935 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باي بازار ئىچىدىكى پەنىي مەكتەپتە ئوقۇغان ئون نەچچە نەپەر ئوقۇغۇچى (بۇلار 25 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېشى چوڭراق ئوقۇغۇچىلار ئاقسۇغا بېرىپ ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىندىكى تۇركىيە-لىك ئوقۇتقۇچى مەدىۋىن بەگ، سۇپىران ۋە ئەخمەت پەرىد قاتارلىقلارنىڭ قولىدا بىر مەزگىل ئوقۇپ، پىداگوگىكا بىلىمىنى ئاشۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار مەكتەپ ئورنى، باغ، سەھنە، گۈللۈك قاتارلىقلارنى پىلانلاپ، يېڭىچە پەنىي مەكتەپلەرنىڭ ھەقىقىي گۈزەل بىلىم يۇرتىغا ئايلىنىشىغا ئاساس سالدى. مەكتەپلەر پىلان بويىچە سېلىنىپ، بىر يۈرۈش ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى ۋە يېڭى پارتا ـ ئورۇندۇقلار ياسىتىلدى. نەتىجىدە 1936 ـ يىلغا كەلگەندە باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يېڭىچە پەنىي باشلانغۇچ مەكتەپ 20 دىن ئاشتى. ئوقۇغۇچى 500، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 70 تىن كۆپرەكىكە يەتتى. شۇ يىلى مەرھۇم ۋەتەنپەرۋەر ئوت يۈرەك شائىر ئابارمىيە ئىلى داموللام (نىم شېھىت) سايرامدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، تۇنجى قېتىم يېزا باشلانغۇچ پەنىي ماتارىپىنى بەرپا قىلدى. پېشقەدەم ماتارىپچى، خەلقپەرۋەر ئوت يۈرەك شائىر بىر تەرەپتىن دەرس تەييارلاپ يېزا باشلىرىنىڭ كۆزىنى ئاچسا، يەنە بىر تەرەپتىن كەڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىلھام بېرىپ دۇنيادىكى ئىلىم ـ مەرىپەت نەتىجىسىدە قولغا كېلىۋاتقان يېڭىلىقلاردىن خەۋەردار قىلىپ تۇردى. ئاخشاملىرى دېھقانلارنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە كەڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىلھام بېرىش يۈزىسىدىن تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنغا باي، گۈزەل مىسرالارنى ئۇلارغا خىتاب قىلغانىدى:

ئىلىم ئۆگەن

ئىككى دۇنيادا سائادەت ئىزلىسەڭ ئۆگەن ئىلىم،
بۇ دۇنيادا تاپقانچىنىڭ ھەممىسىدىن ئۈستۈن ئىلىم.

ئىلىمدە تەڭ بولمىغاندىن ھۆرمەتتىگە باقمايىن —
يېڭىلىپ قالدى خىزمىتىڭ ئالدىدا مۇسا كېلىم.

دۇنيادا بىلىملىك بولماقنى ئەگەردە قىلساڭ تىلەك،
ئۆگىنىشنى تاشلىما، ئاقاردى دەپ «چاچ - ساقلىم».

گەر جەھەننەمدىن ھەزەر قىلماقچى بولساڭ بار ئوقى!
مەرىپەتلىك بولغان ئادەمنىڭ بولۇر قەلبى سەلىم.

ئىلمۇ - ئىرپان باغچىسىدا يايرىغىن باغۋەن بولۇپ،
ئۈيۈلۈپ غەپلەتتە ئېيتما سەن: «قېيتىپ قالدى تىلىم».

سەن بۇ دۇنيادا نادانلىقتىن ھىدايەت تاپمىساڭ،
«ئاخىرەتتە قۇتقۇزار» دەپ ئويلىما «تاپقان مېلىم».

بولما مەغرۇر ئالتە كۈنلۈك دۆلىتىگە ئىلىمسىز،
بىر كۈن ئايرىلساڭ بولۇر ھالىڭ سېنىڭ تۇزسىز شىلىم.

مەرىپەتنىڭ تۇخۇمىدىن بولسا دىلىڭدا زەررىچە،
ھەر قەيەرگە بارساڭ ئىقبالغا چىقار بارلىق ئىلىم.

.....

.....

ئوقۇشنى سۆيۈپ چىن قەلبى بىلەن بارچە گۆزەكلەر،
جەمئىيەتنىڭ كەلگۈسىگە يارى - يۆلەكلەر،
تاڭ ئەتە كېلىپ مەكتەپ ئىچىدە چەرخى - پەلەكلەر،
ھۆرمەت سىلەرگە ياخشى ئوقۇڭ، ئەي ئالىي تىلەكلەر.

.....

خەلقىمنى دېسەڭ، ئۆگىنىشكە راسا باغلا بېلىڭنى،
ئۆگىنىش چېغىدا باشقىغا بۇرىما جانۇ - دىلىڭنى،
خىزمەت يۈزىدە رازى قىلماق بولساڭ ئېلىڭنى،
مەكتەپ ئىشىغا دائىم بولغىن پايى - پېتەكلەر.①

.....

پېشقەدەم ماتارىپچى ئارمىيە ئېلى سايرامى بىلىم ئىز - لەپ قەشقەردىكى ئاتاقلىق جامە «خانلىق مەدرىسى» كە ئوقۇشقا بارىدۇ ۋە 1933 - يىلى قەشقەرده يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ھەم تەرەپپازلىق ئۇرۇشىدا يارىلىنىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بايىنىڭ چەت - ياقا تاغلىق رايونى بولغان قېيىردا پەننىي مەكتەپ ئېچىپ ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ كۆزىنى ئېچىپ، دىلىنى يورۇ - تۇشقا باشلايدۇ.

مەرھۇمنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىش بولىدىكى روھى ۋە كەڭ جامائەتچىلىككە بولغان كۆچلۈك تەسىرى باي ناھىيىسىنىڭ بىپايان يېزا - قىشلاقلىرىغا تارقىلىپ كۆپلىگەن ياش - ئۆسمۈرلەر پەننىي بىلىم ئىگەللەش ئۈچۈن كىرىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن 1930 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مەكتەپ پۈتـ

① نىم شېھىتنىڭ «يۇرەك سۆزى» ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى.

تۇرگەن يەنە بىر قېتىم ياشلار ھەر قايسى يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ، ئۇ جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەيئەتىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ، يېڭىچە ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەشكە باشلايدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى باي پەنىنى مائارىپىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارلىق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش سۇپىتى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ھەر يىلى ئىمتىھان ئېلىنىپ بىر قەدەر مۇستەھكەم مەكتەپ تۈزۈمى يۈرگۈزۈلىدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىدىن لايىقەتلىك ئۆتۈپ ئوقۇتقۇچى بولۇشقا سالاھىيىتى توشقانلار بېرىپ يېڭىچە ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەشكە ئەۋەتىلەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار ئانا مەكتىپى بىلەن خوشلىشىش ۋە ئۆزىنىڭ ئوقۇتقۇچى بولغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن تۆۋەندىكى ناخشىنى توۋلىشاتتى:

مۇئەللىم بىز يۈرتلاردا مەكتەپ ئاچۇرمىز،
مىللەتنىڭ باشىغا نۇرلار چاچۇرمىز.
ماڭغان يولىمىز بىزلەرنىڭ سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭى ئاچىلغان قېپ - قىزىل گۈلى.
.....
ئىنشائاللا بۈزۈلماس ياشار، مىڭ ياشار،
يۈرتىمىزدا مەكتەپلەرنىڭ ئاچىلغان گۈلى.
.....

يېڭى ئوقۇتقۇچى بولغان ياشلار يۇقىرقى ناخشىنى ئوقۇشۇپ مەكتەپ دەرۋازىسىدىن چىققاندا، مەكتەپ ئالدىغا كېلىپ توپلىشىپ قالىدىغان ھەر قايسى تەبىقىدىكى ئىلىم سۆيەر مەرىپەتخۇمارلار ئۇلارغا يېزىلاردا تېخىمۇ كۆپرەك مەكتەپ ئېچىپ

ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىنىڭ كۆزىنى ئېچىشنى ئېچىشنى تەۋسىيە قىلىشاتتى. شۇ ۋاقىتتا بايدا مەشھۇر سانىلىدىغان پىشقەدەم مائارىپچىلاردىن نىياز بەگ، بىلال بەگ، ئەيسا بەگ، تۇردى بەگ، مەمتىمىن بەگ ۋە خۇاڭ باۋسەنلەر ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئانا - ئانىلىرى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۇپ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ مىننەتدارلىقىنى ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ يېڭىچە ياشلارنى تەربىيىلەپ چىقىرىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىشاتتى.

1937 - يىلغا كەلگەندە باي ناھىيىسى تەۋەسىدە 29 ئورۇندا باشلانغۇچ پەنىنى مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، 1300 دىن كۆپرەك ئۇيغۇر ياش - ئۆسمۈرلىرى مەكتەپ قوينىغا كىرگەن. ئوقۇتقۇچىسى ۋە مەكتەپ مۇدىرلىرى بولۇپ جەمئىي 100 دىن ئاشقان. بۇ چاغلاردا باي ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مەرھۇم ساۋۇت داموللا ھاجى ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ، يەنە بىر قانچە جايغا مەكتەپ سالدۇرغان، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىدىن چىقىم قىلدۇرۇپ، زۆرۈر لازىم بولغان ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى ۋە كىتاب ماتېرىياللارنى كۆپلەپ سېتىۋېلىپ، پەنىنى مائارىپنىڭ باي تەۋەسىدە ئومۇملىشىشى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ تۆھپە قوشقان. شۇ چاغدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خەلقتىن يىققان ئۆشرە - زاكاتلىرىدىن ۋە ۋەخپە يەرلەردىن يىغىۋېلىنغان ئاشلىقلارنى سېتىپ، ئۇنىڭ پۇلىنى ئىقتىسادتا ئارقىدا تۇرىدىغان يېزا - كەنتلەرگە تارقىتىپ بېرىپ، ئۇنى مەكتەپ خىراجىتى ئۈچۈن چىقىم قىلىشقا دەۋەت قىلغان. نەتىجىدە 29 ئورۇندىكى مەكتەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرى يېڭىدىن سېلىنىپ، پەنىنى مائارىپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچقاندەك تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلىنىپ قىز-غىنلىقى ئاشقان. سىنىپ سانى كۆپەيىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، ئورۇندۇق - پارتىلار تولۇقلاپ بېرىلگەن. ئومۇمەن 1937 - يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدا باي ناھىيىسىدىكى پەننىي مائارىپ ئوقۇش ئىشلىرى كىشىنى خۇشال قىلىدىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئۇر تۇركۇمىدىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ كۆزى ئېچىلىشقا باشلىغان، ھەتتا 2 - سىنىپنى پۈتتۈرۈپلا زامانغا لايىق بولغان خېلى ياخشى شېئىر، ھېكايە يازىدىغان يازغۇچى، شائىرلامۇ يېتىشىپ چىققانىدى.

لېكىن شۇنىمۇ ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، باي ناھىيىسىدە يېڭى دۇنياغا كۆز ئاچقان پەننىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتى ھەمىشە ئوكۇشلۇق بولمىدى. ئۇ ئۆز تەرەققىياتىدا كۆچلۈك قارشىلىقلارغا ۋە تۇرلۇك توسقۇنلۇقلارغا ئۇچراپ تۇردى. شۇ ۋاقىتتىكى باي ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى ساۋۇت دامۇللام ھاجىم شېك شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. شۇندىن كېيىنىلا مىللىي مائارىپ ئىقتىسادىي جەھەتتىن چەكلىنىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇتقۇچىلار تۇرلۇك ئۇسۇلدا زەربىگە ئۇچرىدى. لېكىن باي تەۋەسىدىكى پىشقەدەم مائارىپچىلار تۇرلۇك قىيىنچىلىقلار ئالدىدا تىز پۈكمەي ئۆز كەسپىنى جارى قىلدۇرۇپ، باشلانغۇچ پەننىي مەكتەپ ۋە پۈتكۈل مىللىي مائارىپنىڭ نورمال تەرەققىياتىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشقانىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بىلىمسىز، نادان ھالەتتە قېلىشى ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى داڭدار سودىگەر، مەرىپەتچى-

لەر، يەر ئىگىلىرى ۋە چارۋىدارلار ھەم قول ھۇنەرۋەن، تىجارەتچىلەر بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چىداپ تۇرالماي ئازدۇر - كۆپتۇر ئىئانە توپلىشىپ، مىللىي مائارىپ ئۈچۈن ئۆز نېسىۋىسىنى قوشقان.

1940 - يىللارغا كەلگەندە 4 ئورۇندىكى ئاساسلىق مەكتەپلەر، يەنى شەھەر ئوغۇللار مەكتەپ 4 سىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 120 نەپەر، شەھەر قىزلار مەكتەپ 4 سىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 110 نەپەر، سايرام مەكتەپ 3 سىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 95 نەپەر، تىزەكقاغا مەكتەپ 2 سىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 63 نەپەر بولۇپ، ئولار ئىككى يىل ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئولارنىڭ ھەممىسىنى يېراق - يېقىندىكى يېزا - كەنتلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتكەن. شۇندىن كېيىنىلا يېزىلاردىكى باشلانغۇچ پەننىي مەكتەپلەر كۆپەيىپ، مەكتەپ قوينىغا كىرىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى يىلمۇ يىل ئېشىپ بارغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە قېيىر، قىزىل، بۇغان، سايرام، توخسۇن، ياتۇر، يولغۇن ياقا، كانچى، قازانچى، مازاغۇجام، مىرچىخ، قۇشتېمى، بەشتېرەك، تاختا، داۋانچى، ئارىچات، ئارشۇ، ياققائېردق شاختۇر، ئاقگۈمبەز، ئىلقىچى، ئاق بۇلۇك، ئالتە گۈمبەز، چاقچى، ئومباش جىگدىلىك، كېۋەزلىك، تۇزبېشى مازار، چامغۇرلۇق قاتارلىق جايلاردا يېڭىچە پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئېچىلىپ، بىر يىل ئىچىدە 2000 غا يېقىن ياش - ئۆسمۈرلەر مەكتەپ قوينىغا كىرگەن، ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ 400 دىن ئارتۇق ئادەم مەخسۇس پەننىي مەكتەپ ۋە مىللىي مائارىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بولغان، ھەرقايسى يېزىلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ھەيئەتلىرى ئۆز يۇرتلىرىدا

يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان پەننىي مەكتەپلەرگە بولۇپمۇ باشلانغۇچ پەننىي مائارىپنىڭ ئومۇملىشىشىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن. ھەرقايسى يېزا كەنتلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئوچۇن يەققان ئۇشرە - زاكاتلارنىڭ بىر قىسمىنى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تاپشۇرسا، يەنە بىر قىسمىنى ئۆز ئوزۇنلىرىدا ئېچىلغان پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە چىقىم قىلغان. ناھىيە بازىرىغا يىراق جايلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان مۇئەللىملەرگە ئات ياكى ئېشەك بېرىلەتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىن ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ زۆرۈر بولغان قىينىچىلىقلىرى ھەل قىلىنىپ تۇراتتى. شەھەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغانلارغا ھەر ئايدا بىر قوي، گۈرۈچ، ماي بېرىلەتتى، ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق مائاشى بۆگۈنكى كۈنىنىڭ 100 - 150 سومىغا تەڭ كېلەتتى. يازدەمچى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى 60 - 100 سومغىچە تەڭ كېلەتتى. يېزىلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغانلارغا ئۇيۇشما تەرىپىدىن ئاشلىق، ماي بېرىلەتتى. ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە بىردىن قوي بېرىلەتتى، بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئولتۇراتتى. بۇنىڭ ۋاقتىلىرىدا ۋەھقانىلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ پەننىي بىلىم تونۇرىدا سۆزلەپ بېرەتتى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى شېئىر يېزىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئوگىتەتتى.

1942 - 1943 - يىللىرى باي ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپى، خوسۇسەن پەننىي مائارىپى شوندىق تېز تەرەققىي قىلىۋاتقان، خەلقنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، زىيالىلار قەد كۆتۈرۈپ، يۇرەكلىك پەننىي ئەمرى ئۆتەلەيدىغان ھەمدە سانايى ئەپسە ئىشلىرى راۋاج-

لانغان ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلار كۈندۈزلىرى ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلىسە، ئاخشاملىرى چوڭلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى ئەپسە ئىشلىرى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئارتىسلىرى ئۇيۇشما خىزمەتچىلىرى، قىزىقچى ئوقۇتقۇچىلار ۋە بازار ئىچىدىكى سەنئەتتىن خەۋىرى بار كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ئىدى. 1943 - 1944 - يىللىرى باي ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى بۇ تەشۋىقاتچى ئارتىسلار ھەر ھەپتىدە بىر ياكى ئىككى قېتىم ئويۇن قويۇشنى يولغا قويغان، ئۇيغۇر ئۇيۇشما بۇ تەشكىلاتقا پېشقەدەم مائارىپچى ئىلى ئېزىزنى مەسئۇل قىلغان بولۇپ، ئۇ ئارتىسلارنى تەشكىللەش، ئۆگىتىش ۋە تەرتىپ بويىچە سەھنىگە چىقىش قائىدىلىرى ئۈزى باش بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن شۇ زامانلاردا ئوينىلىدىغان سەھنە ئەسەرلىرىنى ھەربىرىتكە سېلىپ ئۇنى ئارتىسلارغا ئۆگەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭى زامانىنى مەدھىيىلەيدىغان ئىلغار ئەسەرلەرنى يېزىپ ئوينىغان. بۇ ۋاقىتتا دىنىي خۇراپاتلىقنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغاچقا ئايالالارنىڭ رولىنى ئەرلەر ئېلىپ چىقاتتى. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلار جۈڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قەھرىمانلىق ھەرىكىتىنى مەدھىيىلەيدىغان نومۇرلارنى ھەمدە «غېرىپ - سەنەم»، «سامساق ئىناكاك قايناۋىدۇ»، «پەرھاد - شىرىن» قاتارلىق ئوپېرالارنى ۋە يېڭى پەننىي مائارىپنى مەدھىيىلەيدىغان كونسېرت - كومپىيىلەرنى ئويناپ تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان، بۇنىڭدىن باشقا، مەكتەپلەر ئارا ناخشا - ئۇسسۇل

ھۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. بۇ ۋاقىتلاردا شەھەر ئىچىدىكى مەكتەپلەر ئارا تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ھەم ياخشى يولغا قويۇلغان.

مەسىلەن: ھەربىي تۈرۈم بىلەن مەشكە دەسسەپ مېڭىش، دۇمباق، كاناي چېلىش، توپ ئويناش، يۈگرۈش، سەكرەش، ئارغامچا تارتىشىش، يالاڭ تورنىك (دار ئويۇنى) ئويناش، پرامىدا ئويناش، چويۇن توپ، گرانات ئېتىش قاتارلىق مەدەنىي مەشغۇلاتلارمۇ خېلى قايناق ئەۋجىگە چىققان.

1944 ـ، 1945 ـ يىللىرى، يەنى ۋۇجۇدىشن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرلەردە باي ناھىيىسىنىڭ پەنىنى مائارىپى ئانچە تەرەققىي تاپالمىدى. ئەكسىچە ئوقۇتقۇچىلار چەتكە قېقىلىپ ھەر تەرەپلىمە زەربىگە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇل پاخالىشىش ئەھۋالى پەيدا بولۇپ، مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئېغىر قىيىنچىلىقلار يۈز بەردى. ئوقۇتۇش قورالىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى بولغان سامان قەغىزى بىلەن قېرىنداش قەلەمنىڭ باھاسى ئۆسۈپ، مەكتەپ خىراجىتى ئۆز ـ ئۆزىنى قامدىيالمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1944 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭدا گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ئىلغار زىيالىلارغا بولغان زىيانكەشلىكى كۈچەيتىپ، ئوقۇتقۇچىلار يۈرەكلىك دەرس سۆزلىيەلمەيدىغان خەتەرلىك ۋەزىيەت جەمئىيەتتە ئۇستۈنلۈك ئالدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆز ـ ئۆزىنى قامدىيالماي قالغان بەزى ئوقۇتقۇچىلار يۈرتىنى تاشلاپ سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى، دېھقانلار ئۈستىدىكى ئالۋاڭ ـ ياساقلار كۆپەيتىپ، خەلق تۇرمۇشى يامانلاشتى. ئائىلە قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن مەكتەپ قويىدىكى بىر قىسىم ياش ـ ئۆسمۈرلەر مەكتەپتىن ئايرىلىپ چېقىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ياكى پادا بېقىشقا مەجبۇرلاندى.

نەتىجىدە مائارىپچىلارمۇ، ئوقۇغۇچىلارمۇ ۋە دېھقان ـ ھۈنەرۋەنلەرمۇ جان بېقىشنىڭ قايغۇسىنى قىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

1944 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ باشچىلىقىدىكى مۇستەقىل ئاتلىق پولكى باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قېيىر يېزىسىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئۇ جايدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىغا دەھشەتلىك ھۇجۇم باشلاپ قېيىرنى ئىشغال قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى بايغا يېتىپ كېلىپ بايىنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلدى. ئەمما 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىگە كەلگەندە گومىنداڭ قايتا كۈچ توپلاپ، بايىنى يەنە ئىشغال قىلىۋالدى. شۇندىن كېيىنلا گومىنداڭ دائىرىلىرى باي ناھىيىسىدىكى ئىلغار زىيالىلارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى ۋە بىلىملىك زاتلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى دەپ قاراپ، ئۇلارغا بولغان دىكتاتورلۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، ئاقىۋەتتە ئوقۇتقۇچىلار يۈرەكلىك دەرس سۆزلىيەلمەيدىغان، ئەگەر كىمدۇ ـ كىم مىللىي مائارىپ ۋە مىللىي ئازادلىق ھەقىدە سۆزلىسە دەرھال قاماققا ئېلىنىپ جېنىدىن جۇدا بولىدىغان قورقۇنۇچلۇق ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى، ھەتتا بەزى ئوقۇتقۇچىلاردىن گۇمانلىنىپ ئارقىسىغا ئادەم قويۇپ، ئۇنى پايلاپ يۈرەتتى. زىيالىلار، ئوقۇتقۇچىلار بىر ـ بىرسىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ـ كېلىش قىلىشالمايتتى. مەكتەپ مۇدىرلىرىنى تۇتۇپ ئاپىرىپ ئۇلارغا ۋەھىمە سالاتتى ۋە خۇپىيانە زىيانكەشلىك قىلاتتى. بۇ خىل ئېچىنىشلىق ئەھۋال مىللىي مائارىپ تەرەققىياتىغا زور توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش ھەتتاكى يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگىچە بولغان كەڭ مائارىپ سېپىگە بولغان زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ ئۆتتى، ئاقىۋەتتە

00735

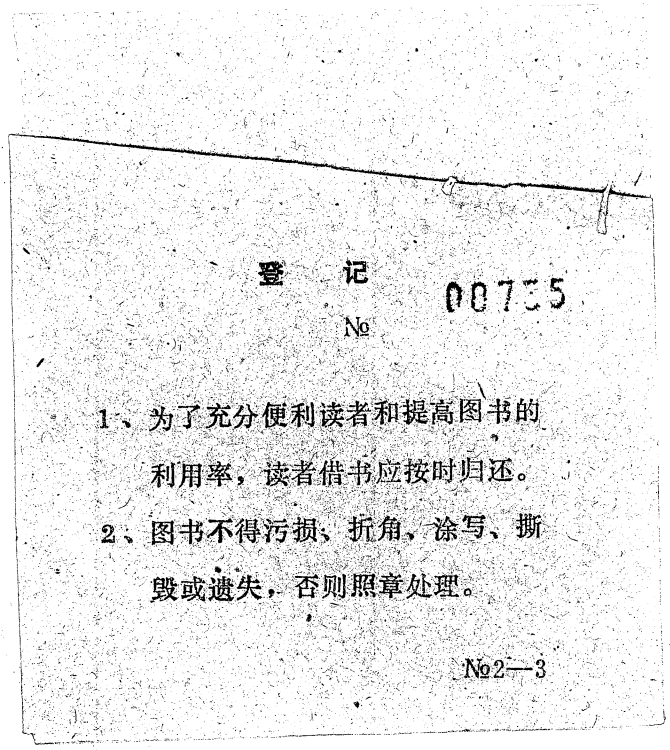

ئافكۆكۈل باي خەلقى ئۆزىنىڭ بىر نەچچە پىشقەدەم مائارىپ چىلىرىدىن ھەم زىيالىلىرىدىن ئايرىلدى. بىر قىسىم زىيالىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار مىللىي ئازادلىق كۈرىشى ئۈچۈن ئۆزىنى پىدائى قىلىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى. يەنە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ھەر تەرەپلەرگە كېتىپ قالدى.

ئۆلكىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن پارتىيە رەھبەرلىكىدە ھەممە ئىش يېڭىچە بولۇپ، باي ناھىيىسىدىكى خەلقلەر قەدىمكى كۆتەردى. شۇ قاتاردا ئۆتمۈشتىكىدەك كونا قالاق فېئودالىق تۈزۈمگە خاتىمە بېرىلىپ، ئىجارە ھەققى كېمەيتىلدى. كەمبەغەل، يالالانمىا دېھقانلارغا يەر - چارۋا تەقسىم قىلىندى ھەمدە يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇ قاتاردا مائارىپ ئىشلىرىمۇ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشقا باشلىدى. خۇراپاتلىقنىڭ تەسىرى ۋە مۇتەئەسسىپ دىنىي كۆچلەرنىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى توسقۇنلۇقى بىلەن باي ناھىيىسىدىكى ئوغۇللار مەكتىپى، قىزلار مەكتىپى ئايرىم - ئايرىم بولۇپ كەلگەنىدى. پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ھەم كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن ئوغۇل - قىزلار مەكتەپلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، باي 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلدى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ئاستىدا باي ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى تېز راۋاج تاپتى.

× × ×

بۇ ماتېرىيال زۇرى ئىبراھىم (ھازىر بايدا)، توختى تۇردى (ھازىر ئۈرۈمچىدە) ۋە توختى سىيىت (ھازىر بايدا) قاتارلىقلارنىڭ سۆزلەپ بېرىشىگە ئاساسەن رەتلەپ چىقىلدى.

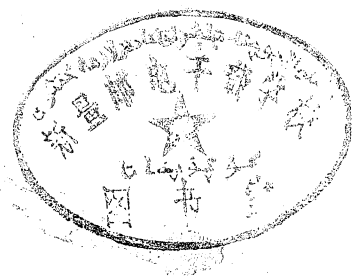

新疆文史资料选辑（20）（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 8.375印张
1986年10月第1版　1987年2月第1次印刷
印数：1——6,000

统一书号：M11098·194　定价：0.65元

（内 部 发 行）